

AYINTÂB

Cilt | - Sayı |

ARAŞTIRMALARI DERGISİ

Gaziantep Üniversitesi

GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ

AYINTÂB ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Hedef ve Kapsam

Ayıntâb Araştırmaları Dergisi (AAD) yılda iki sayı çıkar ve çifte-kör hakemlik sürecinden geçen bilimsel makalelerin yayınlandığı uluslararası ve hakemli bir akademik dergidir. Ayıntâb Araştırmaları Dergisi (AAD), Türkiye'nin önde gelen araştırma üniversitelerinden biri olan Gaziantep Üniversitesi tarafından yayınlanmaktadır.

Derginin amacı teorik ve araştırma odaklı çalışmalarını desteklemek, araştırmalarda kaliteyi arttırmak ve ulusal ve uluslararası akademik araştırmaların karşılıklı paylaşımını teşvik etmektir. Ayıntâb Araştırmaları Dergisi (AAD), bilginin serbest dolaşımı ve yaygınlaştırılması için çalışan açık erişimli bir dergidir. Ayıntâb Araştırmaları Dergisi (AAD) büyük oranda akademisyenlerin katkı sağladığı çok disiplinli bir yayın olmasına rağmen, alanında uzman olan veya lisansüstü düzeyde çalışmalar yapan öğrencilerden gelen yayınları da teşvik etmektedir.

Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

Ayıntâb Araştırmaları Dergisi (AAD), Arkeoloji, Gastronomi, İşletme, İktisat, İletişim, Coğrafya, Tarih, Uluslararası Ticaret ve Lojistik, Hukuk, Dilbilim, Folklor, Edebiyat, Felsefe ve Sosyoloji alanlarından yayın kabul etmektedir. Ayıntâb Araştırmaları Dergisi'nde, sadece Gaziantep ve yöresi ile ilgili makaleler yayımlanır.

Derginin uluslararası yayın kurulu vardır.

Telif Hakkı

Derginin tüm telif hakkı dergi yöneticilerine aittir.

İletişim

GAÜN Ayıntâb Araştırmaları Dergisi (AAD)
Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
27310 Gaziantep, TÜRKİYE
Tel: +90-342-318-1820

Editör/Dergi Yöneticisi
Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ
E-mail: agunduz@gantep.edu.tr

Gaziantep Üniversitesi

Ayıntâb Araştırmaları Dergisi

GAÜN-AAD

Dergi Sahibi

Gaziantep Üniversitesi
Prof. Dr. Ali GÜR

Editor-in-Chief

Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ

Bölüm Editörleri

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BİÇİCİ
Doç.Dr. Mehmet Emin SÖNMEZ
Yrd.Doç.Dr. Meltem MUŞLU
Prof.Dr. Muhammet Ruhat YAŞAR
Yrd.Doç.Dr. Timur DEMİR
Yrd.Doç.Dr. Selim KAYA
Doç.Dr. Mustafa METE
Yrd.Doç.Dr. Lider BAL
Dr. Öğr. Üyesi Fettah KUZU
Doç.Dr. Atınç OLCAY
Dr. Öğr. Üyesi Kadriye ŞAHİN

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ (Gaziantep Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hilmi BAYRAKTAR (Gaziantep Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Abdurrahman UZUNASLAN (Gaziantep Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Halil İbrahim YAKAR (Gaziantep Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Aleksandar Andreeviç (EDUKONS Üniversitesi / SIRBİSTAN)
Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ (Sütçü İmam Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Mehmet Emin SÖNMEZ (Gaziantep Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Anita Gligorova (FON Üniversitesi / MAKEDONYA)
Doç. Dr. Mehmet Nuri GÜLTEKİN (Gaziantep Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI (Gaziantep Üniversitesi / TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Işıl Işık BOSTANCI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi / TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Haydar ÇORUH (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi / TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Murat ÇELİKDEMİR (Gaziantep Üniversitesi / TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BİÇİCİ (Gaziantep Üniversitesi / TÜRKİYE)

Teknik Asistan

Dr. Abdullah BAYINDIR
Cilt 1, Sayı 1, Aralık 2018

Web: <http://dergipark.gov.tr/gunaad>

E-mail: agunduz@gantep.edu.tr

Gaziantep Üniversitesi Ayıntâb Araştırmaları Dergisi

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ
(Gaziantep Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Hilmi BAYRAKTAR
(Gaziantep Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Abdurrahman UZUNASLAN
(Gaziantep Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Halil İbrahim YAKAR
(Gaziantep Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Aleksandar ANDREEVIÇ
(EDUKONS Üniversitesi / SIRBİSTAN)

Prof. Dr. Enver ÇAKAR
(Fırat Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ
(Sütçü İmam Üniversitesi / TÜRKİYE)

Doç. Dr. Mehmet Emin SÖNMEZ
(Gaziantep Üniversitesi / TÜRKİYE)

Doç. Dr. Anita GLIGOROVA
(FON Üniversitesi / MAKEDONYA)

Doç. Dr. Mehmet Nuri GÜLTEKİN
(Gaziantep Üniversitesi / TÜRKİYE)

Doç. Dr. Mehmet
SOĞUKÖMEROĞULLARI
(Gaziantep Üniversitesi / TÜRKİYE)

Dr. Öğr. Işıl Işık BOSTANCI
(Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi /
TÜRKİYE)

Dr. Öğr. Üyesi Haydar ÇORUH
(Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi /
TÜRKİYE)

Dr. Öğr. Üyesi Murat ÇELİKDEMİR
(Gaziantep Üniversitesi / TÜRKİYE)

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BİÇİCİ
(Gaziantep Üniversitesi / TÜRKİYE)

GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
AYINTÂB ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt. 1 Sayı 1

2018

İÇİNDEKİLER

TARİH

17. YÜZYILDA AYNTÂB'DA AİLE / FAMILY IN THE AYNTÂB OF 17TH CENTURY 1-23
(Research Article/Araştırma Makalesi)
İsmail KIVRIM

18. YÜZYILDA AYNTAB'DA SUÇ VE CEZA (1750-1775) / CRIME AND PUNISHMENT IN
AYNTAB THE 18TH CENTURY (1750-1775) 24-35
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Murat ÇELİKDEMİR & Mustafa DEMİR

XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA AYNTABLI TÜCCARLARIN FAALİYETLERİ
KAPSAMINDA İÇ TİCARETE KONU OLAN EMTİA / THE GOODS WHICH WERE THE
SUBJECT OF THE DOMESTIC COMMERCE IN THE CONTENT OF MERCHANTS WHO
WERE FROM AYNTAB IN THE FIRST HALF OF 18TH CENTURY 36-48
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Rümeysa KARS

ANTEP SAVUNMASI ANA KAYNAKLARINDA MARAŞ / MARAŞ IN THE MAIN
RESOURCES OF ANTEP DEFENSE 49-62
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Halil İbrahim YAKAR

BİR ŞEHİR EFSANESİ OLARAK "TAK-TAKI" NIN GİZEMİ VE FRANSIZLARIN ZEHİRLİ
GAZ KULLANDIĞININ İŞARETİ / THE MYSTERY OF "TAK-TAKI" AS AN URBAN
LEGEND AND INDICATION OF FRENCH'S POISONOUS GAS USAGE 50-55
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Murat DAĞ

EDEBİYAT

GAZİANTEP ORTA MEKTEBİ MUALLİMLERİNDEN HAYRETTİN İLHAN'IN VATANIM
İÇİN İSTİKLÂL HATIRALARI ADLI KİTABI VE İNCELEMESİ / A REVIEW OF THE BOOK
VATANIM İÇİN İSTİKLÂL HATIRALARI WRITTEN BY HAYRETTİN İLHAN, A
SECONDARY SCHOOL TEACHER IN GAZİANTEP 69-79
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI

SOSYOLOJİ

KLASİK İSLAM DÖNEMİ DEVLETLEŞMESİNDE HİYERARŞİNİN TİYATRAL
GÖRÜNÜMLERİ / THEATRICAL ASPECTS OF HIERARCHY IN THE CLASSICAL
ISLAMIC PERIOD STATE FORMATION 80-102
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Yücel KARADAŞ

İKTİSAT

**GAZİANTEP SERBEST BÖLGESİNİN GAZİANTEP DIŞ TİCARETİNE
KATKISI/GAZİANTEP FREE ZONE GAZİANTEP CONTRIBUTION TO FOREIGN TRADE**

103-114

(Research Article/Araştırma Makalesi)

İpek TEZEL

COĞRAFYA

**GAZİANTEP ŞEHRİNİN GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE ALANSAL GELİŞİMİ / SPATIAL
DEVELOPMENT OF GAZİANTEP CITY FROM PAST TO PRESENT**

115-136

(Kitap Tanıtımı)

Memet Emin SÖNMEZ

KİTAP TANITIMI

YERLEŞME YERİ SEÇİMİ VE ALANSAL GELİŞİMİ AÇISINDAN GAZİANTEP

137-139

(Kitap Tanıtımı)

Gülşen KUM

OSMANLI DÖNEMİNDE AYNTÂB'DA SÂLİHÂT-I NİSVAN (HAYIR SAHİBİ KADINLAR)

140-141

(Kitap Tanıtımı)

Mustafa DEMİR

TARİH

17. Yüzyılda Ayntâb'da Aile Family in The Ayntâb of 17th Century

İsmail KIVRIM*

Öz

Toplumun temel kurumu olan aile, Ayntâb'da İslam hukuku ve şehrin örf ve adetlerine göre oluşmuştur. Nişan evlenecek çiftlerin birbirlerini tanıma dönemidir. Nişanla ilgili tartışmalar ve nişanın bozulmasından sonra taraflar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar mahkemeye yansımaktadır. Evlenecek çiftler nikâh akitlerini mahkemeden aldıkları evlenmelerinde bir sakınca olmadığını belirten izinname ile mahalle imamına akdettirmektedirler. Ayrıca aileleri evlenmelerine mâni olan kızlar ile yaşları küçük olup velileri olmayan kızların nikâhlarının da mahkemede akdedildiği görülmektedir. Nikâh akidi esnasında mihr miktarları tespit edilmekte ve bir gelenek olarak tespit edilen miktar iki eşit parçaya mihr-i mu'accel (peşin mihr) ve mihr-i mü'eccel (ertelenmiş mihr) olarak ayrılmaktadır. Çok eşliliğin görülmesine rağmen tek eşlilik daha yaygındır. Ayntâb'da ailenin sona erişini yani boşanma kocanın tek taraflı iradesiyle herhangi bir sebep göstermeksizin ve kocanın karısının rızasını aramaksızın evliliğe son vermesi (talâk), kadının bazı haklarından feragat etmek suretiyle karşılıklı anlaşarak ayrılma (hul' veya muhâla'a) ve evlenmenin belli sebeplerle kâdı kararıyla sona erdirilmesi (tefrîk) olmak üzere üç şekilde gerçekleşir. Bunlardan talâk, tamamen kocanın talebiyle gerçekleşirken, muhâla'a ve tefrik de boşanma isteği genellikle kadın tarafından gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ayntâb, Aile, Nişan, Nikâh, Mihr, Talâk, Hul', Tefrik.

Abstract

In city of Ayntâb, family, as being the fundamental unit of society, has been established on Islamic laws and the common law of the city. Engagement is the period of knowing each other for partners. The disputes on engagement and the disagreements between the sides of an ended engagement are reflected to the courts as litigation. The partners to be married, forwards an official document to the imam of the parish which indicates that there is no inconvenience of the marriage of partners. The girls, who are not permitted to be married by their parents or who are young and have not custodian, have been married on the approval of courts. During the wedding ceremony, a certain amount of asset is declared to be given in case of divorcing (mihr) as two equal parts: cash in advance-*mihr-i mu'accel-* and future payment-*mihr-i mü'eccel*. Despite it is possible to see the polygamous marriages, monogamous marriages are widely viewed. On the other side, Ayntâb termination of the family i.e. divorce, is performed in three ways; with the will of the husband without asserting any reason or without getting consent of his wife (*talak*), mutual agreement to break up in which wife renounces some rights (*hul' or muhala'a*), termination of marriage by the muslim judge (kadı) because of some specific reasons (*tefrîk*). From these methods of divorce, *talak* comes true because of husband's will while *muhala'a* and *tefrîk* are the results of wife's.

Key Words: Ayntâb, Family, Wedding, Engagement, Mihr, Talak, Hul', Tefrik.

Giriş

Sosyal varlık olarak insanın kendi başına yaşamını sürdürmesi, neslini devam ettirmesi, sevgi ve mutluluk gibi duyguları yaşaması mümkün değildir. Bu nedendir ki insan, ancak toplum içerisinde bütün gereksinimlerini karşılayabilmektedir. Toplumların din, eğitim, siyaset, ekonomi ve aile gibi temel kurumları vardır¹. Aile, bu temel kurumların en önemlisidir. Bu öneminden dolayı bu kurumu pek çok bilim adamı inceleyerek ailenin çeşitli yönlerini ve tanımını ortaya koymuşlardır. Bunlardan en kapsamlı tanımını Özer Ozankaya yapmıştır. Buna göre aile;

İçinde insan türünün belli bir biçimde üretildiği, topluma hazırlama sürecinin belli bir ölçüde ilk ve etkili biçimde cereyan ettiği, cinsel ilişkilerin belli bir biçimde düzenlendiği, eşler ve ana babalarla çocuklar (ailenin biçimine göre başka yakınlar) arasında belli bir ölçüde içten, sıcak, güven verici ilişkilerin kurulduğu, yine içinde bulunan toplumsal düzene göre ekonomik etkinliklerin az ya da çok, bir ölçüde yer aldığı toplumsal kurumdur².

* Doç. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü. ikivrim@hotmail.com.

¹ Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir?* (çev. Nilgün Çelebi), Konya 1990, s. 125.

² Özer Ozankaya, *Toplumbilimine Giriş*, Ankara 1979, s. 233.

Bu tanımda gösterdiği üzere, her kurum gibi aile de belli bir toplumsal düzenin parçasıdır. Toplumu ayakta tutan temel öğelerdendir. İnsan türünü üretmek ve sürdürmek gereksiniminden doğmuştur. Başlıca işlevlerinden birisi budur. Ayrıca; üretim ve tüketimde bulunduğu bir ekonomisi, çocuğun toplumsallaştırılması, eğitimi, korunması, sevgi, serbest zamanların değerlendirilmesi gibi sosyolojik pek çok işlevleri olan, bütün toplumlarda en fazla evrensellik gösteren bir kurumdur.

Her toplumun kendi dinleri, gelenekleri, görenekleri, örfleri, âdetleri, ekonomileri, siyasî durumları ve eğitimleri, diğer sosyal kurumlarla karşılıklı ilişki içerisinde bulunan ailenin oluşumunda ve biçimlenişinde etkili olmuştur. 17. yüzyılda Ayntâb ailesi İslâm-Osmanlı hukukuna ve bulunduğu bölgenin örf ve adetlerine göre teşekkül etmiştir.

Ailenin Oluşumu

Nişanlama (Namzetlik)

Nişan, erkeğin belirli bir kadınla evlenme isteğini açıklayarak bunu kadına ve ailesine bildirmesidir. Bu bildirme doğrudan doğruya evlenmek isteyen kişi tarafından olabileceği gibi, ailesi tarafından da yapılabilir. Kızın ve ailesinin onaylaması ile çift namzet sayılır, söz kesilmiş ve evliliğe giden yolda ilk adım atılmış olur. Nişan, taraflar arasında yapılan bir merasim olup, bunun hiçbir hukukî değeri yoktur. Ayrıca İslâm hukuku da aralarında söz kesilen gençlere evlenme zorunluluğu yüklememektedir.

Evlenmek arzusuyla bir kızla söz kesen erkeğin, bir süre sonra, gelin adayının nikâha razı olmaması sebebi ile, nişanlısından ayrılmak mecburiyetinde kaldığı görülebilir. Böyle bir durumda, mağdur olan erkek tarafı, daha önce namzetlik esnasında ve namzetlik süresi içerisinde kıza ve ailesine çeşitli adlarla verdikleri eşya ve paraları geri almaya çalışabilir³. Bu durumda hediyelerin ve mihre karşılık verilenlerin akıbeti ise, mihrin aynen iadesi ya da kullanılan ve telef olanların bedelinin ödenmesi şeklinde olur. Hediyelerde ise hibe hükümleri uygulanır: Mevcutsa iadesi gerekir, kullanılmış veya şekil değiştirmişse iadesi gerekmez⁴. Örneğin, nişandan ayrılma davaları dolayısıyla yukarıda sözü edilen Ali, Selina'ya verdiği eşyalar karşılığında 2,5 kuruş alırken, Mehmet, nişanlılık süresince harcadığı 100 kuruşu Cennet'in ailesinden alabilmek için Halep mahkemesine müracaat etmiştir⁵. Ehlicefa Mahallesi'nden Yusuf Çelebi ise, nişanlısı Cemile'nin bir başkası ile evlenmesi üzerine vekili aracı ile Cemile'ye verdiği 45 kuruş kıymetli bir sim hançeri, 5 kuruş kıymetli bir sim bıçağı, 5 kuruş kıymetli bir çift altın küpeyi, 5 kuruş kıymetli bir kuşağı ve 2 kuruş kıymetli bir çakşırı geri almıştır⁶.

Nikâh

Ailenin teşekkül edebilmesi ve evlenmenin olabilmesi için de nikâh akdi denilen sözleşmenin yapılması gerekmektedir. İslâm hukukuna göre nikâh, tarafların ve şahitlerin katılımıyla gerçekleştirilen medenî bir sözleşmedir. Bu şekilde gerçekleştirilen bir sözleşme

³ Bu konuda verilmiş bir fetvâ şöyledir: “Zeydle Hind nişanlanırken, Zeyd Hind'e nişan olarak şu eşyayı verir. Daha sonra da Hind'le evlenmekten vazgeçer. Adı geçen eşya hâlâ ortadaysa, Zeyd bunları Hind'den geri isteyebilir mi? Cevap: Evet”. Colin Imber, “Kadınlar, Evlilik ve Mülkiyet: Yenişehirli Abdullah'ın Behcetü'l-Fetâvâ'sında Mehr”, *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, (Editör: Madeline C. Zilfi), (çev. Nemeiye Alpay), İstanbul 2000, s.84.

⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, C. II, İstanbul 1968, s. 12–13; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, C I, İstanbul 2001, s. 97–98; M. Akif Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985, s. 14; Halil Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Konya 1988, s. 49–50; Vehbe Zuhâyli, *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi*, (çev. Beşir Eryarsoy, H. Fehmi Ulus, Abdurrahim Ural, Yunus Vehbi Yavuz, Nurettin Yıldız), C. IX, İstanbul 1994, s. 25.

⁵ Gaziantep Şer'îye Sicili [=GŞS] 55–230/2 (1117/1706).

⁶ GŞS 49-14/3 (6 Şaban 1109/17 Şubat 1698)

muteberdir. Muteberliği açısından, sözleşme esnasında ayrıca bir memur veya din görevlisinin bulunma zorunluluğu yoktur⁷. Nikâh akdi için İslâm hukukunda aranan şartların gerçekleştiği her akit, sahih ve muteberdir. Ne var ki nikâh akdinin önemi ve cemiyet hayatında oynadığı rol dolayısıyla ilk devirlerden itibaren bu akit, gelişigüzel bir şekilde yapılmamış, hukukî yönünü bilen ve önüne gelen akittin hukukî şartlarının gerçekleşip gerçekleşmediğini kontrol eden bir meslek adamının huzurunda yapılmasına önem verilmiştir⁸.

Osmanlı Devleti'nde nikâh kıyılmadan önce taraflar, evlenmelerine mâni bir hal olmadığını gösteren ve evlenmeye izin veren yazılı bir belgeyi (izinname⁹) kadıdan almak zorundaydılar. İlk defa Kanunî Sultan Süleyman zamanında resmen izinname alma usulünden bahsedilmektedir. Ebussuûd Efendi'nin fetvalarından anlaşıldığına göre, padişah evlenme sözleşmesi için kadıdan izinname alınmasını emretmiştir¹⁰. Kadının izinnamesi, nikâhın hukukî geçerliliği bakımından şart değildir. Nikâh akdi, şimdiye kadar yapıla geldiği üzere iki şahidin önünde icra edilebilir¹¹. Ancak devlet, bir yaptırım olarak, kadı huzurunda veya kadı izniyle akdedilmeyen nikâhların varlığıyla ilgili ihtilâfların mahkeme tarafından dinlenmemesini istemiştir¹². Bundan dolayıdır ki, evlenecek kişiler ya mahkemede kadı huzurunda ya da kadı izni ile imama nikâh akdetme yolunu tercih etmişlerdir. Ancak, mahkeme tutanaklarına izinname kaydolunması Tanzimat'tan sonra mecburî tutulduğundan¹³, 17. yüzyıl Ayntâb mahkeme tutanaklarında izinname örneklerine rastlanmamaktadır. Ancak bu dönemde Ayntâb'da nikâhların nasıl akdedildiğini mahalle imamlarının nikâh akdetmedeki anlaşmazlıklarını bir hüküm belgesinden öğrenmekteyiz. Evlenecek çiftler önce mahkemeye giderek evlenmelerinde bir engel olmadığını belirterek bir izin belgesi (izinname) almaktadırlar ve izin belgeleri ile birlikte mahallelerinde bağlı buldukları caminin veya mescidin imamına kendi rızalarıyla evlenmek istediklerini bildirerek nikâh sözleşmelerini şahitler huzurunda gerçekleştirmelerini istemektedirler.

Şarkıyan Mahallesi'nde bulunan Hasan Mescidi'nin padişah beratı ile tayin edilen imamı Ali Halife, padişah sarayına bir dilekçe göndererek “ Bu mahalle-i mezbûrede akd-i nikâh olub tarafı şer'den (mahkemeden) izinname verildikten sonra tarafeyn (evlenecek kız ve erkek) rızalarıyla akd-i nikâh idüb, dahl (karışma) ve tevhl olunmak icab etmez iken sonradan Mağara Mescidi dimekle maruf mescid bina olunmağla imamı olan.....(ismi yazılı değil) kimesne beş seneden beru diyâr-ı aherde iken aherden(ismi yazılı değil) ben imamı mezbûrun vekiliyim deyü vaki olan akd-i nikâhı vesair bunun gibi imamet umuruna bivec ve bila berat ve hılaf-ı şer'i şerife müdahale ve ta'didine hali olmadığını bildirip men ve def olun olunma'a babında hükm-ü şerif rica eyledüğü ecilden.....¹⁴.

Genellikle nikâhları yukarıdaki belgede de görüldüğü gibi mahalle imamları kıyarlarken, bazı nikâhların mahkemede de akdedildiğini görmekteyiz. Geleneksel İslâm (Hanefi) hukuku evlenme konusunda kadına velisinin iznini almayı her zaman tavsiye etmekle beraber akılbaliğ olan kadının velisinin izni olmaksızın evlenebilmesini ve küçük kızını

⁷ Karaman, *Mukayeseli*, C. I, s. 294.

⁸ Joseph Schacht, “Nikâh”, *İA*, C. IX, Eskişehir 1997, s. 259; Aydın, *Osmanlı Aile*, s. 85.

⁹ İzinname örnekleri için Bk. Alaaddin Aköz, “XVI. Yüzyıla Ait Bir Nikâh Defteri ve Bazı Değerlendirmeler”, *İstem*, S. 3, Konya 2004, s. 91–118. Yine aynı müellifin, *Bir İmamın Nikâh Defteri (Beşiktaş Sinan-ı Cedid Mahallesi)*, Konya 2006.

¹⁰ Gotthard Jaschke, “Türkiyede İmam Nikâhı”, *Sabri Şakir Ansay'ın Hatırasına Armağan*, (çev. Ahmet Mumcu), Ankara 1964, s. 15; M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1983, s. 37–38.

¹¹ Colin Imber, *Şeriattan Kamuna, Ebussuud ve Osmanlı'da İslâm Hukuku*, İstanbul 2004, s. 175.

¹² Aydın, *Osmanlı Aile*, s. 94.

¹³ Jeaschke, “İmam Nikâhı”, s. 17; Ekrem B. Ekinci, “Osmanlı Aile Kanunu”, *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, S. 43. s. 51; Aköz, *Nikâh Defteri*, s. 5.

¹⁴ GŞS 94-263-262 (10 Rebî'ü'l-âhir 1152/ 17 Temmuz 1739). Ayntâb'da mahalle imamlarının nikâh akdetmek ile ilgili bir diğer anlaşmazlık belgesi için bk. GŞS 127-147/3.

evlendirebilmesini¹⁵, başkalarının yerine vekil de olabilmesine izin vermiştir¹⁶. Ayntâb'lı akılbaliğ olan kızlar, sevdikleriyle evlenmek istedikleri zaman aileleri karşı çıkmaktadırlar. Onlar da sevdiklerine varabilmek için hukukun kendilerine verdiği bu hakkı mahkeme aracılığı ile kullanmaktadırlar. Kız velileri hukukun kendilerine tanıdığı denklik içinde evliğe mâni olmamaktadırlar. Niçin aileler kızlarının bu tür evlenmelerine karşı çıkmaktadırlar? Bu sorunun cevabını mahkemede akdedilen nikâh kayıtlarından öğrenmekteyiz. Örneğin Şehreküstü Mahallesi'nden Mehmet kendisinden izin almayan kardeşi Ayşe'nin Ahmet ile evlenmesini istemez. Hâlbuki Ayşe akılbaliğ olduğu için kendisine denk olan ile evlenmesi için velisinin iznine de gerek yoktur. Ayşe vekili Mirza Ali Bey vasıtası ile mahkemede nikâhın akdedilmesini ister. Kadı ise birbirlerine denk olan (*küfüvvü hâtibî*) Ayşe ve Ahmet'in rızalarıyla 90 kuruş mihr-i mu'accel ile 90 kuruş mihr-i mü'ecceli tesmiye tayin olunarak nikâhı akdeder¹⁷. Mahkemede nikâhının kıyılmasını isteyen bir diğer kadın ise Nurvane Köyü'nden biki-balığı olan Hatice'dir. Hatice'nin babası kızının İsmail ile evlenmesinden korkusu (*havfi*) olduğu için bu evliliğe karşı çıkar. Bunun üzerine kadı, denklikleri söz konusu olan Hatice ve İsmail'in rızalarıyla 15 kuruş mihr-i mu'accel ile 15 kuruş mihr-i mü'eccel tespit edilerek orada bulunan Müslümanlar huzurunda nikâhlarını akdeder.¹⁸ Yukarıdaki örneklerden birincisi kadının erkek kardeşi kendisinden izin alınmasını isteyerek kız kardeşinin üzerinde bir söz sahibi olduğunu ispatlamaya çalışırken, ikinci örnekte baba belki de kızının evleneceği kişi ile mutlu olamayacağından korkmaktadır.

Ayntâb'da bazı ailelerin, 16. yüzyılda olduğu gibi¹⁹ 17. yüzyılda da İslâm hukuku evlenme için bir yaş sınırı getirmediği için, küçük çocuklarını evlendirdiklerini görmekteyiz. Bu durum sadece İslâm hukukuna ait bir uygulama olmayıp, ilk ve orta çağ toplumlarında hatta İslâmiyet'ten önce Arap ve Musevilerde de görülmektedir²⁰. Hukukçular velinin, küçük yaşta evlendirmeyi, bir hâkimiyet hakkı değil, küçükleri korumak için tanınmış bir himaye yetkisi olarak kabul ederler. Küçükleri evlendirme hakkına sahip veli, bu hakkı kendi şahsi menfaatine değil sadece çocuğun menfaatine kullanmak zorundadır²¹. Bu durumda küçükleri kimler evlendirebilir? Hanefî hukukuna göre, asabe (*baba tarafından akraba olanlar*) denilen kişiler küçükleri evlendirme yetkisine sahiptir. Buna “*veli-yi has*” denir. Bunlar sırasıyla; birinci derecede, usul yani baba, babanın babası dede, ikinci derecede, ana baba bir erkek kardeşler, baba bir erkek kardeşler ve bunların oğulları, üçüncü derecede ana baba bir amcalar, baba bir amcalar ve bunların oğulları²². Kürkcuyan Mahallesi'nde sakin olan Sinem gibi bunlardan hiç biri yok ise velâyeti, *velâyeti âmme* olarak devlet başkanı veya onun seçtiği kadı icra eder²³. Sinem mahkemeye müracaat ederek babası Ali'nin kaybolduğunu ve başka bir velisi olmadığını belirterek nefsinin Mehmet'e 15 kuruş mihr-i mu'accel ve 15 kuruş mihr-i mü'eccel ile nikâh ve tezvîc olunmasını istemektedir. Kadı da tarafların rızaları ve velâyet-i âmme olarak birbirlerine denk olan Sinem ve Mehmet'in nikâhlarını akdeder²⁴.

Mahkeme kayıtlarında velileri olanların değil de, velisi olmayan küçüklerin nikâh için izin aldıklarını görüyoruz. Buna örnek ise babası olmayan ve üvey babası Musa ile

¹⁵ Bu duruma örnek ise Tövbe Mahallesi'nden Fatma'nın davasıdır. Fatma akil baliğ olmadan annesi Emine tarafından Mehmet isimli kişi ile evlendirilmiştir. Fatma akil baliğ olduğu zaman nikâhı kendi isteği ile kabul etmiştir. GŞS 35-76/1 (20 Rebî'ü'l-âhir 1094/18 Nisan 1683).

¹⁶ Cin, *Evlenme*, s. 68; Zuhâyli, *İslâm Fıkhı*, C. IX, s. 67.

¹⁷ GŞS 33-106/1 (3 Receb 1088/1 Eylül 1677).

¹⁸ GŞS 33-211/3 (25 Muharrem 1089/19 Mart 1678).

¹⁹ Leslie Pierce, *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, İstanbul 2005, s.173.

²⁰ Cin, *Evlenme*, s.77.

²¹ Cin, *Evlenme*, s. 78.

²² Bilmen, *Kamus*, C.II, s. 45; Cin, *Evlenme*, s. 71; Zuhâyli, *İslâm Fıkhı*, C. IX, s. 158.

²³ Bilmen, *Kamus*, C.II, s.46-47.

²⁴ GŞS 45-52/2 (Evâsıt-ı Şaban 1107/25 Mart-4 Nisan 1696).

geçinemeyen (*âdem-i zindegâni bulunmayub*) Ayşe'nin davasıdır²⁵. Tahminen yedi sekiz yaşlarında olan küçük Ayşe Molla Ahmet Mahallesi'ndeki teyzesi Elif'in yanına sığınmıştır. Bu duruma üzülen aynı mahalleden Mürsel, küçük oğlu Mehmet ile Ayşe'yi mu'accel ve mü'eccel 60 kuruş mihr ile evlendirmek ister. Teyze Elif, mahkemeye müracaat ederek kadıdan nikâh için izin ister. Kadı ise velayeti amme olarak hukuk gereği gerekli izni şartlı olarak verir. Kadının şartları ise şunlardır; Ayşe'nin cüssesinin muamele-yi zevciyete tahmili olmadığı için kayınpeder Mürsel yanında 3 sene zifafsız koruyacak, bundan sonra Ayşe buluğa erdiği zaman nikâhı kabul ederse evliliğin gerçekleşeceğini Mürsel'e tembih etmiştir. Bu örnekte de görülüyor ki korumasız ve kimsesiz sayılabilecek küçük bir kız çocuğu, evlilik akdini yerine getirebilecek yaşa gelmesi şart koşulmak suretiyle evlendirilmek üzere güvence altına alınmıştır.

17. yüzyılda Ayntâb'da mütesellimlerin evlenen kimselerden izinname akçesini devletin tespit etmiş olduğu miktardan daha fazla aldıkları tespit edilebilmektedir. Bu dönemde devletin tespit ettiği miktar seyyibeden (dul) 30 akçe, bakireden 60 akçedir. Fakat mütesellimler dulların nikâhlarından 2 şer, 3 er kuruş bakirelerin ise 4 er, 5 er kuruş almaktadırlar²⁶. İzinname akçesi fazla almamaları hususu kendilerine bildirilmesine rağmen bu durumun devam ettiğini bir yıl sonraki bir diğer belgeden anlamaktayız. Yine mütesellimler izinname akçesi olarak seyyibelerden 2 şer 3 er, bakirelerden 4 er 5 er kuruş aldıkları gibi ve 1 esedî kuruşu 70 akçe, bir riyali kuruşu 80 akçe olarak kabul etmektedirler. Mütesellimlerden bu duruma son verilmesi istenerek, seyyibelerden 30 akçe, bakirelerden 60 akçe alınmasını, 1 esedî kuruşun 110 akçe, 1 riyali kuruşun da 120 akçeye ve paranın 3 akçe olarak alınması istenmiştir²⁷.

Mihr

Osmanlı toplumunda kadınlar evlenecekleri zaman, damat tarafından kendilerine mihr ödenmekteydi. Nitekim tarihin ilk çağlarından bugüne kadar muhtelif hukuk sistemlerinde mevcut olan mihr, erkeğin evlenirken kadına verdiği veya vermeyi taahhüt ettiği para veya maldır. Erkek tarafından kadına mihr verilmesi, geçerli bir şekilde akdedilmiş olan evliliğin doğurduğu sonuçlardan biridir. Mihr tarafların iradesinden veya kanundan doğabilir. Mihrin taraflarca önceden tespiti, genel kural olup sonradan doğabilecek ihtilafları bertaraf etmek gayesine yöneliktir²⁸. Bu sebeple mihrin önceden tespit edilmesi de sünnettir²⁹. İslâm hukukunca mali bir değeri olan, satışı veya kullanılması yasak olmayan her şey mihr olarak verilebilir³⁰.

Mihr, nikâh esnasında belirlenip belirlenmemesine göre *mihri müsemma* ve *mihri misil* diye ikiye ayrılır. Tarafların konuşarak, üzerinde anlaşmaları mihre mihr-i müsemma (Belirlenmiş mihr) denir. Nitekim Ayntâb'da nikâh akitleri esnasında mihrin tespit edildiğini bilmekteyiz. Örneğin, Şehreküstü Mahallesi'nden Ayşe ile Ahmet'in mahkemede kıyılan nikâhları esnasında 90 kuruş mihr-i muaccel (*peşin mihr*) ile 90 kuruş mihr-i müecceli (*ertelenmiş mihr*) tesmiye tayin olduğundan yukarıda bahsedilmişti³¹.

Mihr, kadının evlenmeden doğan bir alacağı olduğu için, ödeme şekli üzerinde taraflar bazı anlaşmalar yapabilirler. Mihr, evlenme akdi anında verilebileceği gibi, daha sonraki bir tarihte de ödenebilir. Buna bağlı olarak akit esnasında peşin ödenen mihre, mihr-i muaccel

²⁵ GŞS 32–28/3 (10 Rebî'ü'l-âhir 1086/4 Temmuz 1675).

²⁶ GŞS 31–117/319 (Cemâziye'l-evvel 1087/30 Temmuz 1676).

²⁷ GŞS 30–213/2 (Evâhir-i Cemâziye'l-evvel 1088/22–30 Temmuz 1677).

²⁸ Cin, *Evlence*, s. 212.

²⁹ Bilmen, *Kamus*, II, s. 122.

³⁰ Bilmen, *Kamus*, II, s. 122.

³¹ GŞS 33–106/1 (3 Receb 1088/1 Eylül 1677).

denir³². Mihrin aynı veya nakdi olarak ödenmesi gelenek-görenek, örf ve âdetlere göre değişmektedir. Ayntâb'da evlenen kadınların mihrlerinin nikâh esnasında nakit para olarak ödendiğinin tespit edildiğini yukarıda belirtmiştik.

Mihrin tasarruf hakkı tamamıyla nikâh akdi yapılan kadına aittir. Kadın isterse mihrinin bir kısmını veya tamamını kocasına hibe edebilir, fakat bunun için kocası dâhil hiç kimse tarafından kesinlikle zorlanamaz³³.

Mihrin miktarının belirlenmesinde günün şartları ve ailelerin ekonomik açıdan yer aldıkları tabakanın yanı sıra; kadınların yaş, güzellik, servet, akıl, dindarlık, bekârlık-dulluk, bilgi, güzel ahlâk, çocuklu veya çocuksuz olmak gibi özellikleri de belirleyici olmaktadır³⁴.

Mihrin en çok ne kadar olacağı hususunda bir sınırlama yokken, Hanefi hukukuna göre, mihrin verilebilecek en asgari miktarı, para hâline getirilmiş olsun veya olmasın 10 dirhem gümüştür. Bu miktardan aşağı bir mihr tespit edilemez³⁵. Ayntâb'da tespit ettiğimiz mihr ile ilgili 242 belgede, en düşük ertelenmiş mihr miktarı 5 kuruş iken (3 adet), en yüksek mihr miktarı ise 500 kuruştur (2 adet). En fazla mihr miktarı 34 adet ile 50 kuruş gelirken bunu 25 adetle 30 kuruş, 24 adetle 20 kuruş, 23 adetle 15, 19 adetle 40 kuruş, 18 adetle 10 kuruş ve 16 adetle 100 kuruş takip etmektedir. 100 kuruşun üzerinde ise 18 adet mihr bulunmaktadır. Bu durum mihr miktarlarında 10 kuruş ile 50 kuruş arasında bir yığılma olduğunu göstermektedir (bk. Tablo 1).

Tablo 1: Ayntâb'da mihr-i müeccel miktarları (1650-1700)

Mihr Miktarı	Sayı	%
1-10 kuruş	24	10
11-20 kuruş	53	21
21-30 kuruş	45	19
31-40 kuruş	27	11
41-50 kuruş	40	17
51-60 kuruş	8	3
61-70 kuruş	2	1
71-80 kuruş	7	3
81-90 kuruş	2	1
91-100 kuruş	16	7
100 kuruş ve üstü	18	7
Toplam	242	100

Eş ve Çocuk Sayıları

Geleneksel Osmanlı ailesinin niceliksel olarak büyüklüğüne kısaca bakmamız gerekirse, yapılan araştırmalar Osmanlı toplumunda sanılanın aksine çok eşliliğin yaygın olmadığını, toplumun çok büyük bir kısmında tek eşliliğin geçerli olduğunu göstermektedir³⁶.

³² Bilmen, *Kamus*, II, s. 121–122; Cin, *Evlenme*, s. 218; Zuhayli, *İslâm Fıkhı*, IX, s. 220.

³³ Karaman, *Mukayeseli*, C I, s. 338.

³⁴ Karaman, *Mukayeseli*, I, s. 340; Zuhayli, *İslâm Fıkhı*, IX, s. 202.

³⁵ Bilmen, *Kamus*, II, s. 122; Karaman, *Mukayeseli*, I, s. 340; Cin, *Evlenme*, s. 216; Zuhayli, *İslâm Fıkhı*, IX, s. 203.

³⁶ Hüseyin Özdeğer, 17. Yüzyılın ortalarına doğru Bursa tereke defterleri üzerine yapmış olduğu araştırmada, 1092 evli erkeğin 49'unun 2 eşli (%4,4), ikisinin de 3 eşli (%0,1) olduğunu, 1041'ininde tek eşli (%95,5) olduğunu ortaya koymuştur. Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988, s. 50. Ömer Lütfi Barkan Edirne'deki askerî sınıfın terekeleri üzerine yaptığı araştırmada, 1516 evli erkeğin 1407'sinin tek eşli, 103'ünün 2 eşli ve altısının da üç eşli olduğunu belirtmiştir. Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassam'ına Ait Tereke Defterleri (1545-1659) I" *Belgeler*, III (1966) Ankara 1968, s. 13. Sait Öztürk ise 17 Yüzyıl İstanbul Tereke Defterlerine yapmış olduğu çalışmasında 1242 evli erkekten 1147'sinin tek eşli, 84'ünün 2 eşli, yedi kişinin 3 eşli ve dört kişinin de 4 eşli olduğunu ortaya koymuştur. Sait Öztürk, *Askerî Kassamına Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Soysa-Ekonomik Tahlili)*, İstanbul 1995, s. 110-111, Ankara'da 18. yüzyılın ilk yarısında aile üzerine yapılan bir çalışmada 812 evli erkeğin 715' tek eşli, 84'ü iki eşli, 11'i üç eşli ve 2 tanesi 4 eşlidir. Ömer

Ayntâb'da eş ve çocuk sayılarını belirlemek için incelediğimiz şer'îye sicil defterleri 401 tereke kaydına tesadüf edilmiştir. Tereke sahiplerinin 377'si (%94) Ayntâb şehir merkezinde iken 24'ü (%6) köylere'dir. Bu dönemin ilk yarısına ait olan sicillerde tereke kayıtlarına pek rastlanılmazken, daha çok son döneme ait defterlerde tereke kayıtlarının varlığına şahit olmaktadır. Yine bu tereke kayıtlarının 309'u Müslüman erkeklere, 79'u Müslüman kadınlara ve 13'ü ise Gayrimüslim erkeklere aittir³⁷.

Müslüman erkeklere ait 309 terekeden, 279'u evli, 25'i dul ve 5'ide bekârdır. Burada eşi olmayıp çocukları olanları dul, eşi ve çocukları olmayanları ise bekâr olarak kabul edilmiştir. Bu evli 279 Müslüman erkeğin 229'u tek eşli (%82,1), 41'i iki eşli (%14,7), 7'si üç eşli (%2,5) ve 2'side dört eşlidir (%0,7). Evli 12 gayrimüslim erkek ise 12. yüzyıldan sonra Kilise'nin Hıristiyanlar arasında çok eşliliği yasaklamasından³⁸ dolayı tek eşlidirler. Bu da bize diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Ayntâb'da de tek eşliliğin yaygın olduğunu, birden fazla eşliliğe rağbet olmadığını göstermektedir³⁹.

Birden fazla eşle evlenmenin belki en önemli sebebi çocuk sahibi olma isteğidir. İki eşli 3 tereke sahibinin⁴⁰ ve üç eşli 1 tereke sahibinin⁴¹ hiç çocuğu bulunmamaktadır. Yine iki eşli 6 erkeğin⁴² ve üç eşli 1 erkeğin⁴³ bir çocukları bulunmaktadır. Osmanlı toplumunda genel kanı, evlili çiftlerin çocuk sahibi olmamasının sebeplerinin kadından kaynaklandığı düşüncesinin hakim olduğu muhtemeldir. Bu sebeple erkeklerin kısır olabileceği akla gelmemektedir. Bu sebeple ilk evliliklerinden çocuk sahibi olamayan aile reisinin zaman zaman ikinci veya üçüncü bir eşle evlendiği görülebilmektedir.⁴⁴ Bir diğer neden ise erkek çocuğa sahip olma isteğidir. İlk eşin erkek çocuk dünyaya getiremediği zaman da yine devreye ikinci ve üçüncü eş girdiğini görmekteyiz. Bu duruma örnek vermek gerekir ise iki eşli 7 erkeğin hiç erkek çocuğu yok iken üçünün bir⁴⁵ ikisinin iki⁴⁶ ve diğerinin de dört⁴⁷ kız çocuğu bulunmaktadır. Bir başka örnek ise iki eşli iki erkeğin birinin 7⁴⁸ diğerinin 4 kız⁴⁹ çocuğuna karşılık birer erkek çocuğu bulunmaktadır. Üç eşli iki erkeğin birinin dört⁵⁰ diğerinin bir⁵¹ kız çocuğu olup erkek çocuğu

Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, C. LIV, S. 211, Aralık 1990-Ankara 1991, s. 950.

³⁷ Bk. Tablo 3.

³⁸ Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Toplumunda Aile", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. I, Ankara 1992, s. 93.

³⁹ Ayntâb için daha öncede yapılan araştırmalarda da tek eşliliğin yaygın olduğu görülmektedir. Bk. Hüseyin Çınar, 1700-1750 yıllarında Gazi Ayntâb'da 393 evli erkeğin 330'unun tek eşli (%84), 53'ünün iki eşli (%13,5) ve 10'nunda üç eşli (%2,5) olduğu dört eşli olana rastlamadığını belirtmektedir. Hüseyin Çınar, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayntâb Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 157-158; Galip Eken ise, 1752-1756 yılları arasında Ayntâb'da, 157 evli erkekten 133'ü tek eşli (%85), 19'u iki eşli (%12), 5'i üç eşli (%3) ve o da dört eşli olana rastlamadığını belirtmektedir. Galip Eken, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Antep'te Aile", *SÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 6, Konya 2000. s. 485; Zeynel Özlü ise 1760-1777 yılları arasında 788 terekeden 722'sinin tek eşli ve 66'sında çok eşli olduğunu ortaya koymaktadır. Zeynel Özlü, *Kassam Defterlerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002, s. 17-21.

⁴⁰ GŞS 31-53; GŞS 43-35; GŞS 171-141.

⁴¹ GŞS 34-170.

⁴² GŞS 31-100; GŞS 34-175; GŞS 45 -21; GŞS 50 -188; GŞS 172-27; GŞS 172-37.

⁴³ GŞS 30-328.

⁴⁴ Demirel, "Ankara'da Aile Yapısı", s. 951.

⁴⁵ GŞS 31-100; GŞS 34-75; GŞS 172-37.

⁴⁶ GŞS 49-37; GŞS 52-213.

⁴⁷ GŞS 172-10.

⁴⁸ GŞS 172-76.

⁴⁹ GŞS 49- 12.

⁵⁰ GŞS 172-12.

⁵¹ GŞS 30-328.

bulunmaz iken bir başka üç eşli erkeğin de dört kız çocuğuna karşılık bir erkek çocuğu bulunmaktadır⁵².

Tablo 2: Ayntâb'da 1650-1700 yılları arasında eş ve çocuk sayıları

Eş Sayısı	Çocuksuz	1	2	3	4	5	6	7	8	9	16	Toplam
Tek Eşli (Şehirli)	13	45	51	37	21	28	12	3	1			211
İki Eşli (Şehirli)	3	6	5	6	3	5	4	4	2	1		39
Üç Eşli (Şehirli)	1	1			1	2						5
Dört Eşli (Şehirli)					1				1			2
Müslim Dul (Şehirli)		3	5	3	6	4	2					23
Tek Eşli (Köylü)	1	2	4	6	2	2	1					18
İki Eşli (Köylü)								1			1	2
Üç Eşli (Köylü)						2						2
Dul (Köylü)		1					1					2
Gayri Müslim	1	3	4	2	2							12
Gayri Müslim Dul		1										1
Kadınlar (Şehirli)	23	19	14	11	5	3	1					76
Kadınlar (Köylü)			1	2								3
Toplam	42	81	84	67	41	46	21	8	4	1	1	396

Tablo 2'den de görüldüğü üzere şehirdeki tek eşli erkeklerin en fazla iki çocuklu oldukları görülmektedir (%24). Bunu sırasıyla bir çocuklu (%21,3), üç çocuklu (17,5), beş çocuklu (%13,2) ve dört çocuklu (%9,9) takip etmektedir. Altı ve daha fazla çocuklu aile sayısı 16'yı geçmezken (%7,5), 13 erkeğin ise çocukları yoktur (%6,1). Şehirdeki tek eşli erkelerin çocuk sayılarının ortalaması ise 2,76'dır. Şehirli 76 kadından 23'ünün çocuğu bulunmazken (%30,3), 19'unun tek (%25), 14'ünün iki (%18,5), 11'inin üç (%14,5) 5'inin dört (%6,5) 4'ünde beş ve üzerinde çocukları vardır (%5,2). Bu kadınlar ya evliliklerinin ilk yıllarında ya da doğum sırasında ölmektedirler. Bu dönemde en fazla çocuğu olan Sam Köyü'nden el-hâc Hasan'dır. Hacı Hasan vefat ettiğinde biri hamile olmak üzere iki eşi, yedisi erkek olmak üzere, 16 çocuğu vardır.

Birden fazla evlilik yapanlardan, iki eşlilerin yarısı meslekî, dinî ve ilmî unvanlar taşımaktadır. Bunlardan hacı unvanlı 14, seyyid unvanlı 3, beşe unvanlı 2 ve molla, bey, ağa, miralay ve çelebi unvanlı ise birer kişidir. Mesleki unvanlı ise bakkal, takkeci, katırcı ve çerağ olmak üzere birer kişi vardır. Diğer 17 kişi ise hiçbir unvana sahip olmayan sıradan kişilerdir. Üç eşli olanlardan ise 4'ü hacı ve biri ağa unvanlı diğer ikisi ise unvansızdır. Dört eşli olan iki kişinin biri seyyid diğeri ise ayandandır. Tek eşli olan erkeklerin ise 96'sı hacı, 18'i seyyid, 13'ü molla, 4'eri beşe ve efendi ve geriye kalan ağa, çelebi, kethüda, ve bey unvanlı birer kişi bulunmaktadır. Diğerlerinin unvanları olmayıp sıradan kişilerdir.

Tereke miktarlarına eş sayılarına göre baktığımızda tek eşli olan şehirli erkeklerin 105'inin (%50) 20 kuruş ile 300 kuruş, 45'inin ise 301 kuruş ile 900 kuruş (%21,4) ve 30'unun ise 1000 kuruştan (%14,3) daha fazla maddi gelire sahip oldukları gözlenebilmektedir. İki eşli şehirli erkeklerin ise yarıdan fazlasının maddi durumlarının (%51,2) 20 ile 200 kuruş arasında olduğu tespit edilebilmektedir. Bu da bize iki eşliliğin maddi durumla alakalı olmadığını göstermektedir. Ancak bu nüfusun dörtte birinden daha fazlasının (%28,2) maddi durumu 1000 kuruşun üzerindedir. Yine tablo 3'ten görüleceği üzere üç eşli olan şehirli erkeklerin ikisinin maddi durumu 100 kuruş ile 200 kuruş arasında, birinin ise 700 ile 800 kuruş arasında ve yine ikisinin ise 2000 kuruştan fazladır. Dört eşli olan iki erkeğin ise servetleri 2000 kuruştan fazladır. Köylü erkeklerin servet dağılımları ise şehirli hemşerileriyle benzer durumdadır. Kadınların maddi durumlarının ise 20 ile 200 kuruş arasında olduğu görülmektedir. Yine gayrimüslimlerin malvarlıklarının 20 kuruş ile 300 kuruş arasında olduğunu tablo 3'te görebiliriz.

Tablo 3: Ayntâb'da 1650-1700 yılları arasında eş sayılarına göre tereke miktarı

⁵² GŞS 172-19.

Tereke Miktarları (krş)	20-100	101-200	201-300	301-400	401-500	501-600	601-700	701-800	801-900	1000-2000	2000'den fazla	Toplam
Şehirli Tek Eşli	74	38	23	15	9	10	5	4	2	17	13	210
Şehirli İki Eşli	9	11	3	2	1	1		1		6	5	39
Şehirli Üç Eşli	-	2						1			2	5
Şehirli Dört Eşli											2	2
Şehirli Müslim Dul	4	9	2	-	1	2	-	-	-	1	4	23
Köylü Tek Eşli	4	6	3	2	1			1		1	1	19
Köylü İki Eşli			1								1	2
Köylü Üç Eşli				1	1							2
Köylü Dul	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Gayri Müslim	4	3	2	1	-	-	-	-	-	1	1	12
Gayri Müslim Dul	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Şehirli Kadınlar	37	22	4	4	3	2	-	3	-	1		76
Köylü Kadınlar	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Bekâr	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	1	5
Toplam	87	64	27	16	10	10	4	6	1	17	18	401

Ailenin Sona Erişi

Talâk

Boşanma, karı-koca arasındaki evlilik bağının çözülmesi, evliliğin sona ermesi anlamına gelir⁵³. Boşanma hukuk literatüründe talâk şeklinde ifade edilmiştir. İslâm hukukunda talâk kelimesi hem tek taraflı irade beyanıyla yapılan boşanmayı, hem tarafların anlaşarak evlilik birliğine son vermelerini (muhâla'a), hem de mahkeme kararıyla meydana gelen boşanmayı kapsar (tefrîk). Bununla birlikte talâk tabiriyle, genellikle tek taraflı irade beyanı ile yapılan boşanma kastedilmiştir. Eşlerin kurdukları yuvayı, ölünceye kadar yaşatmaları ve evliliğin ölümle son bulması esastır. Ancak eşler arası geçimsizlik bazen ileri dereceye ulaşır ve boşanma tek çare olarak görülebilir. Bu durumda boşanma, en son başvurulması gereken çaredir.

Eşlerin birbirlerinden talâk ile ayrılmalarının gerçekleşmesi için mahkeme kararına ihtiyaç yoktur. Bir başka deyişle talâkın tescil ettirilmesi şartı yoktur. Talâk ile ilgili kayıtlardan, aslında talâkın daha önce yapıldığını, fakat bir olayın sonucunda veya anlaşmazlık çıktığında mahkemeye müracaat edildiği ve boşanmaların hemen hemen tamamına yakınının kadınlar tarafından kaydedildiği görülmektedir. Bu başvuru, doğrudan kadının mahkemeye gelmesi ile olabileceği gibi, onun tarafından tayin edilen vekiller aracılığı ile de olabilir. Bu vekiller çoğu zaman baba ya da erkek kardeş gibi aile bireyleridir. Ancak kadın ile aile bağı olmayan kişiler aracılığı ile de boşanma olmaktadır. Erkekler de mahkemede benzer şekilde kendilerini vekiller aracılığı ile temsil ettirebilmektedirler.

Kadınlar, eşlerinin kendilerini tek talâk ile boşadıklarını, fakat kocalarının gerçek niyetlerinin bu olup olmadığını veya dönülebilir boşanma (*ric'î talâk*⁵⁴) ile evliliklerinin sona erip ermediğini mahkeme aracılığıyla öğrenmek isteyebilirler. Akyol Mahallesinden Zemâne isimli kadının vekili olan babası Ömer, mahkemede “*Kızım Zemâne, Hızır Beg'in taht-ı nikâhında iken, yirmi bir gün önce kızım Zemâne'yi bir defa ricat ile boşadığını ifade etmiştir. Kızım Zemâne'ye gelip zevciyet talep etmektedir.*” diyerek, damadı Hızır Bey'den olayın sorulmasını istemiştir. Hızır Bey ise karısı Zemâne'ye; “*Benden boş ol!*” dediğini, fakat talâk-ı selâse ile boşamadığını söylemiştir. Bu olayda şahitlerin olmaması nedeniyle kadı, Hızır

⁵³ J. Schacht, “Talâk”, *İA*, C. XI, Eskişehir 1997, s. 684; Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Konya 1988, s.36; Coşkun Üçok- Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı*, Ankara 1976, s.89

⁵⁴ Kocaya, yeni bir nikâha ihtiyaç olmadan, boşadığı karısına dönme imkânı veren boşanma şekline, dönülebilir anlamında ric'î talâk denir. Karaman, *Mukayeseli*, C. I, s. 358; Cin, *Boşanma*, s. 53; Zuhâyli, *İslâm Fıkhı*, C.VII, s. 341; Aydın, *Osmanlı Aile*, s. 39; Üçok, *Hukuk Tarihi*, s. 90.

Bey'in mücerred (*tek, yalnız*) boş olsun dediğine, bunun ric'î talâk olduğundan evliliğe mani olmadığına karar vermiştir⁵⁵. Bu olaylarda eşlerin birbirinden ayrılma durumu söz konusu değildir. Fakat kadınlar kocalarının gerçek niyetlerini veya söyledikleri sözlerin ayrılmalarını gerektirip gerektirmediğini öğrenmeye çalışmışlardır.

Bu tür boşanmalarda erkekler, eşlerine söyledikleri sözlerle, eşlerinden tam olarak ayrılmadıklarını, dönülebilir boşandıklarını, aldıkları fetvayı göstererek mahkemede kanıtlamaya çalışmışlardır. Örneğin Çukur Mahallesinden es-Seyyid Ömer, eşi Döndü'ye "*Hanefî ve Şafîden benden boş ol*" demiştir. Fakat bu sözünde talâk belirtmeyip mücerred boş ol demekle "talâk-ı ric'î" vaki olduğunu ve nikâhın geçerliliğini belirterek, elinde müftüden alınmış bir de fetvası olduğunu söylemiştir. Mahkemede eşi Döndü'ye de bu durumun sorulmasını istemiştir. Döndü'nün, "*benden boş ol dedi talâk zikretmedi*" diye ifade vermesi üzerine talâk-ı ric'î meydana geldiğinden, sözle dönmenin sahih olduğu için, mahkeme huzurunda Ömer eşine tekrar dönmüştür⁵⁶.

Bazen de erkekler eşlerini "*Seni boşadım, boşsun, boş ol!*" *İraden elinde olsun*" gibi sözlerle⁵⁷ geri dönmesi imkânsız bir biçimde boşamakta (talâk-ı bâin⁵⁸), iddet (*kocasından ayrılan kadının başkası ile evlene bilmesi için üç defa hayız görüp temiz oluncaya kadar geçen zaman*) süreleri dolduğunda istedikleri kişilerle evlenebileceklerini belirtirler. Boşanma sebepleri ise çoğu kez aralarındaki geçimsizliktir. Fakat bu boşanma gerçekleşirken, kadınlar mihr ve iddet nafakası haklarından feragat etmektedirler. Aslında böyle bir boşanmayı muhâla'a olarak değerlendirmek daha uygun olur. Ancak söz konusu kayıtlarda muhâla'a ya da hul' gibi ifadeler yer almamakta, bunun yerine bir çeşit zimmet ibrası yoluna gidilmektedir. Örneğin, Seng-i Hoşkadem Mahallesinden Meryem, mihr-i mü'ecceli ile nafaka-i iddet ve küçük kızı Elif'in nafakasından da vazgeçerek kocası Hüseyin'den talâk-ı bâin ile ayrılmıştır⁵⁹. Bir diğer örnekte ise Tarla-yı Atik Mahallesinden Fatma ile kocası Hasan arasında geçimsizlik olduğundan (*adem-i zindegânî olmamağla*), Fatma kocasının zimmetinde olan mihr-i mü'ecceli ile nafaka-i iddet ve me'ûnet-i süknâsından ferağat ederek talâk-ı bâin ile ayrılmıştır⁶⁰. Zincirli Kurbu Mahallesinden Osman ile karısı Ayşe'nin aralarında şikâkları (ayrılık) konu edilmiştir. Eşinden ayrılmak isteyen Ayşe, kocası Osman'ın zimmetinde olan 15 kuruş mihr-i mü'ecceli ile nafaka-i iddet ve me'ûnet-i süknâsından vazgeçerek ve talâk-ı bâin ile evlilikleri sona ermiştir⁶¹.

Örneklerden de görülebileceği gibi, bazen kadınlar kendileri için çekilemez hale gelen evliliklerinden kurtulabilmek için, bir kısım haklarından vazgeçerek, kocalarının talâk hakkını kullanmalarını sağlamışlardır.

Kocanın eşini geri dönüşümsüz bir biçimde yani talâk-ı bâin ile boşama sebeplerinden bir diğeri de eşinin sû-i halidir. Örneğin Yahni Mahallesinden Ahmet'in eşi Fatma'nın sû-i hali olduğunu mahalleden Ebubekir Efendi ve Hasan, Ahmet'e bildirmişlerdir. Çünkü Fatma, eşi Ahmet'in haberi olmadan Mustafa Beşe'nin evine gitmiş, burada bir saatten fazla kalarak eğlenmiştir. Bunu öğrenen Ahmet, eşi Fatma'dan talâk-ı bâin ile ayrılmıştır⁶². Bu konuda bir

⁵⁵ GŞS 33-233 (7 Rebî'ü'l-âhir 1089/12 Mart 1679).

⁵⁶ GŞS 20-28 (7 Şa'bân 1060/5 Ağustos 1650).

⁵⁷ Hangi tür sözlerin boşanmayı sağladığı konusunda uzun bir liste için Bk. Bilmen, *Kamusu*, C. VI, s. 184.

⁵⁸ Kocaya, boşadığı eşine ancak yeni bir nikâhla dönme imkânı veren boşanma şeklidir. Bu boşama, kocanın eşini üçüncü boşaması ise yeni bir nikâh da tarafların bir araya gelmesi için yeterli değildir. Aralarında büyük ayrılık (Beynûnet-i kübrâ) meydana gelmiştir. Kadının bir başkasıyla geçerli bir evlilik yapmadan, ilk eşine dönmesi mümkün değildir. Cin, *Evlence*, s. 115-116; Karaman, *Mukayeseli*, C. I, s. 359; Aydın, *Osmanlı Aile*, s. 39.

⁵⁹ GŞS 20-17 (6 Şa'bân 1060/4 Ağustos 1650).

⁶⁰ GŞS 24-81 (Evâsıt-ı Rebî'ü'l-evvel 1065/19-29 Ocak 1655).

⁶¹ GŞS 32-146 (18 Şevval 1086/5 Ocak 1676).

⁶² GŞS 25-69 (Evâ'il-i Rebî'ü'l-evvel 1068/7-16 Aralık 1657).

diğer örnek ise Kafirüyüğü Köyünden Ahmet, eşi Mihri'yi köylüsü Seyyid Ali ile köyün dışında تنها bir yerde bulduğundan dolayı boşamasıdır⁶³. Her iki Ahmet de eşlerini gayriahlâki davranışlarından dolayı talâk-ı baîn ile boşamışlardır. Çünkü pek çok erkek bu durumu kabullenemez. Aynı zamanda mahalle ve köy ahalisinin ve ehl-i örfün baskısında kalırlar. Bu tür davranış sergileyen kadınları boşamayan erkekleri mahalle ve köy ahalisi gerekirse mahalleden veya köyden ihraç etme yetkisine de sahiptir⁶⁴.

Eşler arasında bir başka ayrılık şekli ise eş ve çocuklarına nafaka bırakmadan yaşadıkları yeri terk edip, başka şehre (*ahar diyara*) giden erkeklerin, giderken veya gittikleri yerde eşlerini boşamalarıdır. Kocaları tarafından boşandıklarını öğrenen kadınlar, nafakaya ihtiyaçları olduğunda, yeniden evlenebilmek için mahkemeye müracaat ederek, izin istemektedir. Örneğin, Kürtünciyan Mahallesinden Fatma'nın kocası Hasan, nafaka bırakmadan ahar diyara gitmiştir. Fakat bir sene önce eşi Fatma'yı Kasaba-i Beratü'l Arab'da talâk-ı selâse ile boşamıştır. Fatma nafaka ve kisveye ihtiyacı olduğu için bir başkasıyla evlenmek istediğinden, mahkemeye müracaat ederek bu boşama olayına şahit olanlardan sorulmasını istemiştir. Olaya şahit olan Ömer, Fatma ve diğer Fatma mahkemede “*fi'l- vâkı'a tarih-i mezbûrda kasaba-i merkûmede bizim huzurumuzda Hasan zevcem mezbûre Fatma'yı talâk-ı selâse ile tatlik eyledim dedi*” diyerek şahitlik etmişlerdir⁶⁵. Bir diğer örnekte, Eblehan Mahallesinden Emine'nin iddiasına göre; kocası Hâcî Ahmet, nafaka bırakmadan 17 sene önce ahar diyara gitmiştir. Dört sene önce iki kişi Emine'ye gelerek, kocası Hâcî Ahmet'in kendisini talâk-ı selâse ile boşadığını haber vermişlerdir. Emine nafakaya ihtiyacı olduğundan ve bir başkasıyla evlenmek istediğinden mahkemeye gelerek kocasının kendisini boşadığına tanık olanlardan sorulmasını talep etmiştir. Olaya tanık olan Hâcî Hasan ve Mehmet Bey mahkemede “*Dört sene önce Emine'nin kocası Ahmed, Edirne'de bizim huzurumuzda karısı Emine'yi talâk-ı selâse ile boşadı*” diyerek tanıklık yapmışlardır⁶⁶. Bir diğer örnekte Ehlicefa Mahallesi'nden Fatma'yı, kocası Bayezid Beşe nafaka bırakmadan terk ederek başka şehre gitmiş ve iki buçuk sene önce, Edirne'de, Müslümanların huzurunda eşi Fatma'yı talâk-ı selâse ile boşamıştır. Nafaka ve kisveye ihtiyacı olduğundan başkası ile evlenmek isteyen Fatma, mahkemede kocası Bayezid'in sözünü işiten kimselerden sorulmasını istemiştir. Bu boşanma olayına şahit olan aynı mahalleden Murad Beşe ve Mehmet Bey; “*Bâyezîd iki buçuk sene önce Edirne'de bizim huzurumuzda karısı Fatma'yı talâk-ı selâse ile boşadı. Biz buna şahitleriz*” diyerek Fatma'nın ifadesinin doğruluğunu kanıtlamışlardır⁶⁷. Başka diyarda bulunan kocaları tarafından boşandıkları şahitlerle ispatlanan kadınlara mahkeme bir başkasıyla evlenebilme izni vermiştir.

Kadınlar da kocalarının kendilerini boşadıklarını duydukları zaman değil de nafakaya ihtiyaç duydukları veya bir başkasıyla evlenmek istediklerinde mahkemeye müracaat etmektedirler. Kadınlar, eşleri tarafından boşandıklarını, haberi getiren veya bu duruma şahit olanlarla ispatlamaya çalışmaktadırlar. Bu durumdaki kadınların hem fizyolojik hem psikolojik hem de sosyo-ekonomik yönden mağduriyetleri söz konusudur. Ayrıca bu kadınların evlerinde tek başlarına kalmalarının güvenlik açısından zor olduğu gibi, yanlarında kaldıkları yakınlarına malî açıdan fazla yük olmamak için de evlenmek istediklerini söyleyebiliriz.

Başka şehre giden erkekler, gittikleri yerlerden dönme ihtimalleri olmadığı için eşlerini talâk-ı baîn ile boşadıklarını bazen vekiller aracılığıyla, bazen de mektup ile eşlerine bildirmektedir. Örneğin, Kastel Mahallesinden Bağdad'ı eşi İbrahim, Mısır'ın Kahire şehrinde altı ay önce talâk-ı baîn ile boşamıştır. İbrahim bunu yaparken hemşerileri olan Tahtani

⁶³ GŞS 47-156 (12 Rebî'ü'l-evvel 1109/28 Eylül 1697).

⁶⁴ İsmail Kıvrım, “Osmanlı Mahaltesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği)”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S: 1 (2009), s. 247-248.

⁶⁵ GŞS 26-155 (Evâ'il-i Safer 1073/15-25 Eylül 1662).

⁶⁶ GŞS 30-133 (21 Rebî'ü'l-evvel 1085/25 Haziran 1674).

⁶⁷ GŞS 32-174 (3 Muharrem 1087/18 Mart 1676).

Köyü'nden Tanrıverdi ve Hacı'yı şahit yapmış ve birde kendi el yazısı ile eşi Bağdad'a bir mektup yazarak “*zevcem mezbûre Bağdad'ın irâdesi elinde olsun ba'de'l-yevm ben o diyâra varma ihtimâlim yoktur. Her kimi murad iderse tezvic eylesün*” diye belirtmiştir. Mektup Bağdad'a Tanrıverdi ve Hacı tarafından ulaştırılınca, Bağdad boşanma durumunu kaydettirmek için mahkemeye müracaat etmiştir. Bu boşanma olayına tanık olan ve mektubu getiren Tanrıverdi ve Hacı'nın şahitlikleri ile kayıt ettirilmiştir⁶⁸.

Eşlerini zor durumda bırakmak istemeyen bazı erkekler askerî bir sefere veya ticarî bir yolculuğa çıkmadan önce hanımlarını boşamaktadırlar. Örneğin, Zincirli Kuyu Kurbu Mahallesinden Ayşe'nin kocası Ebubekir beş sene önce sefere giderken eşini baîn talâk ile boşamıştır⁶⁹. Boyacı Mahallesinden Rahime'nin eşi Mehmet Beşe, üç buçuk sene önce ahar diyara giderken eşini, Osman Efendi ve İbrahim'in şahitliğinde baîn talâk ile boşamıştır⁷⁰. Bu örneklerden anlaşıldığı kadarıyla uzun ve meşakkatli bir yolculuğa veya sefere çıkacak olan koca, belli bir süre sonra geri dönemeyeceğini düşünmektedir. Bu durumda eşinin bir ömür boyu kendisini beklemesine mâni olmak için, yolculuğa veya sefere çıkmadan önce eşini boşamaktadır.

Kocanın boşama iradesini ortaya koyan, beyanı kayıtsız şartsız olabileceği gibi, belirli bir şarta (*Ta'ilîkî*) veya vadeye de bağlı olabilir. Bu yönüyle talâk nikâhtan ayrılmaktadır⁷¹. Talâkta kullanılan irade beyanı kayıtsız şartsızsa buna *müneccez*; talik bir şarta bağlanmışsa *muallâk*; vadeye bağlanmış ise de *muzâf* denilmektedir⁷². Evli erkekler herhangi bir olayın olması veya olmamasını şart koşarak, eşlerinden boşanacaklarına dair yemin edebilmektedir. Fakat birçok defa, olay gerçekleşsin ya da gerçekleşmesin, eşlerinden zevciyet istemektedirler. Kadınlar ise kocalarının niyetlerinin gerçekte boşama olup olmadığını mahkeme aracılığı ile öğrenmeye çalışmaktadırlar. Örneğin, Tövbe Mahallesinden Raziye'yi eşi Mehmet sürekli darb etmektedir. Mehmet eşi Raziye'yi artık darb etmeyeceğini belirterek ona şöyle söyler: “*bundan sonra eğer bir dahi seni darb idersem benden üç talâk ile boş ol.*” Fakat Mehmet Zî'l-ka'de ayının 26. günü tekrar Raziye'yi darb ettiğinden dolayı boşanma gerçekleşir. Buna rağmen Mehmet eşi Raziye'den zevciyet talep eder. Bunun üzerine Raziye olayı mahkemeye taşır. Eşi Mehmet'ten boşanma olayının sorulmasını ister. Mehmet ise karısı Raziye'yi darb etmemeğe şart ettiğini ancak talâk-ı selâse'ye şart etmediğini, eğer bir dahi seni darb edersem benden boş ol dediğini belirtir. Mehmet'in bu sözleri üzerine Raziye'den iddiasını şahitlerle ispat etmesi istenir. Raziye'nin şahidi olmaması üzerine Mehmet'e yemin teklif olunur ve yemin eder⁷³. Bir diğer örnekte, Şehreküstü Mahallesinden Meryem'in kocası Mehmet, altı gün önce “*eğer ben sakin olduğum dârda (ev) oturub bu beyte (oda) dâhil olursam mezbûre Meryem benden talâk-ı selâse ile mutallaka olsun*” diye şart etmiştir. Meryem'in iddiasına göre Mehmet eve ve odaya girerek şartın vuku bulmasını sağlamış ve boşanma gerçekleşmesine rağmen zevciyet muamelesi istemiştir. Olay mahkemeye Meryem tarafından vekil tayin edilen babası el-Hâc Mustafa tarafından intikal ettirilmiştir. Mehmet mahkemede şartı kabul edip lakin eve ve odaya girmediğini belirtmiştir. Bunun üzerine şartın gerçekleşmediğinin doğruluğu için Mehmet'e yemin teklif edilmiştir. Mehmet'in yemin etmesi üzerine boşanmanın gerçekleşmediğine hüküm verilmiştir⁷⁴.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, boşanma sonrasında mahkemeye müracaat edenler, belirtilen sebeplerden dolayı genellikle kadınlar olmaktadır. Ancak bazı hallerde

⁶⁸ GŞS 25-164 (Evâ'il-i Muharrem 1069/29 Eylül-7 Ekim 1658).

⁶⁹ GŞS 36-148 (Selh-i Receb 1098/11 Haziran 1687).

⁷⁰ GŞS 43-69 (Evâhir-i Zî'l-hicce 1107/22-30 Temmuz 1696).

⁷¹ Cin, *Boşanma*, s. 57; Aydın, *Osmanlı Aile*, s. 41.

⁷² Zuhaylî, *İslâm Fıkhı*, C. IX, s. 347.

⁷³ GŞS 17-2 (Evâ'il-i Zî'l-hicce 1055/18 Ocak 1646).

⁷⁴ GŞS 27-88 (5 Şevval 1076/10 Nisan 1666).

kocaların da karılarını dava ettikleri görülmektedir. Burada erkekler tarafından mahkemeye yapılan müracaatlarda öne çıkan iddia daha çok, karılarının kadınlık vazifesinden kaçtığıdır. Kayıtlardan anlaşıldığına göre bazı kocalar, eşlerinden ayrıldıkları halde, onlardan ayrılmamış gibi zevciyet mu'âmesi beklemekte ve doğal olarak bundan kaçınan karılarının mahkeme yoluyla bu vazifelerini yapmalarının sağlanmasını istemektedirler. Kadınların daha önce kocalarının kendilerini talâk-ı selâse ile boşadıklarını ispatlamalarıyla dava erkekler aleyhine sonuçlanmaktadır. Akyol Mahallesinden Veli eşi Sakine'yi dokuz ay önce talâk-ı bâin ile boşamıştır. Fakat Veli eşi Sakine'den zevciyet talep etmektedir. Sakine eşi Veli'nin kendisini talâk-ı bâin ile boşadığını şahitlerle ispat ederek Veli'nin davadan men edilmesini sağlamıştır⁷⁵. Tarla-yı Cedid Mahallesinden Ayşe'yi, kocası Osman bir yıl önce talâk-ı selâse ile boşamıştır. Fakat bir yıl sonra Osman, karısı Ayşe'den zevciyet talep etmiştir. Ayşe mahkemede kocasının kendisini boşadığını şahitlerle kanıtlamıştır⁷⁶. Kürtünciyan Mahallesinden Hasan Beşe mahkemede eşi Şehribanu'dan “zevcem kendi nefsinin bana teslimden imtina eder” diye davacı olmuştur. Şehribanu ise, Hasan Beşe'nin Bulgarda müslümanlar huzurunda “taht-ı nikâhında olan zevcem Şehribanu'yu talâk-ı selâse ile tatlik ettim” dediğini belirterek bundan dolayı imtina ederim diyerek kendini savunmuştur. Hasan Beşe'nin bunu kabul etmemesi üzerine Şehribanu'dan şahit istenmiştir. Şehribanu boşanma olayına şahit olan Osman ve Ahmet Beşe'yi şahit göstermiştir. Şahitler Hasan Beşe'nin Şehribanu'yu talâk-ı selâse ile boşadığını söylemişler, bunun üzerine Hasan Beşe davadan men edilmiştir⁷⁷.

Erkekler belli bir olayın olup olmaması şartına göre eşlerini boşamakta, fakat kendilerine göre boşanmanın gerçekleşmediğini iddia ederek, eşlerinden zevciyet talep etmektedirler. Ancak örneklerde görüldüğü gibi mahkeme, çoğu defa eşlerin artık ayrılmış olduklarına karar vermektedir.

Erkekler bazen sebep göstermeksizin talâk yetkilerini kullanarak eşlerini geri dönüşümü olmayan talâk ile boşamakta, mihr-i mü'eceli ile nafaka-i iddet ve me'ûnet-i süknâlarını vermektedirler. Örneğin, İbn-i Kôr Mahallesinden Hüdaverdi, eşi Şerife ile birlikte mahkemeye gelerek,

Şerife eşim olup bugün talâk-ı bâin ile boşadım ve zimmetimde daha önceden belirlenmiş olan 15 kuruşa karşılık bir kuruş mukâbelesinde leylencik mevziide hudutları belli bir kile tohum istiâb eder tarla, üç kuruş mukâbelesinde bir yorgan, bir döşek ve dört kuruş mukâbelesinde Nurvane Köyünde 400 tiyek bağı verdim. Her birimizin dava ve nizamımız kalmadı. diye kayıt ettirmiştir⁷⁸.

Kocası tarafından boşanan kadınlara bazı hakları verilmesi gerekmektedir. Bunlar; sonraya bırakılmış mihr (*mihr-i mü'eceli*), hukuken tekrar evlenmesi yasak olan bekleme süresi nafakası (*iddet nafakası*) ile oturacakları yerdir (*me'ûnet-i süknâ*). Bazen kocalar karılarına bu haklarını vermeden boşamaktadırlar. Kadınlarda bu haklarını mahkeme aracılığı ile almak istemektedirler. Alineccar Mahallesinden Ayşe, kocası Ahmet tarafından talâk-ı selâse ile boşanmıştır. Ayşe, kocası Ahmet'in zimmetinde 50 kuruş mihr-i mü'eceli olduğunu iddia etmiş; fakat Ahmet, söz konusu mihr-i mü'eceli karısı Ayşe'nin kendisine hibe ettiğini şahitlerle ispatlamıştır⁷⁹. Bir diğer örnekte ise, Tövbe Mahallesinden Rabia, beş ay önce kocası Ali tarafından talâk-ı bâin ile boşanmıştır. Rabia, kocası Ali'nin zimmetinde mihr-i mü'eceli olduğunu iddia etmiş; fakat Ali, söz konusu 15 kuruş mihr-i mü'eceli karısı Rabia'nın hüsnü rızasıyla kendisine hibe ettiğini şahitlerle kanıtlamıştır⁸⁰.

⁷⁵ GŞS 20-149 (19 Cemâziye'l-evvel 1061/10 Mayıs 1651).

⁷⁶ GŞS 33-279 (1 Receb 1089/19 Ağustos 1678).

⁷⁷ GŞS 47-81 (5 Cemâziye'l-âhir 1109/19 Aralık 1697).

⁷⁸ GŞS 25-71 (Evâ'il-i Safer 1068/8-17 Kasım 1657).

⁷⁹ GŞS 27-16 (12 Rebî'ü'l-evvel 1076/22 Eylül 1665).

⁸⁰ GŞS 40-35 (Evâhir-i Şa'bân 1104/26 Nisan 1693).

Kadınlar ise haklarını aldıkları zaman veya hibe ettikleri halde kocalarından tekrar bu haklarını almaya çalışmaktadırlar. Fakat devreye şahit unsuru girerek kadınların bu haklarını aldıkları ispatlanmaktadır. Belki de kadınlar kendileri için çekilmez bir hal alan evliliklerinden kurtulmak için mihr alacaklarından vazgeçerek eşlerinin kendilerini boşamasını sağlamaktadırlar. Daha sonra hibe ettikleri bu mihrlerini tekrar alabilir miyiz diye mahkemeye müracaat etmektedirler. Ancak kocalar bu durumu tahmin ettiklerinden hibelerin hep şahit huzurunda yapılmasını sağlamaktadırlar. İleride çıkabilecek anlaşmazlığı bu şahitler vasıtasıyla kendi lehlerine çözmektedirler.

Erkekler boşadıkları eşlerinin bir başkası ile evlenmesini kabullenemedikleri için mahkemeye müracaatla nikâhlı eşinin bir başkasıyla evlendiğini şikâyet eder. Örneğin, Akyol Mahallesinden Ömer, eşi Emine'nin nikâhında iken başkası ile evlendiğini mahkemede iddia eder. Emine de “*Ömer'in tahtı nikâhında idim. Lâkin dava gününden 75 gün önce müslümanların huzurunda Ömer beni talâk-ı bâin ile boşadı. İddettim dolduktan sonra evlendim.*” diyerek kendisini savunur. Ömer, Emine'nin söylediklerini kabul etmez. Bunun üzerine Emine'den sözlerinin doğruluğuna şahit istenir. Emine ise komşuları Mehmet ve Mustafa isimli kimseleri şahit gösterir. Şahitler Ömer'in Emine'yi “talâk-ı bâin” ile boşadığını söylerler. Bunun üzerine Ömer davadan men edilir⁸¹.

Muhâla'a (Hul')

İslâm hukuku, eşi ile anlaşamayan kadına, kocasının boşama yoluna gitmemesi halinde, kendisi için çekilemez hale gelen evlilikten kurtulma imkânı vermiştir. Bu ya kadının bir mal (*genellikle mihr alacağı*) karşılığında kocasını boşamaya razı olması⁸² (*muhâla'a*) ya da belirli durumlarda mahkemeye müracaat ederek, kazaî boşanma (*tefrîk*) talebinde bulunması şeklinde olur⁸³.

Muhâla'a (*hul'*), kadının kocasına vereceği bir bedel karşılığında evlilik bağından kurtulması veya bir bedel karşılığı talâkı kocasından satın almasıdır⁸⁴. Fıkhi mezheplerde bu konuda her mezhebin ayrı bir tarifi bulunmakta ise de⁸⁵, hul'un gayesine uygun düştüğü için en uygun tarif Şafîî hukukçuların yapmış oldukları tariftir. Buna göre muhâla'a veya hul', kadının bir bedel ile eşinden ayrılmasıdır ki, kişinin hanımına “*şu kadar mal vermen şartı ile seni hul' yaptım*” veya “*boşadım*” demesi ve kadının bunu kabul etmesi şeklinde olur. Hul' mu'âmesi muhâla'a, mübâree, hul'û ihtilâ deyimleri ile akd edilebileceği gibi, bey' veya şirâ sözleri ile de akdedilebilir⁸⁶.

⁸¹ GŞS 35-46 (8 Safer 1094/ 6 Şubat 1683). Diğer örnek için bk. GŞS 39-175; GŞS 45/183.

⁸² Madeline C. Zilfi, ““Geçinemiyoruz”: 18. Yüzyılda Kadınlar ve Hul”, *Modernleşme Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, (Edt. Madeline C. Zilfi), İstanbul 2000, s. 260.

⁸³ Molla Husrev, *Gurer ve Dürer Tercümesi*, (çev. Arif Erkan), C.II. İstanbul 1980, s. 224; Aydın, Osmanlı Aile, s. 42.

⁸⁴ J J. Schacht, “Talâk”, *İA*, C. XI, Eskişehir 1997, s. 688.

⁸⁵ Hanefî hukukçulara göre hul' veya hul' manasındaki lâfızlar hanımın kabul etmesi şartıyla nikâh mülkiyetini kaldırmaktır. Malikîlere göre bir bedel karşılığında boşanmaktır. Bu ister hanım tarafından ister velisi veya başkası tarafından gelsin veya hul' lâfızıyla olsun aynıdır. Hul' iki nevidir. 1-Bir bedel karşılığı olur. 2-Karşılıksız da olsa hul' lâfızıyla olan ayrılmadır. Şafîîlere göre talâk veya hul' lâfzı ve bir bedel ile eşler arasındaki ayrılmadır. Meselâ kişinin hanımına “*şu kadar mal vermen şartı ile seni hul' yaptım veya boşadım*” deyip kadının da bunu kabul etmesi gibi. Hambelîlere göre ise; “Hul' kendine mahsus lâfızlarla, kocanın eşinden veya bir başkasından alacağı bir bedel karşılığında hanımından ayrılmasıdır.” şeklinde tarif olunmaktadır. Zuhaylî, *İslâm Fıkhi*, C. IX, s. 379-380.

⁸⁶ Meselâ bir kimse zevcesine “Nefsini mihrin mukabelesinde sana bey' ettim (sattım).” deyip, zevce de “iştirâ ettim (Satın aldım).” dese muhâla'a akd edilmiş olur. Bir kimse zevcesine; “Seni şu kadar meblâğ mukabelesinde hul' ettim.” deyip zevcesi de “Kabul eyledim.” dese muhâla'a tahakkuk eder. Bilmen, *Kamus*, C. II, s. 268; Molla Husrev, *Gurer*, C. II. s. 225-230.

Karşılıklı anlaşma ile boşanma diyebileceğimiz muhâla'a usulü, Anadolu'nun diğer şehirlerinde⁸⁷ olduğu gibi Ayntâb şehrinde de oldukça sık başvurulmuş bir boşanma şeklidir.

Muhâla'a da talâk gibi İslâm hukukunun getirmiş olduğu boşanma şekillerinden biri olmasına rağmen, uygulamada talâk kayıtlarından çok daha fazla olmasının sebebi, bu boşanma şeklinin bir nevi anlaşma akdi olması ve tescil ettirilme ihtiyacından doğmasıdır. Talâk konusundaki belgelerin azlığının sebebi, talâkın tescil ettirilme şartının olmamasının yanı sıra, aile birliğinin sona erdirilmesinde talâktan ziyade muhâla'anın tercih edilmiş olduğudur. Çünkü yukarıda belirttiğimiz gibi talâkın tesciline lüzum yoktur. Talâkın gerçekleşmesi için erkeğin karısına üç defa “boş ol!” demesi yeterlidir ve bu şekilde kadın kocasından boşanmış olur. Zaten sicillerde kayıtlı olan talâkla ilgili belgelerin büyük bir kısmı, daha çok talâktan sonra ortaya çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle tescil ettirilmiş olan kayıtlardır.

Sicillerde yer alan kayıtlarda çoğu kez muhâla'anın eşler arasındaki geçimsizlikten⁸⁸ kaynaklandığı görülmektedir. Bu durum belgelerde “*beynimizde hüsn-i zindegânî ve musâfât olmamağla, beynimizde hüsn-i zindegânîmiz olmayub şikâk vaki' olub*” ve “*beynimizde adem-i zindegânîmiz olmamağla, beynimizde imtizâc olmayub, beynimizde ülfet ve hüsnü mu'âşeret olmayub*” şeklinde ifade edilmektedir⁸⁹. Fakat eşleri boşanmaya götüren geçimsizliğin sebep ya da sebepleri sicil kayıtlarında genellikle belirtilmemektedir⁹⁰.

Muhâla'ayı gerçekleştirmenin bir diğer şekli de; başka yere giden ve karısına ne zaman döneceği konusunda süre vermeyen bazı kocaların, daha sonra buldukları yerlerden birer vekil göndermek suretiyle karılarına muhâla'a teklif etmeleridir. Örneğin Akyol Mahallesi'nden olup Sofya'da oturan Mehmet, muhâla'aya vekil tayin ettiği Hüseyin Bey vasıtasıyla karısı Askalan'ın *nafaka-i iddet ve me'ûnet-i süknâsı* üzerinde olmak şartıyla muhâla'a ile ayrılmıştır⁹¹. Tarla-yı Atik Mahallesi'nden olup Kıbrıs'ta sakin olan Abdullah, vekili Hacı Ebu Bekir vasıtasıyla karısı Elif'in 40 kuruş mihr-i muaccel ve 40 kuruş mihr-i mü'eccelinden ve karısının diğer haklarından vazgeçmesi karşılıklarında muhâla'a teklif etmiş ve karısı Elif de bunu kabul ettiği için ayrılmışlardır⁹². Bir diğer örnek ise İbn-i Kör Mahallesi'nden olup hâlâ Hama'da sakin olan Seyyid Hüseyin, eşi Fahriye'den hul ile ayrılmak için Ahmet'i kendisine vekil tayin etmesidir. Fahriye, eşi Seyyid Hüseyin'in zimmetinde olan 20 kuruş mihr-i muaccel ve 20 kuruş mihr-i mü'eccelinden, nafaka-i iddet ve me'ûnet-i süknâsı

⁸⁷ Zılfı, “Hul”, s. 260; Abdülmecit Mutaf, XVII. Yüzyılda Balıkesir'de Kadınlar, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2002, s. 43; İzzet Sak, Alaaddin Aköz, “Osmanlı Toplumunda Evliliğin Karşılıklı Anlaşma ile Sona Erdirilmesi: Muhâla'a (18. Yüzyıl Konya Şer'îye Sicillerine Göre)”, *SÜ. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, Bahar 2004.

⁸⁸ Zılfı, “Hul”, s. 266.

⁸⁹ Meselâ, Karasakal Mahallesi'nden Ümmühan, kocası Hızır ile “*beynimizde hüsn-i zindegânîmiz olmayub şikâk vaki olmagla*” diyerek 40 kuruş mihr-i mü'eccelinden, nafaka-i iddet, me'ûnet-i süknâ ve zevciyete müte'allık bütün davasından fâriğa olub muhâla'a eylediğini belirtmektedir. (GŞS 54-228). Bir diğer örnekte ise, Kilisecik Karyesinden Emine, eşi Ömer ile “*hüsn-i zindegânîmiz olmamağın*” 15 kuruş mihr-i muaccel ve 15 kuruş mihr-i mü'eccelinden, nafaka-i iddet, me'ûnet-i süknâsı kendi üzerinde olmak üzere muhâla'a yapmaları (GŞS 45-52). Bu örnekleri daha da artırmak mümkündür: İbn Eyyüb Mahallesi'nden Zeynep, kocası Mehmet Çelebi ile (GŞS 20-68); Kürtünciyan Mahallesi'nden Tursune, kocası Mehmet ile (GŞS 21-100); Ammu Mahallesi'nden Durmuş, karısı Kadem ile (GŞS 22-7); Tarla-yı Atik Mahallesi'nden Fatma, kocası Hasan ile (GŞS 24 -81); Kürkciyan Mahallesi'nden Fatma, kocası es-Seyyid Ali ile (GŞS 25-73) ; Tışlaki Mahallesi'nden Dursune, kocası Hacı Mustafa ile (GŞS 26-107); Tışlaki Mahallesi'nden Raziye, kocası Hüseyin ile (GŞS 27 -118) ; yine Zincirlikuyu Kurbu Mahallesi'nden Ayşe, kocası Halil ile (GŞS 31-18) aralarında geçimsizlik olduğundan boşananlar arasındadırlar.

⁹⁰ Sak-Aköz, “Muhâla'a”, s. 98.

⁹¹ GŞS 43-145 (13 Cemâziye'l-ülâ 1107/20 Aralık 1695).

⁹² GŞS 33-175 (17 Zi'l-hicce 1088/10 Şubat 1678).

üzerine vekil aracılığı muhâla'a ile ayrılmıştır. Eşi seyyid Hüseyin'de aynı mahallede hudutları belli olan evini eşine vermiştir⁹³.

Bu örneklerde de görüldüğü gibi geride kalan eşler, başka yerde bulunan kocalarının mihr-i mü'eccel ve diğer haklarından vazgeçmeleri karşılığında muhâla'a yapma tekliflerini kabul etmişler ve kocaları ile hul' olmuşlardır. Kadınların hul' talebinde bulunmaları, kocalarının yanlarında bulunmamasından dolayı çektikleri sıkıntılardır. Bu kadınlar her ne kadar kocaları yanlarında olmasa da nikâhlı oldukları için, bütün sıkıntılarına rağmen ya kocalarını bekleyerek ya da örneklerdeki gibi mahkemeye müracaatla eşlerinden ayrılarak, durumlarını düzeltebilecek yeni evlilikler kurabilmenin zeminini aramışlardır. Bu zemini oluşturmanın yegâne yolu da, birçok hakkından feragat etmek suretiyle muhâla'ayı kabul etmektir.

Erkeklerle gelince: Acaba başka diyara gidenlerin vekil bırakmaları veya gittiği yerden vekil göndererek eşlerinden hul' talebinde bulunmaları, geride bıraktıkları eşlerini düşünmelerinden mi, yoksa kendilerinin içinde bulunduğu durumdan mı kaynaklanmaktadır? Burada akla gelen ilk husus bu erkeklerin İslâm hukukunun kendilerine verdiği avantajlardan yararlanarak, gittikleri yerlerde yeni evlilikler yapmış olabilecekleridir. Bu varsayımı doğru kabul edersek İslâm hukukunun erkeklerle tanıdığı bir başka boşama hakkı olan talâk da kullanılabilir. Fakat talâk hakkını kullanan koca bir takım malî yükümlülükleri (*Mihr-i mü'eccel, iddet-i nafaka, me'ûnet-i süknâ vb.*) üstlenmek zorundadır. Hâlbuki muhâla'a yaptığı zaman bu malî yükümlülüklerden kurtulduğu gibi, bazı hallerde karısından bir takım ilâve maddî taleplerde de bulunabilmektedir. Şüphesiz bu durum başka diyara gidenler arasında muhâla'anın yaygınlığını açıklamada en ciddî gerekçe olarak görülmektedir. Ama bunun yanında, dışarı giden kocanın herhangi bir evlilik bağı olmaksızın dönüşünü engelleyen iş bağlantıları olabileceğini de göz ardı etmemek gerekir. Bu durumda olan kocalar muhâla'a teklif ederlerken kendi maddî çıkarlarının yanı sıra, geride bıraktıkları eş ve çocuklarını da düşünmüş olmaktadır⁹⁴.

Muhâla'a nerede ve ne şekilde gerçekleşirse gerçekleşsin, hemen hepsinde kadının vazgeçtiği bedellerin başında mihr-i mü'eccel, nafaka-i iddet ve me'ûnet-i süknâ gelmektedir. Sadece örnek olması bakımından birkaç belge burada zikredilebilir. Meselâ; Akyol Mahallesinden Meryem, kocası Ahmet'ten⁹⁵, Cevizlice Mahallesinden Hatice, kocası Mehmet'ten⁹⁶, Kanalcı Mahallesinden Ayşe, kocası Abdurrahman'dan⁹⁷ ve Boyacı Mahallesinden Raziye, kocası Ömer Beşe'den⁹⁸ aralarında geçimsizlik olduğunu söyleyerek, zimmetlerinde olan mihr-i mü'ecceli, nafaka-i iddeti, me'ûnet-i süknâları ve zevciyete müte'allıka cemi' da'vâlarından vazgeçmek suretiyle muhâla'a ile boşandıklarını söylemişlerdir.

Kadınların kendileri için çekilmez hale gelen evliliklerinden kurtulabilmek için mihr-i mü'eccel, nafaka-i iddet ve me'ûnet-i süknâlarından vazgeçmelerinin yanı sıra, kocalarından alacaklı oldukları çeşitli eşya, para ve mallardan da feragat ettikleri sıkça görülen hususlardandır. Bu eşya ve paralar kadının kendi malıdır.

Örneğin, Ehlicea Mahallesi'nden Dursune, kocası Ramazan ile muhâla'a yaparken 25 kuruş mihr-i mü'ecceli ile nafaka-i iddet ve me'ûnet-i süknâsından feragat ettiği gibi kocasına

⁹³ GŞS 43-170 (Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 1107/17 Ocak 1696).

⁹⁴ Sak-Aköz, "Muhâla'a", s. 104.

⁹⁵ GŞS 29-92 (12 Rebiyülâhır 1087/24 Haziran 1676).

⁹⁶ GŞS 40-91 (16 Rebî'ü'l-âhir 1104/25 Aralık 1692).

⁹⁷ GŞS 47-163 (6 Rebî'ü'l-evvel 1109/22 Eylül 1697).

⁹⁸ GŞS 51-81 (12 Zi'l-ka'de 1112/20 Nisan 1701).

borç olarak verdiği dokuz esedî kuruş alacağını⁹⁹, Rumevlek Köyü'nden Saadet, kocası Mehmet ile muhâla'a yaparken 10 kuruş mihr-i mü'ecceli ile nafaka-i iddet ve me'ûnet-i süknâsından feragat ettiği gibi bir köhne kırmızı atlas kaftan, bir gömlek, bir dera-yı zebun, bir kem ayar sim kemer, bir üçayaklı saç bağı, bir saç kaytanı, bir sarı şal ve bir alaca çarşafından¹⁰⁰; Şhreküstü Mahallesi'nden Zemzem, kocası İbrahim ile muhâla'a yaparken 40 kuruş mihr-i mü'eccel ile nafaka-i iddet ve me'ûnet-i süknâsından feragat ettiği gibi bir altın toka, bir altın bilezik, bir kadife kalpak, bir yeşil hare kaftan, bir al hare kaftan, bir dera-yı zebun ve bir sabah kaytanından vazgeçmiştir¹⁰¹.

Muhâla'ada fedakârlıkta bulunan ve alacaklarından vazgeçen taraf, uygulamanın gereği olarak, kadındır.

Kadınlar, evlilik birlikteliğini sona erdirebilmek için muhâla'a yaparken, yukarıda değişik yerlerde belirtildiği üzere boşanma anında her türlü kanunî haklarından da feragat edebilmektedirler. Hatta bazı hallerde babanın sorumluluğunda olan çocukların bakım masrafı ve nafakalarını da kendi üstlerine alabilmektedirler¹⁰². Meselâ bu konu ile ilgili olarak Seng-i Hoşkadem Mahallesi'nden Halime, kocası İbrahim ile muhâla'a yaptığı küçük kızını Emine'yi yedi sene¹⁰³, Beg Mahallesi'nden Askalan, kocası Ahmet ile muhâla'a yaptığı küçük oğulları Mehmet ve Hüseyin'i sekiz sene¹⁰⁴ kocalarından nafaka talep etmemek ve kendi mallarından infâk ve iksâ (*giydirmek, giyecek vermek*) etmek üzere bakımlarını üstlenmeleri örnek verilebilir.

Öte yandan bazı hâmile kadınların bütün haklarından vazgeçmelerinin yanında eşlerinden, olan-~~olan~~ doğacak çocuklarının nafakalarını da kendileri karşılamak şartı ile muhâla'a yaptıkları görülmektedir. Örneğin, Alineccar Mahallesinden Habibe, kocası Mehmet'ten muhâla'a ile ayrılırken, mihr-i mü'ecceli, *nafaka-i iddet ve me'ûnet-i süknâsından* feragat ettiği gibi doğacak çocuğunun hakk-ı hızânesi nafaka ve kisvesi kendi malından olmak üzere hul ile ayrılmıştır¹⁰⁵.

Tefrîk (Mahkeme Kararı ile Boşanma)

Evlilik birliğinin sona ermesinin bir diğer şekli; eşlerden birisinin, genellikle de kadının mahkemeye müracaat ederek boşanma talep etmesidir. Sebeplerin varlığı tespit edilmesi durumunda kadı, tarafların ayrılmasına hükmetmekte ve bu hükümle boşanma gerçekleşmektedir. İslâm hukuku çerçevesinde kadına boşanma konusunda en fazla esneklik tanıyan ayrılma tarzı, tefrîk yani adli/kazâî boşanmadır¹⁰⁶.

İslâm hukuku mahkeme kararı ile boşanma nedenlerini; özür ve hastalık, nafaka temin edememe, fena muamele ve geçimsizlik, gaiplik-terk, seçim hakkının kullanılması, ilâ ve li'ân gibi sebepler olarak saymıştır¹⁰⁷.

Yukarıdaki sebepler, Sünnî mezheplerce ittifakla kabul edilen boşanma sebepleri değildir. Osmanlı Devleti'nin resmî mezhebi olan Hanefî mezhebine göre sadece kocada bulunan ve evliliğin fiilen devamına mâni cinsî bir hastalık veya kusur, bir boşanma sebebidir. Bunun dışındaki sebepler Hanefilere göre boşanma sebebi teşkil etmez. Bu sebebin dışında kalan, kocası kaybolan ve terk eden, nafaka bırakmadan giden ve fena muameleye maruz kalan

⁹⁹ GŞS 33-195 (13 Muharrem 1089/7 Mart 1678).

¹⁰⁰ GŞS 40-32 (24 Şaban 1104/30 Nisan 1693).

¹⁰¹ GŞS 49-97 (22 Şevval 1109/3 Mayıs 1698).

¹⁰² Zılfi, "Hul", s. 274.

¹⁰³ GŞS 33-138 (23 Ramazan 1088/19 Kasım 1677).

¹⁰⁴ GŞS 34-150 (29 Muharrem 1092/18 Şubat 1681).

¹⁰⁵ GŞS 25-150 (Evâsıt-ı Zi'l-ka'de 1068/10-19 Ağustos 1658).

¹⁰⁶ Gül Akyılmaz, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kadının Statüsü*, Konya 2000, s. 47.

¹⁰⁷ Zuhaylî, *İslâm Fıkhı*, C. IX, s. 402; Karaman, *Mukayeseli*, C. I, s. 368.

kadınlar nasıl boşanabiliyorlardı? Bu durumda olan kadınları Hanefî hukukuna göre boşayamayan kâdılar, 16. yüzyıl ortalarına kadar, kendilerine Şafî mezhebinden naipler tayin ederek, onların kendi mezheplerine göre verdikleri boşanma kararlarını uygulayarak söz konusu kadınların boşanmalarına imkân sağlamışlardır¹⁰⁸.

Ancak bu uygulama 1537 yılında bir fermanla yasaklanmıştır¹⁰⁹. Hanefî mezhebinin bu duruma getirdiği çözüm ise; kadın için mahkemece günlük nafaka takdir etmek ve başkalarından borç alabilmesi için eşe izin vermektir. Bir diğer çözüm ise, kocaların sonucu bilinmeyen bir yolculuğa çıkmadan önce, gittikleri yerden belirli bir süre sonra dönmezler ise bıraktıkları vekiller aracılığı ile karılarını şartlı veya muhâla'a ile boşamalarıdır. Kocanın karısına fena muamele etmesi ve geçimsizlik durumlarında ise, bu sebeple boşanma hakkının tanınmamasının meydana getirdiği boşluk, muhâla'a yolu kullanılarak, doldurulmaya çalışılmıştır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Osmanlı Devleti'nin resmî mezhebi olan Hanefî mezhebi mahkeme kararı ile boşanmada kocada cinsi birleşmeye mâni olan özür dışındaki sebepleri kabul etmediğinden, incelediğimiz şer'îye sicillerinde bu konu ilgili kayıtlara rastlanmamıştır. Ancak küçük yaşta babası veya babanın babası haricindeki veliler tarafından evlendirilen küçük kızların bulûğa erdikleri anda evliliklerini, yine küçük yaşta mihrleri çok düşük evlendirilen kızların, velilerinin izni olmadan kendilerine denk olmayanlarla evlenen kızların, haberi yok iken yakınları tarafından evlendirilen kızların, gayrimüslim iken Müslüman olan kadınların ve eşleri başka şehirde ölen kadınların mahkemeye müracaatla evliliklerini feshettirdiklerini görmekteyiz.

Bu hakkın kötüye kullanılması ihtimali her zaman mevcuttur. Bu nedenle İslâm hukuku, veli ve vasi tarafından nikâhlanan küçüğe, bulûğa erdikten sonra nikâhı feshettirme yetkisini tanımıştır. Bu yetki nikâhlandırılan küçükler tarafından kullanılır. *Hıyârü'l bulûğ* adı verilen bu seçim hakkı ancak küçüğün babası veya babasının babasından (*dedesi*) başka bir veli tarafından akdedilmiş olan evlenmeye karşı kullanılabilir. Kadın ve erkek bu haktan istifade ederler. Seçim hakkının kullanılabilmesi için nikâhlandırılmış olan küçüğün bulûğa ermiş olması gerekir. Ancak seçim hakkının kullanılmasında erkek veya kadın olmasına göre bazı farklar gözetilmiştir. Kadın bulûğa erdiği anda veya nikâhtan haberdar olduğu zaman şahitler huzurunda evliliği feshettireceğini hemen beyan etmelidir¹¹⁰. Örneğin, Kayser Mahallesinden Emine (*bikr-i baliğa*) küçük iken amcası el-Hâc İbrahim tarafından velayeti sebebiyle küçük oğlu Mehmet'e nikâhlanmıştır. Emine davanın günü vakt-i duhada hayız ile baliğa olmasıyla seçim hakkını kullanmak için mahkemeye müracaat ederek amcasının oğlu Mehmet ile aralarında olan nikâhın feshedilmesini istemiştir. Kâdı tarafından nikâh feshedilmiştir¹¹¹. Bir diğer örnekte Kürtünciyan Mahallesinden İsmihan (*bikr-i baliğa*), velisi olan annesi Fatma'nın aralarında belirledikleri mihr üzerine kendisini Mehmet isimli şahısla küçük iken nikâhladığını belirtmiştir. Dava gününden bir gün önce sabahleyin hayızını görüp baliğa olunca seçim hakkını kullanarak Mehmet'ten ayrıldığına el-Hâc Mehmet, Ayşe ve Fatma'yı şahit etmiştir. Bu durumu şahitlerle mahkemeye gelerek bildirmiş ve nikâhını tefrîk ettirmiştir¹¹².

¹⁰⁸ Vech-i tahrîr-i hurûf budur ki nefsi Ayıntâb' da Tâtâr bint-i Mehmed nâm hâtun kişinin zevci olan Yakûb bin Yusuf hâliya yedi yıl mikdârı vardır ki gayb-ı munkatî'a ile gâyib olub gitmiştir deyü Mevlâna Muhiddin bin İsmail ve Aliyâr bin 'İsa nâm kimesneler şahâdet ittikleri sebebden zikr olunan a'vret İmâm-ı Şafî Rahmetullahı aleyh mezhebine mürâfâ'â olub fesh olması için husus-u fikhîyye istmâ' itmek için Mevlâna Hâcî bin Edhem nâm ehl-i ilmî nâib nasb olundu ki istimâ' idüb İmâm-ı Şafî rahmetullah aleyh kavli üzere istimâ' ide. GŞS 2-87/3 (18 Rebî'ü'l-ülâ 948/11 Temmuz 1541).

¹⁰⁹ M. Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunda Kazâi Boşanma "Tefrîk", OA, S. IX. s. 6.

¹¹⁰ Bilmen, *Kamus*, C.II, s.50-54; Cın, *Boşanma*, s. 91.

¹¹¹ GŞS 25-7 (15 Receb 1065/21 Mayıs 1655).

¹¹² GŞS 49-102 (29 Şevval 1109/10 Mayıs 1698).

Fesih iradesini bir kere beyan ettikten sonra hemen kadıya başvurmaması seçim hakkını düşürmez. Davayı istediği kadar tehir edebilir. Ammu Mahallesinden Muhti küçük iken amcası Musa yedi sene önce velayeti nedeniyle kendi küçük oğlu Mehmet'e nikâhlanmıştır. Mühti 21 ay önce Şaban ayının guresinde (*ayın ilk günü*) hayız ile bâliğa olmuştur. Seçin hakkını kullanarak nikâhını feshetmiş ve orada bulunan Müslümanları da şahit yapmıştır. Mühti 21 ay sonra mahkemeye müracaat ederek feshettiği nikâhını resmiyete dönüştürmek istemiştir. Kâdı Mühti'den ilk bâliğa olduğu anda nikâhını fesh ettiğine şahit istemiş ve olaya şahit olan Molla Ahmet ve es-Seyyid Yusuf'un Mühti'yi doğrulamaları üzerine nikâhın feshine karar vermiştir¹¹³.

İlk hayızlarında susanlar evliliklerini kabul etmişlerdir. Bulûğa ermiş küçük, nikâha muttali olduğu halde susarsa, artık seçim hakkını kaybetmiş olur¹¹⁴. Daha sonra bu evliliklerinden tefrîk yolu ile kurtulmak istemektedirler. Örneğin Oruş Köyünden Fatma küçük iken üvey babası tarafından Mustafa'ya nikâhlanmıştır. Davanın mahkemeye intikalinden dört gün önce Fatma hayız ile baliğa olmuştur. Fakat Fatma ilk hayızını gördüğünde nikâhını feshettiğine şahit göstermemiştir. Şahidin olmaması ve olayın dört gün sonra mahkemeye intikal etmesi üzerine Fatma'nın nikâhının geçerli olduğuna karar verilmiştir¹¹⁵.

Baba ve dedenin dışında diğer veliler tarafından küçük yaştaki kızlar gabn-ı fâhiş (*Bir alış veriş veya ticari anlaşmada taraflardan birisinin nispetsiz şekilde fazla aldanması*) ile yani mihr-i mislin aşırı derecede düşük tespit edilmesi ile nikâhlandırılmaktadır. Bu durumdaki kızlar da akil baliğ olduklarında nikâhlarının feshini isteme hakkına sahiptirler. Yahni Mahallesinden Cemile'nin davası bu duruma bir örnektir¹¹⁶. Cemile, mahkemede kız kardeşi Ayşe ve babası tarafından akrabaları evlendiklerinde 200 kuruş mihr-i mu'accel ve 200 kuruş mihr-i mü'eccel ile 400 kuruş mihr-i misli muadilli olmanın küçük iken veliyy-i mücbûri olmadığından annesi Askalan tarafından Ali'ye 100 kuruş mihr-i mu'accel ve 100 kuruş mihr-i mü'eccel tesmiye olunarak akd-i nikâh yapıldığını, maddî bulûğa erişip akd-i mezkûru gabn-ı fâhiş olduğundan kabul etmediğini, kız kardeşi Ayşe'nin ve babası tarafından akrabalarının mihr-i müsemmalarını bî-garaz müsliminden sorulmasını ister. Udûl-i müsliminden Mansur Efendi ve Ali, Cemile'nin kız kardeşi Ayşe, babası tarafından akrabaları başkasına akd-i nikâh olduklarında 200 kuruş mihr-i mu'accel ve 200 kuruş mihr-i mü'eccel ile akd-i nikâh olduklarını ve Cemile'nin hüsnen ve diyaneten mihr-i misli 400 kuruş muadildir diye şahitlik ederler. Bunun üzerine kadı akd-i mezkûrun adem-i sıhhatine hüküm verir.

Hanefî hukuku "aşağı" toplum sınıflarından erkeklere kız verme yasağından dolayı nişanlı evlenecek çiftler arasında denkliği (*küfiyyü hatibî*) aramaktadır. Bundan dolayı evlenecek kız, kendisine denk olmayı kabul ederse velileri itiraz ederek bu evliliği feshettirebilirler. Örnek olarak es-Seyyid el-Hâc Mehmet'in kızı Ayşe'nin davasını verebiliriz.¹¹⁷ Ayşe Şehreküstü Mahallesinden Gulâb Osman ile nikâhlanır. Bunun üzerine Ayşe'nin amcasının oğlu Emir Yusuf-zâde diye tanınan Hâfız es-Seyyid Mehmet Çelebi bu nikâha karşı çıkar. Bu nikâha itiraz edilmesinin nedeni, Ayşe'nin nesebinin şerife, babasının sanatının attar ve dedesinin de nakîbü'l-eşrâf kaymakamı olmasıdır¹¹⁸. Gulâb Osman ise, Kefşger (*ayakkabıcı*) olup, başkasının hizmetkârı ve aynı zamanda sefahâ-i nasdan (*zevk ve eğlenceye düşkün, malını düşünmeden harcayan*), erzel (*en rezil, pek kötü*) ve edâniyedendir (*aşağılık kimseler*). Bu nedenlerle Hâfız es-Seyyid Mehmet Çelebi, Ayşe ile Osman'ın denk olmadıklarını, aldığı fetva ve şahitlerle de ispatlar. Bunun üzerine mahkeme nikâhı fesheder.

¹¹³ GŞS 39-128 (28 Rebî'ü'l-âhir 1101/8 Şubat 1690).

¹¹⁴ Bilmen, *Kamus*, C.II, s.50-54; Cin, *Boşanma*, s. 91.

¹¹⁵ GŞS 47-139 (6 Rebî'ü'l-âhir 1109/22 Ekim 1697).

¹¹⁶ GŞS 49-163 (20 Zî'l-hicce 1107/21 Haziran 1696).

¹¹⁷ GŞS 114-83 (28 Şevval 1169/26 Temmuz 1756).

¹¹⁸ Seyyid ve Şerifler için bk. Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, İstanbul 2005.

Nikâh akdinin geçerli olabilmesi için tarafların rızalarının olması şarttır. Kanunî veya rızâî temsilcilik yetkisine hâiz olmadığı halde başkası adına bir iş yapan kimseye İslâm hukuku fuzulî adını vermektedir. Fuzulî'nin akdettiği nikâh, ilgili kimsenin yani haberi olmadan evlendirilen kadın veya erkeğin izniyle sıhate kavuşur. İzin verilinceye kadar akit askıda sayılır. İzin verildiği takdirde geçerli olur, aksi halde feshi gerekir.¹¹⁹ Hâkim kararı olmaksızın bu tür evlenme tarafların iradesi ile veya kendiliğinden sona ermez.¹²⁰ Kendisinin haberi olmadan kardeşi Ahmet tarafından nikâh akdedilen İbn-i Eyüb Mahallesinden bîkr-i baliğa olan Fatma'nın davası bu duruma örnek olarak verilebilir¹²¹. Olay mahkemeye intikal etmeden 20 gün önce Ahmet, (*şâb emret*) kardeşi Fatma'yı Ebudderda'ya fuzûlen tezvîc ve nikâh etmiştir. Bu durumu öğrenen Fatma kendi rızası dışında yapılan bu evliliği kabul etmemiş ve mahkemeye müracaat ederek evliliğinin butlanına karar verilmesini istemiştir. Bunun üzerine Ebudderda'nın vekili olan Ebubekir, Fatma'nın kardeşi Ahmet'i nikâh için vekil tayin ederek, Müslümanların huzurunda nikâh akdini gerçekleştirdiklerini iddia etmiştir. Mahkeme vekil Ebubekir'den bu iddiasını kanıtlaması için tanık istemiştir. Tanık gösteremeyince, Fatma'dan Ebudderda ile evlenmek için kardeşi Ahmet'i vekil tayin etmediğine yemin etmesi istenmiştir. Fatma'nın yemin etmesi üzerine, kardeşi Ahmet'in de nikâhı fuzûlen akdettiğini itiraf etmesiyle nikâhın fuzûlen olduğuna ve evliliğin geçersizliğine karar verilmiştir. Bu duruma bir diğer örnek ise Araplar Köyünden Döne'nin davasıdır.¹²² Döne'yi de kardeşi Yunus ile Annesi Selçuk, kendisinden habersiz Mehmet ile nikâhlanmışlardır. Döne bu nikâha kendisinin izni olmadığını ve bu evliliğin feshedilmesi gerektiğini almış olduğu bir fetva gereği mahkemeden istemiş ve kâdı da Döne ile Mehmet'in arasındaki nikâhı söz konusu fetvaya istinaden feshetmiştir.

Ehl-i kitaptan olan gayrimüslim eşlerden erkeğin Müslüman olması halinde, mevcut evlilik devam eder. Zira Müslüman erkeğin, ehl-i kitap bir kadınla evlenmesine İslam hukukunda müsaade edilmiştir. Eşlerden kadının Müslüman olması halinde evliliğin devam edip etmeyeceği konusunda İslâm hukukçuları farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.¹²³ Osmanlı Devleti'nin resmi hukukçu olarak kabul ettiği Hanefî hukukçularının konuya ilişkin görüşleri ise gayrimüslim bir kadın Müslüman olduğunda, eşine Müslüman olması teklif edilir; İslâm'ı kabul etmesi halinde -başka bir evlilik engeli bulunmadığı takdirde- evlilik bağı devam eder. Müslüman olmayı kabul etmemesi halinde ise hâkim evliliğe son verir¹²⁴. Örneğin, Yahni Mahallesinden Zümrüt, gayrimüslim iken Müslüman olur ve Fatma ismini alır. Ayrıca çocukları olan beş yaşındaki oğlu İskender'in ismini Mehmet ve üç yaşındaki kızı Turfan'ın ismini ise Hatice olarak değiştirir. Bu durum üzerine eşi Ohan'a mahkemede Müslüman olması teklif edilir, fakat kabul etmez. Bunun üzerine İslam hukuku gereği kâdı, boşanmalarına (tefrîk) karar verir¹²⁵.

Erkeğin savaş veya ticari seyahatte iken ölümü ile ilgili bir haberin şahitler vasıtasıyla gelmesi halinde de hâkim, kadını tefrîk edebilir¹²⁶. Kocaları başka yerde ölen bu kadınlar, bir başkasıyla evlilik yapmak istediklerinde mahkemeye gelerek, kocalarının ahar diyara gittiğini ve orada öldüğünü, cenazelerine katılan kişilerle kanıtlayarak, mahkemeden evlenme izni almaktadırlar.

¹¹⁹ Cin, *Evlenme*, s.1 56; Bilmen, *Kamus*, C.II, s. 61-62.

¹²⁰ Cin, *Evlenme*, s. 145.

¹²¹ GŞS 33-321 (4 Şevval 1089/19 Kasım 1678).

¹²² GŞS 20-55 (1 Zî'l-ka'de 1060/26 Ekim 1650).

¹²³ İbrahim Paçacı, "Sosyal Hayattaki Değişim Sürecinde İslâm Aile Hukuku (Evlenme ve Boşanma Örneği)", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 11, Nisan 2008, s. 78

¹²⁴ Paçacı, "İslâm Aile Hukuku", s. 79.

¹²⁵ GŞS 77-1 (15 Şevval 1162/28 Eylül 1749).

¹²⁶ Vejdi Bilgin, *Fakih ve Toplum Osmanlı'da Sosyal Yapı ve Fıkıh*, İstanbul 2003, s. 92.

İbn-i Eyüb Mahallesinden Şehzade'nin kocası Nersiz üç sene önce İstanbul'da,¹²⁷ Kürtünciyan Mahallesinden Fatma'nın kocası Ahmet sekiz sene önce Kayser'de,¹²⁸ Yahni Mahallesinden Saba'nın kocası Yusuf iki sene önce Eğivar seferinde,¹²⁹ Seng-i Hoşkadem Mahallesinden Ayşe'nin kocası es-Seyyid İbrahim üç sene önce Kıbrıs'ta,¹³⁰ Çukur Mahallesinden Emine'nin kocası Mehmet 20 ay önce Kahire'de,¹³¹ Şehreküstü Mahallesinden Sara'nın, kocası Ali altı sene önce Mekke'de,¹³² Akyol Mahallesinden Raziye'nin kocası Ali üç sene önce Şam'da,¹³³ Cevizlice Mahallesinden Ayşe'nin kocası Musalli Tunus'ta,¹³⁴ Rabia'nın kocası el-Hâc Musa üç ay önce Kamaniçe Kalesi'nde¹³⁵ Tarla-yı Cedid Mahallesinden Fatma'nın kocası Abdullah dört sene önce Üsküdar'da,¹³⁶ Şehreküstü Mahallesinden Kaya'nın kocası Kara Mustafa üç sene önce İstanbul'da,¹³⁷ Kızılcamescid Mahallesinden Nenfes'in kocası İbrahim beş sene önce Edirne'de¹³⁸ Tarla-yı Atik Mahallesinden Ayşe'nin kocası Mehmet sefere giderken dört ay önce Akşehir kazasında,¹³⁹ Akyol Mahallesinden Fatma'nın eşi Mehmet beş sene önce Bulgar Sancağında¹⁴⁰ ve Sengitavil Mahallesinden Cennet'in kocası Mehmet Beşe 15 sene önce sefere giderken Konya'da¹⁴¹ öldüğü cenazesine katılan şahitlerin "*Biz cenazesinde hazır olup defin eyledik*" diye şahitlik etmeleriyle tescil edilmiş ve eşlerinin bir başkasıyla evlenmelerine izin verilmiştir.

Sonuç

17. yüzyılda Ayntâb ailesi İslam-Osmanlı hukukuna ve bulunduğu bölgenin örf ve adetlerine göre teşekkül etmiştir. Nikâh akdi yapılmadan önce evlenecek çiftlerin birbirlerini daha iyi tanıyabilmelerini sağlayan namzetlik davaları diğer şehirlere göre daha fazla görülmektedir. Bu da evlenecek kızlar üzerinde ailelerin baskısını olduğunu veya bu dönemde fazla hediye verilmediğini düşüncesini uyandırmaktadır. Evlenmenin resmen başlamasını sağlayan nikâh akdi, mahkemeden alınan izinname ile cami imamı tarafından kıyılmaktadır. Nikâh akdedilirken kız ve erkeğin rızaları alınıp, bazen de kadınların rızaları alınmadan nikâhlar yapılmakta fakat bunlar mahkeme tarafından feshedilmektedir. Yine nikâh akdi esnasında mihrlerin tespit edildiğini ve peşin mihr ile vadeli mihrin birbirine eşit olduğunu görmekteyiz. Bu dönemde Ayntâb'ın kırsal kesimlerinde mihrden başka kız babalarının yasak olmasına rağmen başlık parası aldıklarını görmekteyiz. Pek çok Osmanlı şehrinde de olduğu gibi bu dönemde de Ayntâb'da tek eşliliğin yaygın olduğu çok eşliğe rağbet edilmediği de görülmektedir.

17. yüzyılda Ayntâb ailesi İslam-Osmanlı hukukuna ve bulunduğu bölgenin örf ve adetlerine göre teşekkül etmiştir. Ancak eşler arasında yürütemeyecekleri aile birliği İslam hukukunun benimsediği talak, muhala'a ve tefrik ile gerçekleşmektedir. Bunlardan ilki talaktır. Talak yetkisi nikâh esnasında kadına verilmediği sürece erkeğe aittir. Talak ile boşanmalarda mahkemeye kayıt ettirmeye gerek olmadığından bu tür boşanma kayıtlara fazla yansımamaktadır. Ancak mahkemeye yansıyan talakla ilgili kayıtlar genellikle kocaların

¹²⁷ GŞS 27-70 (27 Receb 1076/2 Şubat 1666).

¹²⁸ GŞS 27-89 (5 Şevval 1076/10 Nisan 1666).

¹²⁹ GŞS 27-90 (Evâ'il-i Şevval 1076/6-16 Nisan 1666).

¹³⁰ GŞS 30-174 (28 Zî'l-hicce 1084/5 Nisan 1674).

¹³¹ GŞS 30-140 (6 Rebî'ü'l-âhir 1085/10 Temmuz 1674).

¹³² GŞS 32-5 (25 Muharrem 1087/9 Nisan 1676).

¹³³ GŞS 32-12 (5 Safer 1087/19 Nisan 1676).

¹³⁴ GŞS 32-62 (Evâ'il-i Cemâziye'l-evvel 1086/24 Temmuz-2 Ağustos 1675).

¹³⁵ GŞS 32-67 (Evâsıt-ı Cemâziye'l-evvel 1086/3-12 Ağustos 1675).

¹³⁶ GŞS 33-324 (14 Şevval 1089/29 Kasım 1678).

¹³⁷ GŞS 34-84 (11 Cemâziye'l-ûla 1091/9 Haziran 1680).

¹³⁸ GŞS 34-104 (13 Receb 1091/9 Ağustos 1680).

¹³⁹ GŞS 36-132 (3 Şevval 1098/12 Ağustos 1687).

¹⁴⁰ GŞS 36-171 (8 Cemâziye'l-âhir 1098/21 Nisan 1687).

¹⁴¹ GŞS 36-201 (15 Rebî'ü'l-evvel 1098/29 Mart 1687).

boşanma esnasında söyledikleri şartlarda yanlış anlaşılma varsa, kadınların boşanmanın gerçekleşip gerçekleşmediğini mahkeme kararı ile öğrenme amaçlıdır.

Karşılıkla anlaşarak boşanma olan muhala'a ya benzeyen ancak muhala'a kelimesi geçmeyen ve erkek tarafından talâk-ı bâin ile boşadığını belirtilen kayıtlara fazlaca rastlanmaktadır.

Bir diğer boşanma şekli olan muhala'a diğer şehirlerde olduğu gibi Ayntâb'da de yaygındır. Bunun en büyük sebebi bir çeşit karşılıklı anlaşarak boşanma olduğu için mahkemeye kayıt ettirme gereğidir. Tescilin amacı ileride çıkabilecek bir anlaşmazlığı bertaraf ettirmektir.

Bu dönemde uzun savaşların olmasından dolayı savaşa giden erkekler ve yine ticaret için şehir dışına çıkan erkekler eşlerini giderlerken talak veya muhala'a ile boşarlarken, boşamadan gidenler ise gittikleri yerde, dönme ihtimalleri yoksa, eşlerini talâk-ı selâse ve muhala'a ile boşamaktadırlar. Bu durumu eşlerine vekilleri veya mektup ile bildirmektedirler.

Bir başka boşanma şekli olan tefrîk yani mahkeme kararı ile boşanma da bu dönemde başvurulan bir boşanma şeklidir. Osmanlı devletinin resmi hukuku olan Hanefi hukukunun mahkeme kararı ile boşanma sebeplerine bu dönem de rastlanmazken Ancak küçük yaşta babası veya babanın babası haricindeki veliler tarafından evlendirilen küçük kızların bulûğa erdikleri anda evliliklerini, yine küçük yaşta mihrleri çok düşük evlendirilen kızların, velilerinin izni olmadan kendilerine denk olmayanlarla evlenen kızların, haberi yok iken yakınları tarafından evlendirilen kızların, gayrimüslim iken Müslüman olan kadınların ve eşleri başka şehirde ölen kadınların mahkemeye müracaatla evliliklerini feshettirdiklerini görmekteyiz.

Ayrıca 17. yüzyılda Ayntâb'te, kadınların bir bölümünün, mahkemeye gelerek dertlerini anlatabildikleri ve çoğu zaman da taraf oldukları davayı kazandıkları, mahkeme kayıtlarının tanıklığından anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Gaziantep Şer'ıye Sicilleri [=GSS]

2, 17, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 43, 45, 47, 49, 50, 51, 54, 55,77, 94, 114, 127 ve 172 numaralı siciller.

Diğer kaynaklar

- Aköz, A., (2004). "XVI. Yüzyıla ait bir nikâh defteri ve bazı değerlendirmeler", *İstem*, 3, Konya.
- Aköz, A., (2004). *Bir İmamın Nikâh Defteri (Beşiktaş Sinan-ı Cedid Mahallesi)*, Konya 2006.
- Akyılmaz, G. (2000). *İslam ve Osmanlı hukukunda kadının statüsü*, Konya.
- Aydın, M. A. (1985). *İslâm-Osmanlı aile hukuku*, İstanbul.
- Aydın, M. A. "Osmanlı hukukunda kazâi boşanma "Tefrîk", *OA*, IX.
- B. Ekinci, E. "Osmanlı aile kanunu", *Tarih ve medeniyet dergisi*, 43.
- Barkan, Ö. L. (1968). "Edirne askerî kassam'ına âit tereke defterleri (1545-1659) I" *Belgeler*, III (1966), Ankara.
- Bilgin, V. (2003). *Fakih ve toplum Osmanlı'da sosyal yapı ve fıkıh*, İstanbul.
- Bilmen, Ö. N. (1968). *Hukukî islamiyye ve ıstılahatı fıkhiyye kamusu*, c. II, İstanbul.
- Cin, H. (1988). *Eski hukukumuzda boşanma*, Konya.
- Cin, H. (1988). *İslâm ve Osmanlı hukukunda evlenme*, Konya.
- Çınar, H. (2000). *18. Yüzyılın ilk yarısında Ayıntâb şehri'nin sosyal ve ekonomik durumu*, (Yayımlanmamış doktora tezi), İÜ. Sosyal bilimler enstitüsü, İstanbul.
- Demirel, Ö. (1991). "1700-1730 Tarihlerinde ankara'da ailenin niceliksel yapısı", *Belleten*, c. LIV, S. 211, Aralık 1990- Ankara.

- Düzdağ, M. E. (1983). *Şeyhülislâm Ebussuûd efendi fetvaları ışığında 16. asır Türk hayatı*, İstanbul.
- Eken, G. (2000). “XVIII. Yüzyıl ortalarında Antep’te aile”, *SÜ. Sosyal bilimler enstitüsü dergisi*, S. 6, Konya.
- Fichter, J. (1990). *Sosyoloji nedir?* (çev. Nilgün Çelebi), Konya.
- Imber, C. (2000). “Kadınlar, evlilik ve mülkiyet: Yenişehirli Abdullah’ın Behcetü’l-fetâvâ’sında mehr”, *modernleşmenin eşiğinde Osmanlı Kadınları*, (Editör: Madeline C. Zilfi), (çev. Nemciye Alpay), İstanbul.
- Imber, C. (2004). *Şeriat kanuna, Ebussuud ve Osmanlı’da İslâm hukuku*, İstanbul 2004.
- Jaschke, G. (1964). “Türkiyede imam nikâhı”, *Sabri Şakir Ansay’ın hatırasına armağan*, (çev. Ahmet Mumcu), Ankara.
- Karaman, H. (2001). *Mukayeseli islâm hukuku*, c I, İstanbul.
- Kılıç, Rüya (2005). *Osmanlıda seyyidler ve şerifler*, İstanbul.
- Kıvrım, İ. (2009). “Osmanlı mahallesinde gündelik hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği)”, *Gaziantep üniversitesi sosyal bilimler dergisi*, 8(1).
- Molla H. (1980). *Gurer ve Dürer tercümesi*, (çev. Arif Erkan), c.III. İstanbul.
- Mutaf, A. (2002). *XVII. Yüzyılda Balıkesir’de kadınlar*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Dokuz Eylül üniversitesi sosyal bilimler enstitüsünde, İzmir.
- Ozankaya, Ö. (1979). *Toplumbilimine giriş*, Ankara.
- Özdeğer, H. (1988). *1463-1640 Yılları Bursa şehri tereke defterleri*, İstanbul.
- Özlü, Z. (2002). *Kassam defterlerine göre XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Gaziantep*, (Yayınlanmamış doktora tezi), AÜ. sosyal bilimler enstitüsü, Ankara.
- Öztürk, S. (1995). *Askeri kassamına ait onyedinci asır istanbul tereke defterleri (Soysa-ekonomik tahlili)*, İstanbul.
- Paçacı, İ. (2008). “Sosyal hayattaki değişim sürecinde islâm aile hukuku (evlenme ve boşanma örneği)”, *İslâm hukuku araştırmaları dergisi*, 11, Nisan.
- Pierce, L. (2005). *Ahlak oyunları 1540-1541 Osmanlı’da Ayntab mahkemesi ve toplumsal cinsiyet*, İstanbul.
- Sak, İ. & Aköz, A. (2004). “Osmanlı toplumunda evliliğin karşılıklı anlaşma ile sona erdirilmesi: muhâla’a (18. Yüzyıl Konya şer’iye sicillerine göre)”, *SÜ. Türkiyat Araştırmaları dergisi*, 15, Bahar.
- Schacht, J. (1997). “Nikâh”, *İA*, c. IX, Eskişehir.
- Schacht, J. (1997). “Talâk”, *İA*, c. XI, Eskişehir.
- Tabakoğlu, A. (1992). “Osmanlı toplumunda aile”, *Sosyo-kültürel değişme sürecinde Türk ailesi*, c. I, Ankara.
- Üçok, C. & Mumcu, A. (1976). *Türk hukuk tarihi ders kitabı*, Ankara.
- Zilfi, M. C. (2000). “Geçinemiyoruz”: 18. yüzyılda kadınlar ve hul”, *Modernleşme eşiğinde Osmanlı kadınları*, (Edt. Madeline C. Zilfi), İstanbul.

18. Yüzyılda Ayntab'da Suç ve Ceza (1750-1775)

Crime and Punishment in Ayntab the 18th Century (1750-1775)

Murat ÇELİKDEMİR*
Musatafa DEMİR**

Öz

Osmanlı Devletinde kanunlar ikili işleyişe sahipti. Bir yandan şeriatın kaynağını alan kurallar diğer yandan örfi uygulamalar bir biriyle çatışmayacak şekilde işletilmeye çalışılıyordu. Kadılar bu yüzden ceza tercihlerini hem kanunname metinlerine ve önceki uygulamalara hem de şer'i kurallara uygun olacak şekilde belirliyordu. Öte yandan halkın kendi savunma mekanizmaları suçun topluma tahribat oluşturacağı durumlarda devreye giriyor ve kadıyla koordineli bir şekilde toplum korunmaya çalışılıyordu. Bu çalışma 18. yüzyılda Ayntab'da gerçekleşen katl, hırsızlık, zina, yol kesme suçlarını örnek vakalar üzerinden değerlendirerek gerek toplumun gerekse devletin adli kolunun refleksini ölçmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ayntab, Katl, Hırsızlık, Zina, Mahalleden ihraç.

Abstract

The law in the Ottoman Empire had bilateral mechanism. On the one hand the rules taking its base from sharia and on the other hand practices of *örf*, run accordingly. *Kadis*, because of this, while imposing punishment, tried to remain within the border of both sharia and law text, also previous practices. On the other hand, the self-protection mechanism of the society stepped in when the crime became dangerous for the community and with the help of *kadı* the society tried to be kept in an order. This article aims to evaluate the reflex of both the judicial power of the state in the province and the society by the way of examining the sample events related to murder, robbery, brigandage, adultery that took place in Aintab in the 18th century.

Key Words: Aintab, Murder, Robbery, Adultery, Expulsion from district.

Giriş

Osmanlı Devletinde suça karşı verilen cezalarda temel alınan hukuk kuralının dayanağı şeriat ve kanundur. Hukukun bu ikili işleyişi meselesi uzun yıllardır tartışıla gelen bir konudur.¹ Kaynağın örf ya da şeriat olmasından bağımsız olarak, Osmanlı devletinin hukuk işleyişini ihtiyaca göre şekillendirdiği gerçeği kabul görmektedir. Osmanlı kanunları, 1839 yılına kadar büyük oranda Kanuni Sultan Süleyman'ın oluşturduğu kanunlar üzerine inşa edilmiştir. I. Süleyman'dan bu tarihe kadar yapılan ufak tefek değişiklikler dışında değişim bulunmamaktadır.²

Osmanlı Devletinde cezalar İslami hukuku kökenli cezalar ve örf kaynaklı, kanun yapıcı tarafından ihtiyaca göre yasallaştırılanlar olarak, kadı hükmü ve genelde subaşının icrası ile gerçekleşirdi. Kadı, cezayı verirken suçlunun durumunu, suçun tekrarını, suçun mahiyetini dikkate almak ve cezanın üst sınırını iyi ayarlamak durumundadır.³ Örneğin, ilmiye sınıfı için ta'zir cezası sadece uyarmak olabiliyorken sıradan halk için aynı durumda dayak uygulaması yapılabilir. İslam fâkihlerinin ekserisine göre ta'zir miktarı, verilmesi uygun olan had cezasından daha az olmalıdır. Örneğin dayak cezasında Şafi mezhebindeki en son sınır 39 sopa, Hanefilikte Ebu Hanife'ye göre 39, Ebu Yusuf ve Ebu Abdullah ez-Zübeyri'ye göre ise 75 sopadır.⁴ Ancak malikilik mezhebinin kurucusu, İmam Malik, devletin bekası, düzenin devamı ve asayişin temini için gerekli olursa daha ağır ta'zir cezalarının

* Dr. Öğr. Üyesi. Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. celikdemir@gantep.edu.tr.

** Dr. Arş. Gör. Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. lopsangus@gmail.com.

1 Bu konudaki tartışmalar için bk. Yunus Koç.(1999). Erken Dönem Osmanlı Hukuku: Yaklaşımlar, Temel Sorunlar. *H. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı*, s. 115-126

2 Ahmet Akgündüz. (2011). *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı 1.Cilt Kamu Hukuku (Anayasa- İdare- Ceza- Usul- Vergi- Devletler Umumi)*. OSAV, İstanbul

3 Abdulkadir Udeh. (2012). *Seküler Ceza Hukuku Kurumlarıyla Mukayeseli İslâm Ceza Hukuku*. (Ali Şafak, çev.). İstanbul: Kayıhan Yayınları., s.109

4 Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdî. (1994). *el-Ahkâmü's-Sultâniye*. Safak, Ali (Çev), Bedir Yay., İstanbul, s. 445

uygulanabileceği yorumunda bulunmuştur.⁵ Osmanlı Devletinde ceza kanunları İmam Malik'in görüşü doğrultusunda oluşturuluyor, böylece cezalar verilirken de şartlara göre esnetilebiliyordu. Koyulan hükmün kaynağı örf dahi olsa, İslâmi hukuka aykırılık taşımadığı müddetçe, "nâ-meşru' olan nesneye emr-i sultani olmaz" hükmü gereğince, bu çerçevede İslami meşruyet kazanabilmektedir.⁶

Hadd cezası ise topluma yönelen fesadın ortadan kaldırılması ve toplum faydasını temin için şer'an miktarı belirlenmiş cezalardır. Bunlara "hududullah" da denir.⁷ Maverdi hadd cezalarını Allah haklarından yani kamu hakkından doğan ve insan haklarından kaynaklananlar olarak ikiye ayırır. Birinci kısma farzları terk etmek suretiyle icra edilecek cezaları ve zina, hırsızlık, içki içme ve yol kesme cezalarını koymaktadır. İkinci kısım insan haklarından olan cezalar ise zina iftirası cezası ve şahıs aleyhine işlenen, cinayet, darp, fiziksel saldırı vb., cürümlerden doğan cezalardır.⁸ Sonuncusu kimi hukukçular tarafından kısas-diyet başlığı altında, kimi fıkıhçılarda da "cinayetler" başlığında incelenmektedir.⁹

Osmanlı Devletinde kadı'nın ceza tayin yetkisi hem dini kaidelerle hem de örfi hukuk vasıtasıyla tanımlanmıştır. Buna rağmen şeriye sicillerinde genellikle suçlu için düşünülen cezanın bulunmaması ve ta'zir cezaları için "ta'zir edildi" ve ağır bedensel cezalar için de "siyaset edildi" ifadelerinden daha fazlasına yer verilmemesi, cezanın ayrıntıları hakkında bilinenleri kısıtlamaktadır. Bu durum aslında uygulanan cezaların belirli bir çerçeve içindeki tatbikattan birisinin koşullara ve ortama göre seçilebildiği düşüncesini çağrıştırmaktadır. Bu yüzden kanunnamelerde yer alan hükümleri ve şeri kıstasları tam anlamıyla tatbik edilmiş gibi düşünmek doğru olmasa da bu hükümlerin hiç uygulanmadığı algısı da yanlıştır. Öte yandan Ayntab gibi devletin merkezi için çevre konumunda olan mekanlarda kadının tercihlerinde yerel güçlerin de rol oynuyor olabileceğini akla getirmek gerekmektedir. Bu makalede tüm bu düşünceler çerçevesinde Ayntab'da 18. yüzyılda gerçekleşmiş bazı suç vakaları üzerinden suç ve cezalandırma pratikleri ele alınmıştır.

Katl

Katl öldürülmesi hukuken yasak bir insanı silah veya öldürücü bir aletle kasten öldürmek olarak tanımlanır.¹⁰ Kur'an-ı Kerim'de "Bir mü'min diğer mü'mini yanlışlık eseri olmayarak öldürmesi yakışmaz. Her kim bir mü'mini yanlışlıkla öldürürse mü'min bir köleyi azad etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet (kan bahası) vermesi lazımdır. " (Nisa, 4 / 192) buyrulmakta bir başka ayette ise: " Kim bir mü'mini kasten öldürürse cezası içinde ebedî kalıcı olmak üzere cehennemdir " (Nisa, 4 / 93) denilmektedir.

İslam hukukunda katlin cezası, katlin çeşidine göre değişebilmekteydi. Ancak genel yaklaşım maktülün varislerinin kısas, diyet –kan parası-, cezalarından birini teyid etmesi ya

5 Hayreddin Karaman. (2010). Anahatlarıyla İslâm Hukuku. Ensar Yay., c.I, İstanbul, s.223

6 Osmanlı Devletinde şeriata uymayan örfi kanunlar mevcuttu. Örneğin sanıklara işkence metodu sık sık açıkca emredilmiş ve suçluluk alametleri olmak kaydıyla , işkence altında suçun ikrarı yeterli delil sayılmıştır. Ayrıca geçmişte sabıkası olan ya da sosyal çevresinde kötü şöhretle tanınmak da cezanın ifası için kâfi idi. Böylece şüphe üzerine , İslami ceza hukukuna mugayir, ceza uygulanabilmekteydi. Bkz. Uriel Heyd. (1973). *Studies in Old Otoman Criminal Law*. (Ed.), V.L.Menage, Oxford Clarendon Press , ss.180-182

7 Bilmen, a.g.e., s.187

8 Maverdi, a.g.e., s.416-419

9 Bilmen, a.g.e., s.34; Molla Hüsrev, a.g.e., s.67; Udeh.a.g.e., s.110

10 İslam alimlerinin kimilerine göre katl üç çeşit (1) Kasten öldürme 2) Hataen öldürme 3) Kasten benzeri olan öldürme (Molla Hüsrev. (1980). *Dürrü'l- Hukkâm fi Şerhi Gureru'l-Ahkâm (883 H./ 1477 M.)*. (Arif Erkan, çev.). İstanbul: Eser Neşriyat, c.3., s.65;), kimilerine göre ise beş çeşittir. (1) Kasten öldürme 2) Kasten benzeri öldürme 3) Hataen öldürme 4) Yanlışın yerine cari olan katl 5) Bir sebeple öldürme (İbrahim-i Halebi. (n.d.). *Mülteka El-Ebhur*. (Mustafa Uysal, çev.). İstanbul: Çelik Yayınevi. , c.4., s.259-61.

da *hisbeten li'llah* , Allah'ın bağışlamasına nail olmak için bağışlamaktı.¹¹ Osmanlı hukunda da bu uygulama da aynı paralelde işlemekteydi.¹² 1752 yılında Ayntab'da katil edilen Yusuf Ağanın varislerinin hepsinin onayı ile 280 guruşa sulh akdi yapılmıştı.¹³

İslam hukukuna göre sadece yollarda meydana gelen soygun ve adam öldürme vakaları doğrudan hükümdarın ilgi alanına girerdi.¹⁴ Mahallelerde işlenen cinayetlerden mahalleli, mülklerdekilere ise mülk sahibi sorumlu tutulur, cinayeti araştırma görevi ise akrabalarına verilir. Akrabalar kısas veya diyet talep edebilirlerdi. Katil belli değil ise diyeti ödemek maktülün bulunduğu mahalin sakini ya da sahibine düşerdi.¹⁵ Örneğin Ayntab şerhiye sicilinde bulunan 1678 yılına ait kayıta, küçük bir kız çocuğunun ölü bulunduğu zemini içeren mahalle halkından 50 kişiye yemin ettirildiği ve ardından ahalinin diyet ödemesine karar verildiği yazmaktadır.¹⁶ Öte yandan maktülün şahsi mülkte bulunması, varisi yukarıda bahsi geçen sonuçtan farklı bir şekilde nihayetlenecek bir mahkeme sürecine genelde götürmezdi. Hususi mülkün sahibi, katilin meçhul olduğu durumda, akilesi¹⁷, yoksa kendisi diyet ödemekle yükümlü kılınır, mahalle ya da köy halkı bu durumda sorumlu tutulmazdı.¹⁸ İncelenen dönemde Ayntab'da katil vakalarında kısas cezası pek görülmemekte, buna karşın maktülün varisleri çoğunlukla diyet talep etmektedir. Bu durum şüphesiz ekonomik durum ile ilişkilidir. İslam hükümlerine göre özgür bir insanı öldürmenin diyeti -kan parası- 10000 gümüş dirhemdir.¹⁹ Rakamın büyüklüğü dikkate alındığında kan parasının aslında ödenmesi kolay olmayan meblağlara çıktığını rahatlıkla görebiliriz. Ancak pratikte iki taraf arasında yapılan anlaşmayla ortak bir nokta da bulunabilmektedir. Nitekim yukarıdaki örnekte sulh bedelinin 280 guruş olması o günün şartlarında orta nokta bulma çabası olarak görülmelidir.

11 Heyd, a.g.e., s.309

12 II. Mehmet, I. Selim, I. Süleyman kanunnamelerinde katil cezası şu şekilde öngörülmüştür; “...ve eğer bir kimesne adam öldürse yerine kısas ideler cürm almayalar.” . Bk. Yaşar Yücel, & Selâmi Pulaha (haz.). (1995). *I. Selim Kanunnâmesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995, s.33

“*Ve eğer bir kimesne adam öldürse yerine kısas ideler. Cürm almayalar. Ve eğer kısas itmeseler veya kısas lazım olacak katl olmasa gani ise ki bin akçeye ve daha ziyadeye gücü yetse dört yüz ve mutavassıt-ül-hâl olub alt yüze mâlik olsa iki yüz ve fakirden olur ise yüz akçe cürm alına. Ve gayet fakir olsa elli akçe cürm alına.*” (Yücel, Pulaha, a.g.e., s.151) ,

“*Ve eğer bir kimesne âdem öldürse, kanun üzre siyâsete müstahak olanun kanunı siyâsetdür, asla dem yokdur, yerine kısas ideler, cerime almayalar ve eğer kısas itmeseler veya kısas lazım olacak katl olmasa gani olub bin ve dahi ziyadeye mâlik olsa, dört yüz akça alına ve mütevasıtı 'ul-hâl olursa, iki yüz akça alına, ve fakirden yüz akça cerime alına ve gayet fakir olandan elli akça cerime alına.*” (Heyd, a.g.e, s.66; Koç, a.g.e, fol.5r-fol.5v)

13 “*Medîne-i Ayntab'da Akyol Mahallesi ahâlisinden iken bundan akdem ber vech-i ati fevt olan kasab oğlu denmekle maruf Yusuf ağa ibni Ali..... tarih-i kitabdan elli gün mukaddem leylancik kahveli pınar kurbunda tarik-i ammda bade'l- mağrib sağ böğründen kurşun cerhiyle mecrûhen maktül bulunub katili mezbûr Mehmed ağadır ...280 guruş nakid akçe üzerine sulh eylediklerine ...*” Bkz. Mehmet Karasakal. (2010). *109 Numaralı Ayntab Şer'iyeye Siclinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1165 / M.1752)*. Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, s.539.

14 Joseph Schacht,(1964).*An Introduction to Islamic Law*. The Clarendon Pres, Oxford

15 Uriel Heyd, a.g.e., s.309

16 İsmail Kıvrım. (2009). Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği). *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 8(1), s.245

17 Bir şahsın mensub olduğu aşireti, kavmi, kabilesidir. Eğer bunlara sahip değilse “beytülmal” dir. Eğer köleyse efendisidir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için Ömer Nasuhi Bilmen (1999). *Hukuki İslamiye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu. Enes Sarmaşık Yayınları*, .c.III, s.53-55

18 Ömer Nasuhi Bilmen ,a.g.e., s.164; İbrahim-i Halebi, s.347

19 16. yüzyılın sonunda 4 akçe bir dirhem gelirken 18. yüzyıla ulaşıldığında 23 tanesi bir dirhem yapıyordu.Bk. Ahmet Tabakoğlu, XVII ve XVIII yüzyıl Osmanlı Bütçeleri, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41,s.399. Bu hesaplara 10.000 gümüş dirhem 230000 akçe yapmalıdır. Kuruş bazında ise 1703 yılında 1 kuruş 8 dirhem olduğuna ve XVIII. yüzyılın sonlarına kadar 1 kuruştan daha büyük gümüş sikke üretilmediği düşünüldüğünde ele aldığımız dönemde 10000 gümüş dirhem 1250 guruşa tekabül ettiği söylenebilir. Bkz. Şevket Pamuk (2003). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul : Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.175.

Tüm diğer suç vakaları gibi katilde de iki tarafın sulhu kisasın düşmesi bağlamında gerçekleşirken, devlet gerekli gördüğü durumda suçluyu cezalandırmaktan geri durmazdı. Zira aksi durumda mali gücü yüksek olan şahısların suç işleminin önünde engel kalmaz, bu da toplum düzenini sarsacak bir eylem haline gelebilirdi. Bu yüzden failin işlediği bedensel bir yaralama ya da katil, maktulün akrabaları insiyatifiyle sulh ile sonuçlansa dahi İslam devleti suçluya, suçun ağırlığına paralel olacak şekilde ağır bedensel ceza tatbik ediyordu.²⁰ XX. yüzyıl İslam fıkıhçılarından Ömer Nasuhi Bilmen de katilin diyet haricinde ta'zir cezasına da çarpıtılacağını belirtmektedir.²¹

Hırsızlık

“*Hırsızlık eden erkek ve kadının yaptıklarına karşılık bir ceza ve ibret olmak üzere ellerini kesin Allah izzet ve hikmet sahibidir. Kim bu zulümden sonra tevbe eder ve durumunu düzeltirse şüphesiz Allah onun tövbesini kabul eder. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.*” (Maide / 37-38) demekle Kur'an-ı Kerim hırsızlık suçunun cezasını kesinleştirir. Bu bağlamda hırsızlık hadd cezaları kapsamına girmektedir. Hadd İbn Rüşd'ün ifadesine göre miktarı nasslarla tayin edilmiş olan bütün cezalara verilmiş bir isimdir.²² İslamda bu kapsamdaki suçlar; zina, iffete iftira, içki içmek, hırsızlık, yol kesme, dinden dönme cezalarıdır. Burada kastı geçen hırsızlık, sirket ifadesiyle Osmanlı belgelerinde karşımıza çıkmaktadır. Oysa insanların malını toplumda var olan merteye ya da güç kuvvet zoruyla alınmışsa bunlara gasb, herhangi bir *tevile* dayanmaksızın savaşa alınmışlarsa hirabe, *tevile* dayanılarak alınmışlarsa bağı ismi alır.

Hanefilere göre hırsızlık-sirket- cezai ehliyeti haiz bir kimsenin başkasına ait kendisine fesad karışmamış (hemen bozulmayan), nisab miktarındaki bir malını, muhafaza altındaki yerden gizlice almasıdır. Yani suçun unsurları malın gizlice alınması, malın belli bir değerde olması, malın başkasına ait olması, hukukça korunmaya değer ve çabuk bozulmayan bir mal olması, malın koruma altındayken alınmış olmasıdır. Bütün unsurların oluşması halinde uygulanacak ceza yoruma izin vermeksizin Kur'an-ı Kerimde ifade edildiği şekilde olmaktadır. Hadd cezalarının genel özelliği caydırıcılığı sağlamaktır. İleride zina suçunda da görüleceği üzere suçun tüm unsurlarının oluşması çok düşük bir ihtimaldir, şüphe halinde hadd cezasının uygulanmasının önüne geçilmesi bizzat Hz. Peygamber'in söylemidir.²³ Osmanlı Devleti kanunnamelerinde unsurları oluşmuş hırsızlık suçuna hadd cezasının verileceğini gösteren “*Şer'e göre*”, “*şer' mucibince*” , “*şer' ile ne lazım gelirse*” ifadeleri yer almaktadır.²⁴ Şartların oluşmadığı durumlarda ise ta'zir cezası uygulanırdı ki, suçun ağırlığına göre değişmekle birlikte ölüm cezası dahi verilebilirdi.²⁵

İncelenen dönemde Ayntab'ında karşılaşılan hırsızlık vakaları bu çerçevede değerlendirilmelidir. 1165 Recebi (1752 Haziran) tarihli bir belge²⁶, Kastel mahallesi sakini Mehmed oğlu Hüseyin'in Kale altındaki tütüncü dükkânının soyulması sırasında suçüstü yakalanan soyguncu Halil'in yargılanmasını kayıt altına almaktadır. İddia edildiğine göre bu,

20 Ebu Zehra, a.g.e, s.96

21 Bilmen,a.g.e., .c.III, s.38

22 Muhammed Ebu Zehra. (1994). *İslam Hukukunda Suç ve Ceza*. Kitabevi Yay., c.I, İstanbul

23 “Elinizden geldiği ölçüde müslümanlardan cezaları kaldırın. Eğer onun için bir çıkar yol varsa hemen salıverin. Devlet başkanının affetmede hata etmesi cezalandırmada hata etmesinden daha hayırlıdır. “ bkz. Ömer Menekşe. (1998). *XVII. Ve XVIII. Yüzyılda Osmanlı'da Hırsızlık Suçu ve Cezası*. Yayınlanmamış doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyoloji Bilimler Enstitüsü, İstanbul , s.45

24 Ahmet Akgündüz. (1990). *Osmanlı Kanunnâmeleri*. OSAV ,c.III.,İstanbul , 91

25 Osmanlı Devletinde ölüm gerektiren ta'zir cezaları siyaseten katil ifadesiyle formüle edilmiştir. Bunun için bkz. Ahmet Mumcu . (2007) . *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katil*. Phoenix Yay.,İstanbul

26 Mehmet Karasakal. (2010). *109 Numaralı Ayntab Şer'iyye Siclinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1165 / M.1752)*. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep

Halil'in ilk işi de değildir. Hacı Muhsin oğlu Ömer'in de dükkânının açılmasında payı vardır ve ortağı yakalanırken kendisi kaçmayı başarmıştır. Ortağı bu olayda salb edilmiştir. Halil eylemlerine devam ederek bu kez de bir bakkal dükkânını soymuştur. Şikayetçi Hüseyin'in, Halil'in şaki olduğu ve geceleri “*alet-i harb*” ile dolaştığı yolundaki iddiasını udul-i müsliminden bir grup mahkemede şahitlikleriyle onaylamıştır. Belli ki kadıdan beklenen Halil'in hırsızlıktan değil de şakilikten cezalandırılmasıdır. Zira birinci durumda Halil ağır bir bedensel ceza ile kurtulabilir belki de başlarına tekrar bela olabilirdi. Çünkü suçüstü yakalandığı vaka haricindeki soygunlarda yer aldığına dair bir şahitlik de bulunmamaktadır. Belki de bunlar sadece iddiadan ibaretti. Kadı normal şartlarda hiçbir mecburiyet altında olmadan hüküm verebilecekken belki bu ikircikli durumdan dolayı Mehmet Seyyid Efendi'den suçlunun siyaseten katlinin meşru olup olmadığını sormuş ve olumlu cevapla Halil'in katl edilmesine karar kılmıştır.

Halil ibni Mehmed belgeden anlaşıldığı kadarıyla dükkânları açıp, insanların malını çalan, geceleri savaş aletleriyle gezen ve bunu adet haline getiren bir “*şaki*”, “*sa'i bi'l fesâd*” dir²⁷ ya da en azından öyle nitelendirilmektedir. İslam fikhî açısından yukarıda bahsetmiş olduğumuz gibi şüphe kişi lehine bir avantaj iken, Osmanlı dünyasında kişinin mahalleli ya da yakın çevresi tarafından kötü bir üne sahip olduğunun beyan edilmesi suçlama için yeterli olabilmektedir. Onun için yukarıda geçen belgede Halil'in suçüstü yakalanması bir yana sadece “*şaki*” olarak etiketlenmesi dahi bir cezai müeyyide ile karşılaşacağını gösterir. I.Süleyman kanunnamesinde “*Esir uğurlayanı ve ayardanı ve dükkân açanı ve birkaç kez hırsızlığı zahir olmuş kimesneyi asalar*” ifadesi yer almaktadır. Halil hem dükkânı açarak, hem de suçu tekrar ederek kanunnameye göre asılmalıdır. Burada üzerinde durulması gereken noktalardan biri de verilecek karar için fetva makamı Es-Seyyid Mehmed efendiden adı geçen “*şaki*” için siyaseten katlin vacip olup olmadığını sorulmasıdır. Zira kadılar bu tip durumlar için fetva mecmualarını yanlarında bulundurmaktadırlar. İkinci bir teyit istemi Ayntab'daki yerellerin alınacak kararlardaki etkisini göstermesi açısından ilginçtir.²⁸

Yol kesme

Eşkiyalık “*tek ve toplu halde yol kesip, silahlı veya silahsız olarak, fakat cebren ve alenen yolcuların hayatlarına kastetmek, mallarını ellerinden almak ve halkı korkuya düşürmektir.*”²⁹ şeklinde tanımlanır. İslam hukukunda hırabe ifadesi kullanılmaktadır. Maverdi hırabeyi aralarında dayanışma ve yardımlaşma olan fesat ehlinden bir taifenin silah teşhiri, yol kesmek, mal yağmalamak ve adam öldürmek üzere yol güvenliğini ihlal etmeleri olarak açıklamıştır.³⁰

Maide suresi 33. ayet -“*Allah ve Resulüne karşı savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuk yapmaya çalışanların cezası, öldürülmeleri veya asılmaları veya elleri ve ayaklarının çapraz kesilmesi veya buldukları yerden sürülmekten başka bir şey değildir. Bu onları dünyada çekecekleri bir zillettir. Ahirette ise, kendilerine büyük bir azap vardır.*”- hırabe ayeti olarak adlandırılır ve şu şekilde tefsir edilir; Yol kesenler adam öldürürler ve

27 “*sa'i bi'l fesâd*” ifadesi suç işlemeyi alışkanlık haline getirenler için kullanılan bir tabirdir. Ayrıca bazı belgelerde “*sa'in fi'l -ard bi'l fasad*”, “*sa'i bi'l-fesad ve muzırr li'l-ibâd*”, “*mükibb 'ale'l-fesâd*” şeklinde de karşımıza çıkabilmektedir. Bkz. Heyd, a.g.e., s.196-7.Suçun tekrarı cezanın şiddetini arttıracığı için bu ifadeler belge okumasında önemli hale gelmektedir. Kur'an-ı Kerim'de “*.....yeryüzünde bozgunculuk yapmaya çalışanların cezası , öldürülmeleri veya asılmaları veya elleri ve ayaklarının çapraz kesilmesi veya buldukları yerden sürülmekten başka bir şey değildir. Bu onları dünyada çekecekleri bir zillettir. Ahirette ise, kendilerine büyük bir azap vardır.*” (Mâide, 33)buyrulmaktadır.

28 Bu konuda yapılmış orijinal bir çalışma için bkz. Lesli Peirce . (2005). Ahlak Oyunları, 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet . Tarih Vakfı , İstanbul

29 Bilmen, a.g.e., s.288

30 Maverdi, a.g.e., s.124

insanların mallarını alacak olurlarsa öldürülürler ve asılırlar ve buna karşılık adam öldürürler ve insanların mallarını almamış olurlarsa öldürürler ve asılmazlar. İnsanların mallarını alır ama kimseyi öldürmezlerse elleri ve ayakları çaprazlama kesilir. İnsanların yoluna dikilir onları korkutur, hiçbir mal almazlarsa oradan sürülürler.³¹

Yol kesmenin-hırabe- gerçekleşmesi için bir mekan zorunluluğunun olup olmadığı konusunda İslam âlimleri farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Örneğin Malikilere göre yoldan gelip geçenler nerede korkutulmuşlarsa orada yol kesme fiili cereyan etmiş demektir. Onlara göre bu mekânın çöl ya da sahra olmasıyla köy veya şehir olması arasında herhangi bir fark yoktur. Herhangi bir yoldan geçen yolcular o yolda hiçbir şeye aldırıyorlarsa ve yolları kesildiği zaman kendilerine uğramış oldukları tehlikede yardımcı olacak kimseleri bulamıyorlarsa yol kesme fiili gerçekleşmiş demektir. Ebu Hanife'ye göre ise hırabe suçunun gerçekleşmesi için cürümlerin şehir ya da köyün dışında işlenmiş olmaları ve yerleşim merkezinde uzakta bulunmaları şarttır. Ebu Hanife bir kimsenin hırabe suçlusu sayılması için kendisinde başkalarını etkisiz hale getirecek gücün bulunup bulunmadığına, devletin otoritesine karşı gelip gelmediğine bakmıştır.³²

İslam fıkıhçılarının yaklaşımı doğrultusunda Osmanlı Devletinde de yol kesme cezası tayin edilirken işlenen suçun çeşidine uygun cezalar verilmiştir. Ortaya çıkan duruma göre, yaralama, ölüm, adam kaçırma, tecavüz v.b. lerine ceza uygulaması yapılmıştır. ³³ Belgelere görülen ayrıca “*siyaset emek*” ³⁴ ,“*zincire vurmak*” ³⁵ , “*şer'ile lazım geleni icra idüp mahallinde yerine koymak*”³⁶ , “*habs eylemek*” ³⁷ ifadeleri de cezanın farklılaştığına örnek teşkil eder. Ekim 1767 tarihli belgede Mustafa bin Abbas yanındaki iki kişiyle Battal Höyük'te yol kesmiş, bir başkasının evine zorla girip eşini ve kızını ve eşyalarını çalmıştır. Ulemadan Abdurrahman Efendinin fetvasına başvurulduktan sonra, İslam hukukunda sadece yol kesenlere verilen salben (asılarak) idam cezası verilmiştir. ³⁸ Salb etmek ise dikey

31 Muhammed Ebu Zehra, a.g.e., s. 137

32 Muhammed Ebu Zehra, a.g.e., s.140

33 Örneğin bir hükümde “Kız ve oğlan çeken kimsenin ve hiyanet ile bir ecnebinin evine giren kimesnenin ve avret ve kız çekmeğe bile varan kimesnelerin içmeği kesile” denmektedir. Bkz. Ahmet Akgündüz , Osmanlı Kanunnameleri. c.IV, s.368 ve “ Adam öldüren kimesneyi öldürdüğü kimesnenin yerine öldüreler. Akgündüz, a.g.e., s. 369

34 3 Nolu Mühimme Defteri (966-968/ 1558-1560) , Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını : 12, Ankara 1993, s.194, no.433 ; s.333, no.740 ; s.302, no.665

35 MD 3, s.253, no.560

36 MD 3, s. 332, no.738

37 MD 3, s. 417,no.927. Bu uygulama daha çok sipahi taifesi için yapıldı. Kanunnâmede “ Ve hursuz sipahi taifesinden olub siyasete müstahak olsa habs edüb Dergah-ı Mu'allaya arz edeler.” Ahmet Akgündüz, a.g.e., s. 369

38 Serhat Kuzucu. (2006). *123 Nolu Ayntab Gaziantep Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1180-1181/M.1766-1767)*. Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep , s.168.Osmanlı Devletinde değişik zaman ve mekanlardaki eşkıyalık hareketleri ile ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır bu çalışmalar için şu kaynaklara bakılabilir. M.Ç. Uluçay (1944). *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*. İstanbul; M.Akdağ. (2009). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: “Celali İsyancıları”*. Yapı Kredi Yayınları. İstanbul; H.D.Andreasyan. (1963). Bir Ermeni Kaynağına Göre Celali İsyancıları. *İÜTD*, Vol.13, Say.17-18, ss.27-42; W.J.Griswold.(1993). Climatic Change: A possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia. in W.Lowry-Donald Quateret (ed.) *Humans and Scholar, Essays in Honor of Andreas Tietze*, İstanbul: The Isis Press, ss.37-59; Griswold. (2011). *Anadolu'da Büyük İsyancı (1591-1611)*. (çev.Ülkü Tansel). İstanbul : Kırmızı Yay. ; M. Öztürk. (1990). XVIII. Yüzyıllarda Antakya ve Çevresinde Eşkıyalık Olayları. *Belleten*, Vol.LIV, Say.211, ss.963-964 ; M.İlgürel.(1993). Celali İsyancıları. *TDVİA*, c.VII., İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; O.Türkdoğan.(1996). Sosyal Hareketlenmeler Olarak Celali Ayaklanmaları. *Belleten*, vol.LX, Say.228, ss.421-442; K. Barkey.(1997). *Bandits and Bureaucrats, The Ottoman Route to State Centralization*. Cornell University Press. Bu kitabın Türkçesi için bkz. (1999).*Eşkiyalar ve Devlet : Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*. (çev. Zeynep Altok). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı; Y.Koç.(2005). Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali

konumlandırılmış bir odun ya da tahta parçasının üst kısmına yatay şekilde monte edilmiş başka bir odun parçası ile oluşturulmuş bir stand, suçlunun ayakları dikey kısma elleri yataya gelecek şekilde bağlandıktan sonra -suçlu önceden katl edilmemiş ise- karnı ve sol memesinin ölünceye kadar mızrak ile deşilmesi ve üç gün süreyle bu halde bekletilmesi şeklinde olmaktadır.³⁹ Teorik izahı bu şekilde olan salb uygulamasının Ayntab'da aynı şekilde uygulanıp uygulanmadığı bilinmemektedir.

Bu dönemde Ayntab'da görülen yol kesme vakaları genel itibariyle bölgeye yerleşmiş olan aşiretlere mensup şahıslar tarafından icra edilmektedir. Bu aşiretlerin bölgeye yerleşmesi XVIII. Yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı Devletinin konar-göçerleri kontrol altına almak için uyguladığı iskân politikası sebebiyledir.⁴⁰

Cinsel sapkınlık; Zina

Cinsel sapkınlık toplumun kabul ettiği normlar dışındaki her türlü cinsel aktiviteyi kapsar. Topluma ve zaman göre değişmekle birlikte normal kabul edilen meşru yol evliliklerdir.⁴¹ Fuhuş, zina, oğlancılık, tecavüz, livata v.b. davranışlar Osmanlı toplumu içinde açıkça men edilen, cezayı müeyyide gerektiren suç sınıfına girer.⁴² Ancak yine de bu tip vakaların görüldüğünü biliyoruz. Osmanlı Cezayir'inde cinsel sapkınlığın belli türlerinin, özellikle oğlancılığın, yaygın olduğu bu serbestiyet yüzünden Avrupa'da engizisyonca kaçanların buraya geldiği böylece nüfusun artışına da etki ettikleri söylenmektedir.⁴³ Mühimme kayıtlarında da eşkıyalar tarafından tecavüze uğrayan genç erkeklerin kayıtlarına rastlamaktayız.⁴⁴

Zina evli bir erkek veya kadının eşinin dışında biri ile cinsi münasebette bulunması ile bekar olanların karşı cinsten biri ile olan cinsel münasebetidir.⁴⁵ Zinakarlar için kişinin medeni durumu göz önüne alınarak, recm, celde –değnek veya kamçı cezası-, sürgün cezalarından birisi ya da ikisi tatbik edilir. Zina yapan hür ve bekâr bir erkek ise 100 değnek vurulur ve kimi İslam âlimlerine göre sürgün edilir. Eğer evli ise ceza bu kez taşla öldürülmek, recm, olacaktır. Kadın için ceza sürgün cezası konusunda farklılık arz eder, zira zina eden bekâr kadın, sürgün edilmez sadece 100 değnek ile cezalandırılır.⁴⁶ İslam fihhına

İşyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum, *Bilgi*, say.35 (Güz), ss.229-245; Y.Koç.(2013).XVI. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Suhte Olayları. *HÜTAD*, say.18, ss.147-159 ; O. Özel.(2002). *Banditry, State and Economy: On the Financial Impact of the Celali Movement in Ottoman Anatolia. Presented at the XIth International Congress of Economic and Social History of Turkey, Dubrovnik-Croatia, 20-23 August*, Ankara: TTK, pp.65-74 ; S.White. (2013). *Osmanlı'da İşyan İklimi*. (çev.Nurettin Elhüseyni), İstanbul: Alfa Basım Yayın

39 Bilmen, a.g.e.,s.292

40 Cengiz Orhunlu. (1978).*Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*. Eren Yayınları, İstanbul , s.39 v.d... Antep'i de içine alan Rakka ve Haleb eyaletleri de aşiretlerin iskan ettirildiği bölgelerdendir. Bkz. Rakka'nın iskanı ile ilgili bkz. Murat Çelikdemir. (2001). *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskanı (1690-1840)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ

41 Ronald L.Akers. (1973). *Deviant Behavior : A Social Learning Aproach*, Wadsworth Publishing. California , s.141

42 Ayntab'da bekar olduğu halde hamile kalmış Fatma ilk önce tecavüze uğradığını sonra başka bir şahısla zina ettiğini belirtmiş. İslam hukukuna göre bunun açıkça cezalandırılabilmesi için dört şahit gerekiyor. Eğer adı geçen Fatma'nın zina ettiğini söylediği kişi bunu kabul etmez ise ve görgü tanıklık da yok ise O'nun açısından hiçbir sonuç çıkmaması olası. 1540-1541 yılları arasında bu ve bunun gibi 40 dava Ayntab Şer'iyeye siciline yansımış durumda. Ayrıntılı bilgi için bkz. Leslie Pierce, a.g.e., s.461-495. Ancak Fatma kendi suçunu itiraf etmemiş bile olsa hamilelik doğal yoldan bir ispat olduğundan, hamileliğinin bitmesinden sonra cezalandırılması kaçınılmazdır.

43 Özlem Kumrular. (2008). *Avrupa'da Türk Düşmanlığının Kökeni: Türk Korkusu*. Doğan Kitap, İstanbul, s.261

44 MD 3, s.548, no.1250

45 Mustafa Avcı. (2004). *Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar*. İstanbul, s.162

46 Maverdi, a.g.e., s.419-420

göre kişi bir kez evlilik akdi ile nikâhlansa ancak boşansa ve sonrasında zina yapsa yine de evliymiş gibi recm ile cezalandırılmalıdır.⁴⁷ Daha önce de belirtildiği üzere hadd cezasının uygulanmasını gerektirecek şartların oluşması çok düşük bir ihtimaldir.⁴⁸ Bunun için de Osmanlı Devleti şeriatın kendisine verdiği yetki çerçevesinde cezai müeyyideleri belirlemiştir.

İslam ceza hukukunda olduğu gibi Osmanlı hukukunda da zina edenin evli veya bekâr olmasına göre cezada farklılık oluşur. I. Süleyman Kanunnamesinde

Eğer bir kimesne zina itse, dahi üzerine sabit olsa, zina iden evlü olursa ve gani olursa siyaset olunmadığı takdirde bir akçaya ya dahi ziyadeye kadir olsa, üç yüz akça cerime alalar ve vasatu'l hal olursa altı yüz akçaya güci yeterse, iki yüz akca cerime alalar; farkirü'l-hâl olub dört yüz akçaya güci yeterse, elli akçaya veya kırk akca cerime alalar.⁴⁹ ve “Eğer zina iden ergen olub gani olsa, bin akçaya ya dahi ziyadeye malik olsa, yüz akça cerime alalar ve vasatu'l-hâl olsa, elli akça, fakirü'l-hâl olsa otuz akca alma⁵⁰

maddeleri ve devamındaki hükümlerle zina vb. durumlarla ilgili düzenlemeler yer almıştır. Bu hükümlerde dikkat edilmesi gereken nokta zinanın hadd cezası gerektirdiği halde, “*siyaset olunmadığı takdirde*” cerime alma uygulaması yapılmasıdır.

1756 yılı Ayntab'ında Kayacık Mahallesi sakinlerinden Cemal oğlu Mehmed ile aynı mahalleden Elif bint-i Abdurrahman hakkında uygunsuz davranışlar içinde oldukları gerekçesiyle şikâyetle bulunmuş, mahalleliye sorulduğunda, mahallelinin bu kişilerden memnun olmadıkları ve mahallelerinde ihraç edilmelerinin istendiği belirtilmiş ve bu minvalde karar verilmiştir.⁵¹ Bilindiği gibi Osmanlı Devletinde mahalleli ya da köylü, ahlaksızlığından emin olduğu kişileri mahalleden ihracı için kâdıya başvurabilmektedir.⁵² Burada mahallelinin kendi ahlak anlayışları çerçevesinde bir hassasiyetle bu talepte bulunmuş olmaları kabul edilebilir bir gerekçe iken Osmanlı Devletinde mahalle ahalisi açısından bu aynı zamanda bir sorumluluğun üzerinden atılması anlamı taşır. Zira I. Süleyman Kanunnamesine göre kendi mahallesinde, köyünde ya da mülkünde işlenen bir suç için tüm köy ya da mahalle ahalisi sorumlu tutulabilmekteydi. Bu sorumluluk yüzünden suç işleme potansiyeli olan kişilerin mahalleli tarafından kovulduğu düşünülebilir.⁵³ Nitekim Suraiya Faroqhi'nin bir cinayet vakasını ele aldığı makalesi tam da bahsedilen olaya uygun bir örneği içermektedir. 18. yüzyıl Bursa'sında geçen olayda evine eşkıyaları da alan ve ziyaretçileri ile içkili toplantılar düzenleyen Tuti adındaki “kötü şöhretli” kadın, bilinmeyen bir nedenle ve meçhul kimse ya da kimselerce öldürülmüş ve cesedi, dört mahallenin orta yerinde

47 Ahmet El-Kuduri.(2015). Muhtasar'ul Kuduri. (Osman Güman, Soner Duman.çev.),İstanbul : Beka Yay., s.481

48 İbn Kudame buradaki açıklığı şöyle ifade etmiştir: “ *Zina olayına şahitlik yapan şahitlerin zinayı niteleyerek anlatmaları gerekir. Bunun için şahitliklerini yerine getirirken, erkeğin erkeklik organını kadının organının içinde gördük. Tıpkı sürmedanlık içindeki sürme mili veya kuyudaki kova gibi demeleri gerekir .*” Bkz.Muhammd Ebu Zehra, a.g.e., s.210)

49 Yunus Koç. *La fixation par écrit des lois ottomanes et le rôle des codes de lois. Etude accompagnée de l'édition d'un manuscrit de Munich Turc 111 (XVe-XVIe siècles)*. no.1., fol.2r ; Heyd, a.g.e., no.1, s.56

50 Koç, a.g.e., no.2., fol.2r; Heyd, a.g.e., no.2., s.56

51 Galip Eken . (1998). *Gaziantep'in 113 Nolu Şer'iyye Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirme*, Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Ankara, s.234-235

52 Özer Ergenç. (1984). Osmanlı Şehrindeki “mahalle”nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine. *Osmanlı Araştırmaları*, 4(4), s.74-75. Bu konu I. Süleyman Kanunnamesinde şu şekilde düzenlenmiştir: “*Ve dahi bir kimesne hırsuzdur veya kahbedür deyü mahallesi veya ehl-i kariyesi sikayet idüb /bize gerekmez/ diyü redd itseler vakı'a töhmet dahî ol kimesnenün üzerine beyne'n-nâs ma'ruf olsa mahallesinden veyahut kariyesinden nehy idüb ya'ni redd idüb süreler ve eğer varduğu yerde dahî kabul itmeseler şehirden süreler ammâ birkaç gün tavakkuf ideler tâ ki ol kimesne evvelki yaramazlığa tevbe idüb salâh üzerine olursa hoş ve illâ andan dahî redd ideler, bi'l-küllîye süreler şehirden çıka gide*” . Bk. Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri, s.318; Koç, a.g.e., fol.42r

53 Peirce, a.g.e., s. 119

bulunmuştu. Akrabaları diyet talep etmek için vakit geçirmeden mahkemeye başvurdu. Narlı mahallesi sakinleri bu durum karşısında mahkemede kendilerini savunmak zorunda kaldılar.⁵⁴

İçki içme ve satma

Osmanlı Devletinde gayrimüslimlere kısıtlama olmamasına rağmen müslüman için şarap içmek alıp satmak, imal etmek v.b. suç kabul edilmiştir. Kur'an-ı Kerimdeki “*Ey inananlar! Şarap, kumar, dikili taşlar, fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir, bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz*” (Maide, 90) ayeti ve Hz. Muhammed'in “*Allah şaraba, içene, içirene, satana, alana, üzümünü sıkana, sıkıtırana, taşıyana, kendisine taşıyıp götürülüne, parasını yiyene lanet etsin*”⁵⁵ hadisi Osmanlı'nın içki (hamr) konusundaki hassasiyetini altında yatan en büyük nedendir. Osmanlı kanunnâmelerinde “*Eğer bir müslüman şarab içse ve şarab sıkırsa ve şarab satsa, kadi ta'zir edüb iki ağaca bir akçe cürüm alına.*”⁵⁶ şeklinde formülize edilen ceza şer'i ceza unsurlarının eksikliği nedeniyle hadd cezası tatbik edilemediği durumlarda uygulanırdı. I.Süleyman'ın ikinci şeyhülislamı, İbn Kemal, şarabın bir damlasını bile içenin içki haddi, 80 kırbaç ya da değnek ile cezalandırılacağını, ancak sarhoşluk veren diğer içkilerin ancak sarhoş etmesiyle bu sınıfa gireceğini belirtmekte, öte yandan, rakıyı şarap gibi değerlendirmektedir.⁵⁷ Hanefi alimlerinin çok sıcak bakmadığı para cezaları ise XVI. yüzyılda Ebu Suud Efendi ve Çivilizade tarafından kamu yararına uyması ve kadı tarafından kabul görmesi şartıyla onay almıştır.⁵⁸

Zimmilerin hamr içmesiyle ilgili yasak Müslümanlarınki gibi değildi. Zira onların dininde yasaklama olmadığı için belli sınırlar dâhilinde kalmak şartıyla Osmanlı Devleti bu konuda bir tasarrufta bulunmuyor, ancak onların da alenen içki içmesine, müslümanlara satmasına müsaade etmiyordu. Bursa subaşısına gönderilen 29 Eylül 1559 tarihli hükümde meyhanelerin kaldırıldığı ve açıktan hamr sattırılmaması gerektiği, gayrimüslimlerin içkilerini kendilerinin getirip satmalarının yasal olduğu ve bundan da bac vergisi alınmasına dikkat edilmesi gerektiği ifade ediliyor.⁵⁹ Bir başka mahkeme kaydı örneğinde ise Malkara'daki gayrimüslimlerin cami civarındaki evlerinde hamr yapıp müslümanlara sattıkları işaret edilmektedir. Kadıya verilen emirde evlerinde hamr yapmalarının yasaklanması ve şer'iate aykırı olarak müslümanlara satmalarının önüne geçilmesi istenmektedir.⁶⁰

Ayntab'da Kasım 1766 tarihinde kayıtlara geçmiş bir vaka mahallelinin bir meyhane sahibini mahalleden ihraç ettirmek için aldığı insiyatifi göstermesi açısından ilginçtir. Hayık mahallesinden 7 kişi mahkemeye başvurup Ebrahim oğlu Vaniz'in daha önce de mahkemede uyarılmasına rağmen fesadından vazgeçmeyen bir meyhaneci olduğu, gece gündüz demeden içki içmeyi de adet edindiği bu yüzden ta'zir edildikten sonra mahalleden ihraç edilmesini talep etmişlerdi.⁶¹ Muhtemelen bu suçun sonucunda Vaniz'in ta'zir edileceğini biliyorlardı. Ancak asıl mesele meyhanecinin mahalleden ihracıydı. Kadı mahkemede sunulan gerekçelerin bu ihracı meşru kıldığına ve Vaniz'in mahalleden yollanmasına karar verdi. Mahallelinin ihraç konusundaki tavrı tamamen rasyonel sebeplere de dayanabilmektedir. Osmanlı Devletinde daha önce de ifade etmiş olduğumuz üzere mahalle sınırları içerisinde gerçekleşecek suçun sorumluluğu mahalleliye yükleniyor, örneğin mahalle sınırları içerisinde

54 Suraiya Faroqhi, a.g.e, s.68-79

55 Vehbe Zuhayli. (1994) . *İslam Fıkhi Anskilopedisi*. c.VII, İstanbul , s.440

56 Ahmet Akgündüz. (1992). *Osmanlı Kanunnameleri*. c.IV. , İstanbul , s.301 ;Uriel Heyd, ag.e., s. 72

57 A. İnanır. (2014). *İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku*. Ankara: Gece Kitaplığı. s.237

58 Leslie Pierce, a.g.e. , s. 434

59 MD 3, s. 165, no.359

60 MD 3, s.593, no.1362

61 Serhat Kuzucu, a.g.e., s.73-74

öldürülen kurbanın varisleri diyet parasını mahalleliden isteyebiliyordu.⁶² Sarhoşluğun hali hazırda ortaya çıkardığı rahatsızlıklar bir yana dolaylı yoldan getireceği potansiyel problemler mahalleli için hem maddi hem manevi sıkıntı demektir.

Osmanlı Devletinde meyhaneler ilk önceleri sadece içkinin satışının yapıldığı ve devletin üretilen üründen kayıpsız vergi alma imkanı oluşturmak için meşru gördüğü mekanlardı. Ancak İstanbul Galata'da olduğu gibi eskiden kalma ve taverna denebilecek içki içilip eğlence düzenlenen mekanlar da vardı ve muhtemelen bu tip mekanlar XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra meyhanelerin yapısının değişmesinde etkili oldu.⁶³ İçki içme mekanına dönüşen meyhaneler Müslüman mahallelerinde de açılmaya başlayınca, içkili kalabalıklar ahaliyi daha fazla rahatsız etmeye başladı. Sarhoşların çıkardığı olaylar sebebiyle mahalle ahalişi kadiya başvurup meyhanelerin kapatılmasını isteyebiliyordu.

Sonuç

XVIII. yüzyılda Ayntab'da katl vakalasında maktulün yakınları katil ile belirli bir kan bedeli karşılığında anlaşmakta, yani sulh olmakta, şeriatçe kesinleştirilmiş diyet miktarının karşılanamamasına rağmen orta noktada buluşabilmektedirler. Bu konuda toplumun önde gelenlerinin bir nevi arabuluculuk yaptığı görülmektedir. Devletin suçluya ayrıca tazir cezası vermesi teori de kabul edilen bir anlayış olsa da elimizdeki vaka buna örnek teşkil etmemektedir. Hırsızlık söz konusu olduğunda ahalinin cezanın üst sınırdan verilmesi için bir gayreti olduğu düşünülebilir. Zahir olan hırsızlık suçunun yanına suçlunun “şaki” olarak tanımının eklenmesi, üstelik bu durumun belirgin bir yol kesme yokken yapılması, toplumun cezai sınırları manüple etme yolunda attığı adımı göstermesi açısından ilginçtir. Bu durumda kadının fetva makamına başvurması ise vereceği kararı güçlendirme eylemi olarak okunabilir.

Makaleye konu olan zaman diliminde Ayntab civarında aşiretlerin hareketlenmelerinin etkisiyle yol kesme vakaları da görülebilmektedir. İncelenen yol kesme vakasında İslam fihhının belirlediği salb etme cezası uygulanmıştır. Bu ceza, şer'i hükmün ceza yargısındaki rolünü göstermesi açısından önemlidir. Zira salb etmek, “siyaseten katl” ifadesindeki örfi vurgudan tamamen bağımsızdır.

Ahlakla ilgili kaygılar mahalleli için iki yönden önem arz etmektedir. Birincisi toplumun ahlakının korunması, ikincisi ise potansiyel bir suçlunun ileride mahallelinin başına dert olabileceği korkusudur. Bu bağlamda bu tip suçlarda mahalle ahalişi suçlunun mahalle dışına ihracını talep edebilmektedir. İçki içme suçu da aynı minvalde değerlendirilebilir. Sarhoşun suçu çekme potansiyeli, hali hazırda mahalle için oluşturacağı huzursuzluk ve rahatsızlık bir yana, mahallelinin “sarhoş” için ihraç talebinde bulunmasını desteklemektedir. Kadının bu tip ihraç vakalarında toplumun isteğine uyma eğilimi ayrıca dikkate değerdir.

Osmanlı Devletini konu alan suç çalışmaları bu gün için henüz yeterli düzeye ulaşmamıştır.. Konuya malzeme olan arşiv kaynaklarının içeriğinden dolayı, az sayıda çalışma da ancak vaka incelemesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu boşluğun doldurulması Osmanlı devletinde sosyal yaşamı anlamak açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmada vaka incelemeleri üzerinden Osmanlı dünyasında suçu ve karşılığını, sosyal kontrol mekanizması olarak mahallelinin refleksini yansıtılmaya çalışılmıştır.

62 Suraiya Faroqhi.(2005). Bursa'da Cinayet : Bir Cui Bono Vakası. *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul , s. 76

63 Fıret,Yılmaz. (2005). Boş Vaktiniz var mı ? ve ya 16. Yüzyılda Anadolu'da Şarap, Eğlence ve Suç. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, (1),s.31-33

Kaynakça

- Ahmet El-Kuduri. (2015). Muhtasar'ul Kuduri. (Osman Güman, Soner Duman.çev.), İstanbul: beka Yay.,
- Akers, R. L. (1973). *Deviant Behavior: A Social learning aproach*, Wadsworth publishing. California
- Akgündüz, A. (1990). *Osmanlı kanunnâmeleri*. OSAV, c.III., İstanbul.
- Akgündüz, A. (2011). *İslam ve Osmanlı hukuku külliyatı I.cilt kamu hukuku (anayasa- idare-ceza- usul- vergi- devletler umumi)*. OSAV, İstanbul.
- Avcı, M. (2004). *Osmanlı hukukunda suçlar ve cezalar*. İstanbul
- Bilmen, Ö. N. (1999). *Hukuki islamiye ve istilahatı fihhiyye kamusu*. Enes sarmaşık yayınları.
- Çelikdemir, M. (2001). *Osmanlı döneminde aşiretlerin Rakka'ya iskanı (1690-1840)*. (Yayımlanmamış doktora tezi), Fırat üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü, Elazığ.
- Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdî. (1994). *el-Ahkâmü's-Sultâniye*. Safak, Ali (Çev), Bedir yay. İstanbul
- Eken, G. (1998). *Gaziantep'in 113 nolu şer'iyye sicili transkripsiyonu ve değerlendirmesi*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), AÜSBE, Ankara.
- Ekinci, E. B.(2008). *Osmanlı hukuku, adalet ve mülk*. Arı sanat yay., İstanbul.
- Ebu Z. M. (1994). *İslam hukukunda suç ve ceza*. Kitabevi yay., c.I, İstanbul.
- Ergenç, Ö. (1984). Osmanlı şehrindeki “mahalle”nin işlev ve nitelikleri üzerine. *Osmanlı araştırmaları*, 4(4), 69–78.
- Faroqhi, S. (2005). Bursa'da cinayet: Bir Cui Bono vakası. *Osmanlı'da asayiş, suç ve ceza*, tarih vakfı yurt yayınları, İstanbul.
- Heyd, U. (1973). *Studies in old Otoman criminal law*. (Ed.), V.L. Menage, Oxford clarendon pres.
- İbrahim-i Halebi. (n.d.). *Mülteka El-Ebhur*. (Mustafa Uysal, trans.). İstanbul: Çelik yayınevi.
- İnanır, A. (2014). *İbn Kemal'in fetvaları ışığında Osmanlı'da islâm hukuku*. Ankara: Gece kitaplığı.
- Ronald L.akers. (1973). *Deviant Behavior: A social learning aproach*, wadsworth publishing. California.
- Karaman, H. (2010). *Anahatlarıyla islâm hukuku*. Ensar yay., c.I, İstanbul.
- Karasakal, M. (2010). *109 numaralı Ayıntab şer'iyye siclinin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi (H.1165/M.1752)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Gaziantep üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü, Gaziantep.
- Kıvrım, İ. (2009). Osmanlı mahallesinde gündelik hayat (17. yüzyılda gaziantep örneği). *Gaziantep university journal of social sciences*, 8(1), 231-255.
- Koç, Y. (1997). *La fixation par ecrit des lois ottomanes et le role des codes de lois. Etude accompagnée de l'édition du manuscrit de Munich Turc 111 (XVe-XVIe siècles)*. Paris I üniversitesi (Universite de Paris I Pantheon-Sorbonne)
- Koç, Y. (1999). Erken dönem Osmanlı hukuku: Yaklaşımlar, temel sorunlar. *H. Ü. Edebiyat fakültesi dergisi, osmanlı devleti'nin kuruluşunun 700. yılı özel sayısı*, s. 115-126
- Kumrular, Ö. (2008). *Avrupa'da Türk düşmanlığının kökeni: Türk korkusu*. Doğan kitap, İstanbul.
- Kuzucu, S. (2006). *123 nolu Ayıntab Gaziantep şer'iyye sicilinin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi (H.1180-1181/M.1766-1767)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Gaziantep üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü, Gaziantep.
- Molla Hüsrev. (1980). *Düreru'l- hukâm fi şerhi gururu'l-ahkâm (883 H./1477 M.)*. (Arif Erkan, trans.). İstanbul: Eser neşriyat.
- Menekşe, Ö. (1998). *XVII. Ve XVIII. Yüzyılda Osmanlı'da hırsızlık suçu ve cezası*. (Yayımlanmamış doktora tezi), Marmara üniversitesi sosyala bilimler enstitüsü, İstanbul.

-
- Mumcu, A. (2007). *Osmanlı devletinde siyaseten katl*. Phoenix yay., İstanbul.
- 3 Nolu mühimme defteri (966-968/ 1558-1560). (1993), Başbakanlık devlet arşivleri genel müdürlüğü Osmanlı arşivi daire başkanlığı yayını: 12, Ankara.
- Orhunlu, C. (1978). *Osmanlı imparatorlugunda asiretlerin iskânı*. Eren yayınları, İstanbul.
- Peirce, L. (2005). *Ahlak oyunları, 1540-1541 Osmanlı'da Ayıntab mahkemesi ve toplumsal cinsiyet*. Tarih vakfı , İstanbul.
- Schacht, J. (1964). *An introduction to Islamic law*. The clarendon pres, Oxford.
- Tabakoğlu, A. (2011). XVII ve XVIII yüzyıl Osmanlı bütçeleri. *İstanbul üniversitesi iktisat fakültesi mecmuası*, 41, s.389-414.
- Udeh, A. (2012). *Seküler ceza hukuku kurumlarıyla mukayeseli islâm ceza hukuku*. (Ali Şafak, çev.). İstanbul: Kayıhan yayınları.
- Yılmaz, F. (2005). Boş Vaktiniz var mı ? ve ya 16. Yüzyılda Anadolu'da şarap, eğlence ve suç. *Tarih ve toplum yeni yaklaşımlar*, (1), 11–49.
- Yücel, Y. & Selâmi, P. (haz.). (1995). *I. Selim kanunnâmesi*. Ankara: TTK.
- Zuhayli, V. (1994). *İslam fikhî anskilopedisi*. c.VII, İstanbul.
-

XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Ayntablı Tüccarların Faaliyetleri Kapsamında İç Ticarete Konu Olan Emtia

The Goods Which Were The Subject of The Domestic Commerce in The Content of Merchants Who Were From Ayntab in the first half of 18th Century

Rümeysa KARS*

Öz

Ayntab, Osmanlı devrinde Anadolu'nun önemli bir ticaret merkezidir. Ayntab, bahsi geçen dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğinde bulunan bir sancak vasfını haizdi. Ticarî niteliğiyle bilinen Halep güzergâhında bulunması Ayntab'a önemli bir ticarî arena olma misyonu yükliyordu. Ayntab, gerek konumu dolayısıyla ve gerekse ticarî ürün işleyen ve satışını gerçekleştiren hüviyetiyle tüccarların uğrak mekânı idi. Bu çalışmada 1700-1750 yıllarına ait 51-107 numara aralığındaki Ayntab Şer'iyye Sicilleri incelenmiştir. Buradaki verilerden hareketle Ayntab tüccarı, ticarî sahada etkin olarak varlık göstermiştir, diyebiliriz. Özellikle tekstil ticaretine yönelik yürütülen faaliyetler kente tüccar akışının sağlanmasında da önemli bir etkiye sahip olmuştur. Dolayısıyla bu çalışmada 18 yüzyılın ilk yarısında Anadolu'nun orta büyüklükteki bir şehri olan Ayntab tüccarlarının ticarî faaliyetlerinin kentin bölgelerarasındaki işlerliği ekseninde iç ticarete konu olan ürünleri ele alınmıştır. Adı geçen dönemde bu kentte hangi mallar üzerine endeksli bir iç ticarî ağın var olduğu kente ilişkin şer'iyye sicilleri ve kaynak eserlerdeki verilere bağlı olarak sorgulanmış ve gerekli incelemelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İç ticaret, Sancak, Tüccar, Şer'iyye sicili.

Abstract

Ayntab is an important trade center of Anatolia during the Ottoman period. Ayntab was a banner in the Ottoman Empire. The presence on the Aleppo, known for its commercial nature, put Ayntab on the mission of being an important commercial arena. Ayntab was the venue of traders for both its location and its tradable products. In this study, Ayntab Ser'iye Registers in the number of 51-107 numbered between 1700-1750 were examined. According to the data here, Ayntab traders have been active in the commercial field. In particular, the activities carried out for the textile trade have had a significant impact on the merchant flow to the city. Therefore, in this study, in the first half of the 18th century, the middle-sized city of Anatolia, Ayntab traders' business activities in the region of the city's inter-regional trade has been discussed in the axis of business. In the aforementioned period, the existence of a domestic commercial network indexed on which goods in this city was questioned depending on the data of the city records and source works and necessary investigations were made.

Keywords: Domestic Trade, Sanjak, Merchant, Şer'iyye Registers.

Giriş

Osmanlı şehir tarihçiliğine ilişkin çalışmalar yapılırken Şer'iyye sicilleri önemli bir rol üstlenmektedir. Zira muhtevası yönünden bir hayli kapsamlı olan bu kayıtlar dönemin sosyo-kültürel ve ekonomik hayatına ışık tutması bağlamında elzemdir. Osmanlı Ticareti denildiğinde genel anlamda yabancı eksenli bir alış-veriş düzeninin uygulanageldiği malumdur. Ancak sicillerden yola çıkarak ve döneme ilişkin verileri analiz ederek yerli tüccarların da Osmanlı ticaret arenasında faaliyet yürüttüğü aşikardır. Anadolu'nun önemli bir geçiş güzergâhında bulunması, ticarî ürünlerin üretim ve satışına ilişkin bir alt yapısının bulunması Ayntab kentinin bahsi geçen dönemde değerini ortaya koymamıza olanak sağlamaktadır.

Çok eski bir yerleşim merkezi olan Antep (Ayntab) adının Yunanca "Thebo" sözünden geldiğini söyleyenler bulunmakla birlikte şehrin adının "Güzel pınar" anlamına gelen Arapça-Farsça birleşimi "Ayntâb" kelimesinden geldiğini ve buraya bu ismin müslümanlar tarafından verildiğini söyleyebiliriz (Çam, 2006, s. XXVII) Şehir, Cumhuriyet öncesi yıllara kadar "Ayntab" adıyla anılmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, rumeysakars@nevsehir.edu.tr.

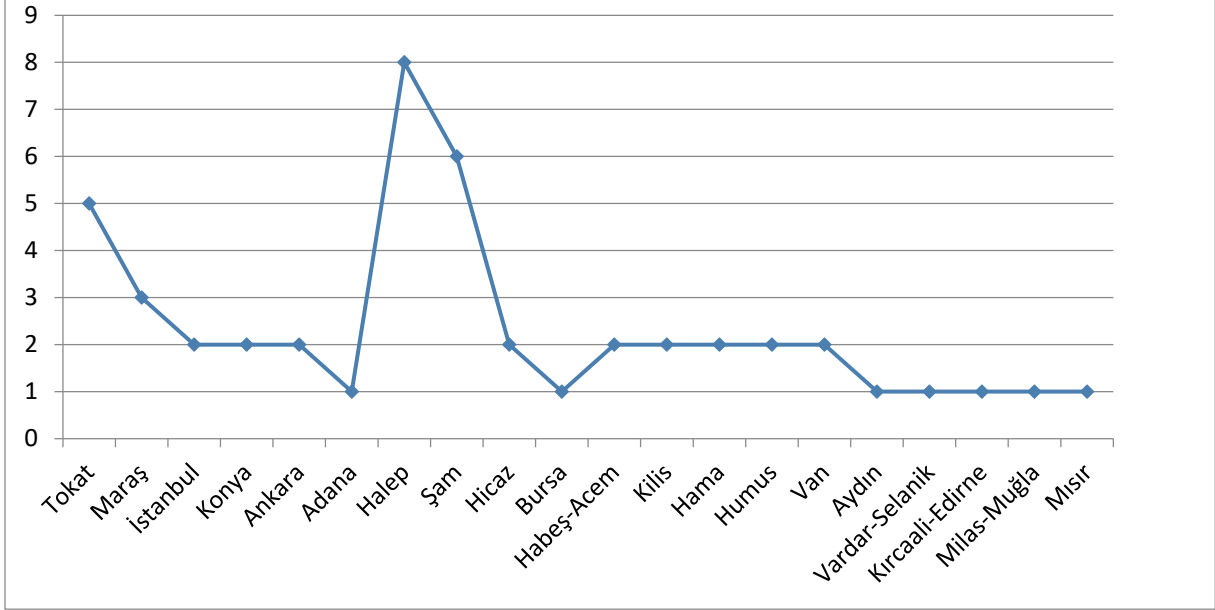
Fransız kuvvetlerine karşı şehrin savunmasını bu uğurda verdiği 6317 şehide rağmen yılmadan, cesaretle sürdürmesi ve eşsiz bir direniş göstermesi nedeniyle 6 Şubat 1921 tarihinde TBMM tarafından *gazilik* unvanına layık görüldüğünden “*Gaziayntab*” olmuştur. 1928 yılında ise şehrin adı “*Gaziantep*” olarak değiştirilmiştir (Aydın, 2008, s.8). Yavuz Sultan Selim’in İran Seferi sırasında kent Osmanlı egemenliğine dahil edilmiştir. (Tiryaki, 2006, s.7-8).

Ayntab Tüccarı'nın Ticaret Güzergâhı

Osmanlı topraklarında bir ülkenin sınırları içinde yapılan alışveriş ağı olarak bilinen *iç ticaret* oldukça gelişmişti. Doğudan batıya, kuzeyden güneye karşılıklı birçok mal akışı oluyordu. Bu mal akışını ekseriyetle yerli tüccarlar gerçekleştiriyordu. Dış ve transit ticarete yerli tüccar yanında yabancı tüccarlar da etkindi. Ayntab’ın stratejik konumu dolayısıyla ticarî faaliyetlerin çeşitliliği bazında öneme sahip olması; ayrıca ticarî ürünü alan, üreten, dağıtan bir merkez olma hüviyetiyle ticarî sahada önemli yer işgal etmiştir. İmparatorluğun iç kesimlerinde yer alan Ayntab, güneyinde bir ticaret merkezi olan Halep, batıda İskenderun ve Payas gibi deniz bağlantılı iki yerleşim yeri ile doğu ve batının yol güzergâhında ticaretin aktif, tarım faaliyetlerinin zirai üretime bağlı olarak yürütüldüğü, ithalat ve ihracatın gelişmiş olduğu birçok medeniyetin birikimini taşıyan bir Osmanlı şehriydi. Ticaret, bu kentte ekonomik faaliyetlerin başında gelmekteydi.

Ayntab tüccarı *İstanbul-Konya* güzergâhında çerçi eşyası satışı gerçekleştirmekteydi. (GŞS, nr. 97, s. 90, h. 118; H. 1154/ M. 1742; nr. 80, s. 305, h. 1; H. 1141/ M. 1729)) *Tokat ve Maraş* dolaylarında da aynı şekilde Ayntablı tüccarlar faaliyet yürütmekteydi. Bu güzergâhta *bez, bakır, kalay, çivit, kahve, incir, saçma* ticareti yapılmaktaydı. (GŞS, nr. 86, s. 156, h. 278; H. 1146/ M. 1734; nr. 53, s. 12, h. 29; H. 1115/ M. 1703) *Rumkale(Halfeti)* Halep Eyaleti’ne bağlı bir kaza olarak Urfa-Birecik dolaylarındadır. (Sezen,2006,s. 423) *Rumkale’de ve Halep’te* hububat satışı amacıyla bulunan Ayntab tüccarına rastlıyoruz.(GŞS, nr. 103, s. 104, h. 234; H. 1159/ M. 1747; nr. 101, s. 44, h. 88; H. 1157/ M. 1745) *Edirne-Selanik-Aydın-Muğla-Adana* dolaylarında tütün ticareti maksadıyla Ayntablı tüccarlar faaliyet yürütmekteydi. (GŞS, nr. 85, s. 59, h. 274; H. 1145/ M. 1733) *Hac yolu güzergâhında* bulunan Ayntab tüccarı burada Hicaz eşyası ticareti gerçekleştirmekteydi. (GŞS, nr. 85, s. 100, h. 154; H. 1145/ M. 1733)

Aynı zamanda *Halep* üzerinden kente bu güzergâhtan Frengi kahve, şeker nakli yapılmaktaydı. (GŞS, nr. 104, s. 90, h. 170; H. 1160/ M. 1748) Ayrıca *Halep-Şam* dolaylarında Ayntab tüccarı koyun ticaretiyle uğraşmaktaydı. (GŞS, nr. 53, s. 13, h. 32; H. 1115/ M. 1703) Ayntablı tüccar, *Halep-Mısır-Kilis* dolaylarında kumaş boyası, sahtiyan, kaba pamuklu bez ticareti yapılmaktaydı. (GŞS, nr. 62, s. 24, h. 40; H. 1125/ M. 1713) Bunun yanında *Şam*’da *Şam* keteni, bez, astar, alaca, sarık ticareti maksadıyla bulunan Ayntablı tüccara rastlıyoruz. (GŞS, nr. 84, s. 10, h. 15; H. 1144/ M. 1732) *Halep-Şam-Humus-Hama-Acem* dolaylarında ipekli-pamuklu kumaş, hububat, pamuk, kahve, tütün, Frengi atlas, Londra ve İngiliz çuhası ticareti maksadıyla Ayntablı tüccarın bu güzergâhlarda faaliyet yürüttüğünü görmekteyiz. (GŞS, nr. 61, s. 22, h. 43; H. 1124/ M. 1712) Ayntab tüccarının farklı güzergâhlarda farklı ürünler üzerine yönelik ticarî faaliyet yürütmesi kentin ticarî potansiyelinin ehemmiyetini anlamamızda bize yol göstermektedir.

Grafik 1: Ayntab tüccarının ticaret güzergâhında bulunan kentler (GŞS, 51-107 Numaralı Defterler)

Grafikteki verilerden hareketle Ayntab tüccarının *Tokat, Maraş, Adana, Halep, Şam, Hicaz, Bursa, İstanbul* güzergâhında ekseriyetle faaliyet yürüttüğünü söyleyebiliriz. Bunun yanında Anadolu'da birçok ticarî kente uğrayan Ayntab tüccarının Anadolu coğrafyası dışında da *İran, Suriye, Mısır, Habeş, Rumeli* dolaylarında da faaliyet yürüttüğünü görmekteyiz.

Tablo 1: Ayntab tüccarı'nın ticarî faaliyetleri (GŞS, 51-107 numaralı defterler)

Ayntablı Tüccarın Dini Mensubiyeti	Ticarî faaliyet	Ticaret Güzergâhı
Müslüman Tüccar	Hayvan satışı	Ayntab- Halep- Şam
Müslüman Tüccar	Tütün/ duhan	Ayntab- Adana- Payas İskelesi- Aydın- Edirne-Selanik-Milas
Müslüman Tüccar	Deri (sahtiyan) ve kumaş boyası (mazi, cehri, çivid)	Ayntab-Halep-Mısır-Kilis-Tokat Ayntab- Halep- Lahor
Müslüman Tüccar	Çerçi eşyası	Ayntab- Konya- İstanbul- Bursa
Müslüman Tüccar	Kahve	Hindistan-Mısır-Yemen-Hicaz- Halep
Müslüman Tüccar ve zımmi Tüccar	Pamuk ve pamuklu dokuma	Ayntab-Halep-Avrupa(Fransa- İngiltere)
Müslüman ve Gayrimüslim Tüccar	Bez-kumaş-keten ticareti(kutni, alaca, atlas, yemeni, sarık, çuha)	Ayntab-Rumkale-Konya-Ankara- Tokat-Ayntab-Halep- Şam- Humus- Hama- Acem Ayntab- Halep- Fransa- İngiltere
Müslüman Tüccar	Köle	Ayntab- Habeş- Acem
Müslüman Tüccar	Tiftik	Ayntab- Kilis
Müslüman Tüccar	Zeytinyağı ve sabun	Ayntab-Halep-Şam-Hama- Humus- Hicaz
Müslim Tüccar	Hububat (buğday, arpa, kuru üzüm, pekmez)	Ayntab- Kilis- Halep
Müslüman Tüccar	Bakır, kahve	Ayntab-Maraş-Tokat-Halep- Hicaz
Gayrimüslim Tüccar	Kalay- kahve- incir- saçma- tüfeng	Ayntab- Maraş- Tokat

Ayntab tüccarı'nın ticarî faaliyetlerine konu olan emtia

Ayntab'da ticarî faaliyetler farklı ürünler üzerinden yürütülmektedir. Bunların başında hayvan ticareti gelmektedir. Kentliler, bakmaları için koyunlarını ve keçilerini aşiretlere emanet ediyordu. Bölgeden çok sayıda kervanlar eşliğinde koyun kabileleri de geçiyordu. Dolayısıyla hayvan satışı kentte yaygındı. Buradan hareketle İmparatorluğun güney eyaletlerinin et ihtiyacının temininde kentin önem arz ettiğini söyleyebiliriz. Bu hususa ilişkin

bir sicil kaydı, *Ayntablı Müslüman tüccarlar arasında hayvan satışının Şam-Halep güzergâhında yürütüleceği* esnada hayvanların gasp edilmesini ve tüccarların zarara uğradığını tasvir etmektedir. (GŞS, nr. 100, s. 65, h. 178; H. 1156/ M. 1744)

Ayntab şehrinin et ihtiyacı genellikle konar göçerlerin şehre satmak için getirdikleri koyunlardan karşılanmaktaydı. *Ayntab'da Konargöçer taifesinden Döğerli Cemaati'nden Ali ibn-i Mikail mahkemeye gelerek Abdülaziz ibn-i Asaf'a iki sene önce vermiş olduğu 180 kuruş değerindeki 90 koyunun ücretini hâla alamadığını ifade etmiştir.* Bu alacak davası şahitlerin dinlenmesinden sonra Abdülaziz'in borcunu ödemesi yönünde Kadı'nın tembihiyle neticelenmiştir. (GŞS, nr. 58, s.100, h. 251; H. 1119/ M. 1707)

Ayntab'da hayvancılık ve alt kolu olan deri işlemeciliği, kumaş boyası ve ticaretinin de yapıldığını görmekteyiz. Osmanlı döneminde *Ayntab* şehrinde *dericilik* önemli sanayi kollarından biriydi. *Bilhassa sarı ve kırmızı renklere işlenen sahtiyanlar Halep, Mısır ve Kilis pazarlarına sevkedilmekteydi.* (Özdeğer, 1996,s.468) *Mazı*, bir çeşit boya maddesidir. *Cehri* ise altın ağaç, boyacı diken cehni, cehil ve cehri şeklinde adlandırılan bitkilerin meyvelerine denir. Bu yemişlerin terkiibinden *sarı iplik boyası* elde edilir. *Cehriden çıkarılan kuvvetli ve şeffaf sarı renge de cehri sarısı denir.* Bu madde sarı boya imalinde makbuldür. (Canatar, 1998,s. 91- 92) Bir tereke kaydı bu hususta muhtelif bilgiler ihtiva etmektedir. *Ayntablı el-Hac Mehmet ibn-i Hanefi'nin terekesi 1.022 kuruştan oluşmaktadır.* 40 kuruş değerinde 40 adet *öküz kayışı*, 100 kuruş değerinde 100 adet *sahtiyan*, 100 kuruş değerinde 60 adet *sarı sahtiyan*, 100 kuruş değerinde 30 vukiyye *mazı*, 8 kuruş değerinde 20 vukiyye *kara mazı* ve 4 kuruş değerinde 4 vukiyye *cehri* bulunmaktadır. (GŞS, nr. 97, s. 90, h. 118-119; H. 1154/ M. 1742)

Aşağıdaki belgede bahsi geçen kürk tabirinin bugünkü anlamında kullanılmadığı kanaatindeyiz. Muhtemelen bu tabirle değerli deri türleri kastedilmektedir. *Ayntap Kal'a'sı* kapısında Coşerli Türkmeni'nden Mustafa ve Ömer adlı kişilerin aralarında kürk satışından kaynaklı bir borç söz konusudur. (GŞS, nr. 107, s. 68, h. 1; H. 1162/ M. 1700) Bir başka belgeden Okcızade Mehmet Ağa adlı şahsın aslen *Mukataâcılık* yaptığını, bunun yanında *tekstil işinde ve boyahane işletmeciliğinde* ticarî ortaklığının bulunduğunu saptayabilmekteyiz. 7 devesi de bulunan şahsın bölgesel ya da uzun mesafeli ticaretle veya nakliyatla uğraştığını söyleyebiliriz. (GŞS, nr. 92, s. 110, h. 172; H. 1150/ M. 1738)

Diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi *Ayntab'da* da kaba bez dokumacılığı evlerde ve dükkanlarda dokuma tezgahlarında yapılırdı. Bez dokumacılığı yapan esnaf şehirlerde cüllahlar olarak teşkilatlanmışlardı. Hıyam, Keret, Orul gibi köylerde de dokunan *bez ve astarlar* dellal aracılığıyla İki Kapılı Han'da satılmaktadır. (GŞS, nr. 93, s. 42, h. 87; H. 1154/ M. 1742) Bu alanda yürütülen faaliyetler kapsamında değerlendirdiğimizde; onsekizinci yüzyıl başlarında *Ayntab'a* kırsal kesimden ham kumaş gelmeye devam etmekteydi. (GŞS, nr. 82, s. 9, h. 21; H. 1143/ M. 1731) Mesela, *Ayntablı bir köylüden satın alınan 20 top bez ve 4 top Şam keteni (Belde-i Şam keteni)* hakkında bilgi sahibi olmaktayız. (Akgündüz, 1989: 24; GŞS, nr. 84, s. 80, h. 171; H. 1145/ M. 1733)

Fakat imalatın ve pazarlamanın nasıl bir çerçevede örgütlendiği belirtilmemiştir. *Bez ticaretinin Ayntab-Konya güzergâhında da yapıldığını örnekleyen başka bir belgede;* *Ayntablı olup Konya'da bez ticareti sebebiyle sakin iken ölen Mehmet ibn-i Ebubekir'in terekesinde 17 yük bez* ve bir miktar nakit kaydı bulunmaktadır. (GŞS, nr. 80, s. 305, h. 1; H. 1141/ M. 1729) Tereke kayıtları bize tüccarın hangi tür metaı pazarladığı hakkında veriler sunmaktadır. Mesela, bir tereke kaydında *Ayntablı el-Hac Yunus oğlu denilen el-Hac Mehmet ibn-i el-Hac Cafer'in 10.698 kuruşluk terekesinin yaklaşık 5.500 kuruşunu Bedesten'deki bezi ve çeşitli kimselerdeki alacağı oluşturmaktadır.* (GŞS, nr. 103, s. 104, h. 234- 232; H. 1159/ M. 1747)

Ayntab-Halep güzergâhında mükarî taifesinin sefer hali göz önünde bulundurulursa kentin Halep ile irtibatının ve bu yol üzerinde faaliyeti gerçekleşen ticarî emtianın mahiyeti de

önem arz edecektir. *Şam*, Ayntab'a yakınlığı dolayısıyla Ayntablı tüccarın faaliyet alanına girmektedir. Bu güzergâh, aynı zamanda hac yolu üzerinde bulunduğundan Hicaz metası bu dolaylardan temin edilebilmektedir. *Ayntablı* Mükarî Ali Beşe'nin *Halep'ten* gelirirken *Nurvana Köyü'nde* geceleyin yükünün denginin yarılması ile bir miktar eşyası Mehmet ve kardeşi Hüseyin adlı şahıslar tarafından çalınmıştır. Bu kimseler çaldıkları 83 kuruş kıymetli 12 top *Şam alacası* ve 2 sarık ile *Rakka* tarafına kaçmışlardır. Mahkemede çalınan malların sahibine iade edilmesi yönünde karar verilmiştir. (GŞS, nr. 61, s. 22, h. 43; H. 1124/ M. 1712) *Ayntablı* bir tüccarın terekesinden önemli miktarda servete sahip olduğunu öğreniyoruz. Bu tüccarın terekesinde çoğunlukla kumaş cinslerinin yer alması şehrin kumaş ticareti açısından önemini ortaya koymaktadır. *Bu tüccarın Halep-Şam- Humus-Hama-Acem* doğrultusunda faaliyet yürütmekle beraber bu civara ait *ipekli ve pamuklu dokumalar* temin ettiği ve satışını gerçekleştirdiğini görmekteyiz. Ayntab'a özgü *kutni, yemeni, sarık, alaca, beyaz bez, darayi* gibi kumaş çeşitlerini barındıran; ayrıca terekede şahsa özgü kumaş işi olarak adı geçen kumaşların varlığı da kent dokumacılık anlamında gelişmişliğini göstermesi açısından kayda değerdir. Bunun yanında *Frengi atlas, Londra/İngiliz çuhası* satışını da gerçekleştiriyor olması kentte *Avrupa kumaşlarının bilindiğinin* kanıtıdır.

Ayntab'da Hayık zımmiyan Mahallesi'nden Keleş Derviş ibn-i Mehmet adındaki tüccarın terekesi 8.000 kuruştan oluşmaktadır. 3.500 kuruşu dükkanındaki kumaş, bez ve eşyalarından oluşur. Ayrıca onun 139 kişide bu alanda satışını gerçekleştirdiği yaklaşık 2.354 kuruş alacağı vardır. Keleş Derviş'in dükkanında çoğu *Halep, Şam, Hama işi olan ipekli ve pamuklu kumaş* bulunmaktadır. Keleş Derviş, Ayntab dışından getirdiği kumaşları satan bir tüccardır. Satışını gerçekleştirdiği kumaş türleri arasında; *Halep kutni alacası, kutni parçası, taklid alacası, Frengi atlas, Hama bezi, sakız beldarı, kağıdı alaca, Halep kuşağı, Halep atlası, Bayık alacası, Halep alacası, donluk Acem bezi, Londra parçaları, Halep kanavizi, Londra çuhası, darayi, Halep beldarı, İngiliz çuhası, Fransız çuhası, Şam alacası, Şam şekeri alacası, Hacı Mustafa kızı işi alacası, havandiv helvani işi, Ayrıca Seydi Ali Beşir işi, kedibasdı şekeri işi, şekeri işi sade 3 top kutni, telli Halep hatayisi, telli Freng hatayisi, Humus kuşe yağlığı, Humus poşisi, Vani kebir poşi, mor şali, Humus siraç alacası, çift Halep'in kırmızı peştemali, telli Humus peştemali, Emir işi 8 top darayi, yemeni, çifte kadife, sarık, çakmaklı bendi sarık, Halep bendisi, puşakî sarık, fitilli beyaz bez* bulunmaktadır. (GŞS, nr. 104, s. 90, h. 170- 174; H. 1160/ M. 1748)

Boyacılar arasında en makbul boyamanın yapıldığı *çivit* bitkisi mavi renk vermek için kullanılmaktaydı. En bilineni de *Pakistan Lahor'da* yetişenidir. Bu nedenle *çivit*, Osmanlı ülkesine ithal yolu ile gelmekteydi. (Kütükoğlu, 1994, s.634; Canatar,s. 92) Bunun dışında Ayntab şehri ithal *çivide* sahip olabilmek bakımından *çivid* ticaretinde uzmanlaşmış olan Halep gibi önemli bir ticaret merkezine yakın olmaktan dolayı diğer Anadolu şehirlerine göre avantajlı sayılırdı. Şehirde *çivit* boyama dışında elvan(renkli) boyama işi yapan esnaf da bulunmaktaydı.

Bu konuya ilişkin bir tereke kaydında; Ayntab şehrinin Seng-i Hoşkadem Mahallesi'nden 1727 yılında ölen Ermeni Kuca veled-i Culal'ın vefatı ile oğullarına kalan mirasta ticarî ürünlerinin taksimine dair bilgi mevcuttur. *Ermeni kökenli bu tacir Ayntab halkındandı*. Adı geçen emtianın ticareti için *Tokat ve Maraş'a* uğramaktaydı. Kuca'nın oğulları olan Serkiz, Artin ve Ağya adlı kardeşler *bez, bakır, kalay, çivit* gibi malların ticareti ile uğraşmışlardır. Bu kardeşlerin ticareti Tokat ve Maraş gibi çevre şehirlere kadar uzanmaktadır. Terekede yer alan ticarî emtia arasında Tokat'ta bulunan 500 kuruş değerindeki 2 kantar kahve, Ayntab'da 274 kuruş değerinde *çivit* parası alacağı, 500 kuruş değerinde 10 adet helvacı kazanı, dükkân ve odada yaklaşık 2500 kuruş değerinde bakır, yaklaşık 2000 kuruş değerinde 10 yük bez ve çeşitli kimseler üzerindeki alacakları kayıtlıdır. (GŞS, nr. 86, s. 156, h. 278; H. 1146/ M. 1734)

Tokat, Ayntab'ın bez pazarları arasında yer almaktaydı. Konuya ilişkin bir belgeden, buraya ticaret amacıyla giden bir tüccara yardımcı olan şahsın bir köle olma ihtimali yüksektir. Seyahat süresinin 60 gün olarak belirtilmesi emtianın satış işlemiyle alakâlı olmalıdır. Şehreküstü Mahallesi'nden el-Hac Ali ibn-i Hasan beraberinde ona hizmet eden Ali ibn-i Mehmet ile 5 yük bezi Tokat'a götürüp satmış; daha sonra aralarında çıkan yol masrafı ve yevmiye anlaşmazlığı mahkemeye intikal etmiştir. (GŞS, nr. 53, s. 12, h. 29; H. 1115/ M. 1703) Tokat'a bez satmak için giden tüccarlardan birisi de *Ayntablı* el-Hac Ömer ibn-i Mahmut'tur. Tokat'a giden kervana 200 kuruş kıymetinde 300 donluk bir yük bez ile katılmış; fakat kervanın Rumkale civarında soyulması sonucunda bezleri de kaybolmuştur. (GŞS, nr. 53, s. 13, h. 32; H. 1115/ M. 1703) Bunun yanında kentte bakır ve demir işlemeciliği ve satışına yönelik faaliyetler de yürütülmekteydi. *Ayntab* şehrindeki demirciler ve bakırcılar kendi çarşılarında faaliyette bulunurken hammadde ihtiyaçlarını muhtemelen Anadolu'daki maden ocaklarından karşılamaktaydılar. (Faroqhi, 1994,s. 211)

Bu konuda *esnaf-tüccar arasında bir anlaşmazlık* yaşanmıştır. Kentte varolan satış düzeninin idamesi için bir girişimde bulunulmuştur. *Nezir verme* kuralı bir ceza bedeli olarak bağışta bulunma esasına dayanıyordu. *Bakırcılar*, şehre dışarıdan gelen eski ve yeni bakırın gizlice alınıp satılması ve bundan bazı esnafın zarar görmesinden muzdarip olmuşlardır. Bakırcı esnafı şehre satılmak için gelen eski ve yeni bakırın bundan böyle kendi çarşılarında satılmasını, bunun da kimseye zarar vermemesi için şeyhleri tarafından alınarak taksim edilmesini ittifakla kabul etmişlerdir. Bu anlaşmayı bozan esnafın mahkemenin tamiri için 50 kuruş nezir vermesi kararlaştırılmıştır. (GŞS, nr. 52, s. 104, h. 251; H. 1114/ M. 1702) Madeni eşya imalatı içerisinde sayılabilecek bir başka iş kolu da *silah imalidir*. Tüfek ticareti esnasında eşkiya baskını yaşanmasıyla ilgili bir belgeden *Ayntablı* tüccarın da silah imali ve satışında faal olduğunu saptamaktayız. Bir emr-i şerifte *Halep, Şam, Trablusşam, Sayda, Amid, Maraş, Ayntab, Beyrut, Ruha ve Malatya*'da bulunan *tüfek karhanelerinde* işlenen tüfeklerin alım-satımı esnasında *Araban/Arıp eşkiyasının* ellerine geçtiği ifade edilmiştir.

Bu silahların daha sonra yol kesme ve diğer isyanlarda kullanıldığı, silahhânelerde yapılan tüfek ve benzeri aletlerin bu tür faaliyetlerin artmasına katkıda bulunduğu ifade edilmiştir. Bu tür faaliyetleri engellemek için de yukarıda belirtilen şehirlerin kadı ve diğer yöneticilerinden tüfek karhanelerinin tatil edilmesi istenmiştir. Bu emre uymayanların haklarından gelineceği ve gönderilen emr-i şerifin de mahkeme sicillerine kaydedilmesi ayrıca belirtilmiştir. (GŞS, nr. 73, s. 102, h. 259; H. 1133/ M. 1721) Hububat, kentin iâşesi için gerekli olan yiyecek maddelerini ihtiva ettiğinden *Ayntab* kentinde bu tür ürünlerin satıldığı merkez Arasa Meydanı idi. *Ayntab* ve civarından getirilen ürünler burada satıcısıyla buluşurdu.

Bir tereke kaydından ölen şahsın hububat ticaretiyle uğraştığına dair bilgi edinmekteyiz. *Ayntab*'da Şehreküstü Mahallesi ahalisinden iken ölen Suhte oğlu el-Hac Ahmet ibn-i el-Hac Mehmet'in terekesinde; bir sepet içerisinde sekizbin kuruş nakit ve ayrıca üçbin kuruş nakit parası bulunmaktadır. el-Hac Mehmet, kardeşinin ölmeden önce kendisine üçyüz altmış kuruş *pirinç* ve ikiyüz kuruşa verdiği *fistuğa* karşılık onbirbin kuruşluk terekedeki payından ziyade kendisine beşyüz altmış kuruş borcu olduğunu ve teslimini istemiştir. (GŞS, nr. 77, s. 19, h. 38; H. 1143/ M. 1731)

Ayntab'da bölgeye has özelliği günümüzde de devam eden *üzüm*, bağcılık faaliyetleri kapsamında yaygın olarak sürdürülmekteydi. Belgelerde satışa konu olan bağların adı *boz bağ, karalık bağ, harabe bağ, bağ* şeklinde belirtilirken üzüm ve kuru üzüm; siyah üzüm, üzüm şeklinde ifade edilmiştir. (GŞS, nr. 99, s. 21, h. 37, h. 39, h. 45- 54- 55; H. 1156/ M. 1744) Üzüm gerek kurutulularak gerekse işlenip pekmez haline getirilerek tüketilmiştir. Tulum içinde, küp içinde pekmez ibareleri kullanılan tereke kayıtları da mevcuttur. (GŞS, nr. 99, s. 3, h. 6, h. 39, h. 43, H. 1156/ M. 1744; nr. 67, s. 55, h. 104; H. 1128/ M. 1716) *Ayntablı* bir tüccardan satın alınan üzüme yönelik borçlanmanın ev takasıyla sonlandırıldığını saptayabildiğimiz bir

belgede; Nersiz veled-i Kesber adlı zımmi, Ayntablı el-Hac Ebubekir'den 50 kuruşluk *kuru üzüm* satın aldı. 20 kuruşu verip 30 kuruşluk borcuna karşılık köhne evini takas etti. (GŞS, nr. 65, s. 165, h. 255; H. 1126/ M. 1714) Hububat satışıyla ilgili bilgi edindiğimiz başka bir belgede; *Ayntab, Kilis, A'zaz ve Biret'ül-Fırat (Birecik)* kazalarından bazı hayvan sahiplerinin daha önceden de olduğu gibi, *Halep'e* satmak için *buğday, arpa ve un* gibi ihtiyaç maddelerini Halep valisi Ahmet Paşa'nın korkusundan götürmedikleri belirtilmektedir. Tüccar tarafından bu ihtiyaç maddelerinin Halep'e getirilmemesi başta vali olmak üzere diğer görevlileri endişeye sevketmiş; bunun üzerine Halep valisi tarafından bu kazalardaki görevlilere bir buyruldu gönderilmiştir. Burada Paşa için gerekli olan malzemelerin hazırlandığı, şehre gelecek olan tüccar ya da nakliyecilerin korkmalarına gerek olmadığı ve hayvanlarına da dokunulmayacağı belirtilmiştir. (GŞS, nr. 104, s. 99, h. 291; H. 1160/ M. 1748) Bir diğer örnekte ise es-Seyyid eş-Şeyh Mehmet Efendi ibn-i Ahmet'in terekesi 11.275 kuruştan oluşmaktaydı. Bunun 1.500 kuruşu *hububat* ticareti ile alâkalıdır. Çünkü hububat üzerine faaliyet yürütmekte ve terekesinde yüklü miktarda *buğday* ve *arpa* bulunmaktaydı. (GŞS, nr. 70, s. 100, h. 212- 208; H. 1131/ M. 1719)

Bağcılık alanında faaliyet yürüten başka bir şahsın terekesine baktığımızda; Ayntablı Ahmet Çelebi ibn-i el-Hac Mehmet'in terekesinde *Çegde, Karasöğüt, İncesu, Ağcakent, Mizar, Keklikpınarı* köylerinde 38.000 teyek yani *üzüm* kütüğü ile 1.811 kuruş değerinde 52 kıta bağının bulunduğu dair bir kayıt mevcuttur. Ahmet Çelebi bu bağlardan temin ettiği mahsulün satışıyla uğraşmaktaydı. (GŞS, nr. 92, s. 50, h. 101- 109; H. 1150/ M. 1738) Temel ihtiyaç maddelerinin ve kente özgü metanın öncelikle kentin iâşesi için gerekli olduğunu bu nedenle kent bünyesinde satışa konu edildiğini öğreniyoruz. Ayntab, yakın çevrenin de hububat ihtiyacını gideren merkezler arasında yer almaktaydı.

Ayntab'da Arasa Meydanı'nda Ali Bey ibn-i Mahmut Bey'in terekesinin: 7.613 kuruştan oluştuğunu öğreniyoruz. Bu şahıs *ticaretle* meşguldü. Ticarî olarak satışını gerçekleştirdiği *40 kilo buğday, 10 kilo arpa, 83 batman kuru üzüm, 80 kuruş değerinde pekmez ve 40 batman kahve* terekesinde tahrir olunmuştur. Bu satıştan kaynaklı bazı şahıslarda 3.876 kuruşluk alacağı bulunmaktadır. (GŞS, nr. 102, s. 41, h. 1; H. 1158/ M. 1746) Ayntablı es-Seyyid el-Hac Halid Çelebi ibn-i es-Seyyid Hacı Mehmet, ibn-i Eyüp Mahallesi'nden Şahin Ağa ibn-i Abdullah'tan 6,5 sene önce babası hayatta iken 36 kuruşa aldığı 72 keyl *buğdayı* 1 sene vade ile selem-i şer' ettiğini mahkemede belirtip gereken bedeli talep etmiştir. Şahin Ağa'ya kadı tarafından borcunu ödemesi yönünde tembihte bulunulmuştur. (GŞS, nr. 91, s. 78, h. 139; H. 1149/ M. 1737)

Ayntablı olup Kanburoğlu denilen el-Hac Mehmet ibn-i el-Hac Osman'ın buğday alımı için yaptığı anlaşmaları kapsayan başka bir belgede, davadan 22 yıl önce *Rumkale kazasından* Ebubekir ibn-i Hamza'dan iki ayrı zamanda 150 kuruş kıymetinde 300 kilo *buğday* satın almak için selem-i şer' anlaşması yapmış ve parasını teslim etmiştir. Kanburoğlu, ayrıca Kızık cemaatinden el-Hac Mahmut ibn-i Abdullah'tan da yine selem-i şer' usulü ile 100 kuruşa 200 keyl *buğday* alımı ile ilgili anlaşma yapmıştır. Bunun da parasını vermiş; fakat her iki buğday satıcısı bu kadar zaman geçmesine rağmen ürünü teslim etmemişlerdir. Bunun üzerine mahkemeye müracaat eden Kanburoğlu, selem anlaşması yaptığı buğdayı talep etmiştir. (GŞS, nr. 101, s. 44, h. 88; H. 1157/ M. 1745) Osmanlı ekonomisinin hububattan sonra en önemli sektörünü pamuk istihsalı ve sanayisi teşkil etmekteydi. Bu durum Ayntab şehri için de geçerli idi. Ayntab'da pamuk ipliği işlemeciliğine dayalı meslek gruplarının yaygın olduğu görülmektedir. Özellikle *pamuğun dokuma haline getirilip* dış pazarlara satılması *Ayntablı tüccarlar* vasıtasıyla gerçekleşmekteydi. *Antep-Halep* tüccarları aracılığıyla yabancı memleketlere ve bu arada Avrupa'ya dokuma ihracının gerçekleşmesiyle Antep bir ihracat şehri haline gelmişti. Antep şehri esnafları arasında yer alan *cullah* esnafı pamuk ipliğini işleyerek

bogasi (ince pamuklu kumaş), asdarlık alaca haline getirip satışını yaparlardı. (Altınöz,1999,s.36)

Dokuma sanayinin hammaddesi olan pamuk ticareti, Ayntab'da yürütülen faaliyetler arasındaydı. *Ayntablı* el-Hac Osman Ağa ibn-i Ahmet Beşe'nin terekesinde *satmak için getirdiği pamuk* ile mudarebe usulüyle vermiş olduğu borçlarından oluşan 8.959 kuruşluk servet bulunmaktaydı. Bunun 2.580 kuruşu farklı şahıslara sattığı pamuktan alacaklarını oluşturmaktaydı. (GŞS, nr. 79, s. 300, h. 520- 523; H. 1140/ M. 1728)

Bu alanda faaliyet yürütülen başka tüccara ilişkin bir tereke kaydına baktığımızda; *Ayntab'da* Seng-i Tavail Mahallesi'nden el-Hac Ömer Beşe'nin terekesi 8.500 kuruştan oluşmaktadır. Pamuk ticaretiyle uğraştığını terekesinde yer alan kapanda 500 kuruş değerindeki *penbe (pamuk)* ve 300 kuruşluk çeşitli kimseler üzerinde bu satıştan kaynaklı alacağı bulunmaktaydı. (GŞS, nr. 84, s. 108, h. 210- 209; H. 1145/ M. 1733) *Ayntab'da* Bostancı Mahallesi'nden el-Hac Ahmet ibn-i Sübhanvirdi, pamuk ticaretiyle uğraşmaktadır. Ticaretle uğraşanlara sermayedarlık da yaptığını tereke kaydından öğreniyoruz. *Penbeci(pamukçu)* dükkanında terazisiyle beraber 600 kuruş değerinde *pamuğun* bulunduğu kaydedilmiştir. (GŞS, nr. 83, s. 300, h. 178; H. 1140/ M. 1728)

Onaltıncı yüzyılın sonlarına doğru ve daha sık olarak da onyedinci yüzyılda en azından büyük kentlerin pazarlarında ödenen vergiler arasında kahve satışından alınan ve *tahmis-i kahve* denen verginin adı geçmeye başlamıştır. *Tahmishane*, daha önce de bahsettiğimiz bir işletme olup, kahvenin kavrulup döğülerek satıldığı yerdir. (Develioğlu: 1508) 1740'lı yılların başında Ayntab şehrindeki Tahmishane 2 hisse halinde ortak malikanedir. Kahve ile ilgili mukataânın rağbet gören bir gelir kalemi olması, keyif verici olarak algılanan bu maddenin kullanımının ve ticaretinin yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. (Faroqı,s. 86) İlgili bir Mukataâ kaydında *Ayntab* kentine *kahvenin Halep ve Şam'dan* tüccarlar vasıtasıyla getirilip satışının gerçekleştirildiğini öğreniyoruz. (GŞS, nr. 55, s. 32, h. 70; H. 1116/ M. 1704) Bunun yanında *Ayntab'da* İbn Eyüp Mahallesi'ndeki kahvehanelerde kahve satışı gerçekleşirdi. (GŞS, nr. 96, s. 104, h. 2; H. 1153/ M. 1741) *Ayntablı* el-Hac Ahmet ibn-i Sübhanverdi'nin terekesi 14.400 kuruştan oluşmaktadır. Bunun 10.133 kuruşu çeşitli kimselerle *kahve* üzerine yürüttüğü ticaretteki mudarebe ortaklığından alacağı, 90 kuruşu da selem ticareti dolayısıyla olan alacağıdır. (GŞS, nr. 83, s. 59, h. 176- 178; H. 1144/ M. 1732)

Tüccarların eşkıya saldırılarına maruz kalmaları ve mallarının yağmalanmasını tasvir eden bir kayda göre yağmaya konu edilen ürünlerin *kahve ve incir* olduğuna şahit olmaktayız. *Ayntab'da* Cüzlüce Mahallesi'nden kişilerin şakilerce katli hakkında bir belge, es-Seyyid Mehmet ve Zevkirli Türkmani Aşireti'nden Ali'nin, Maraş'tan kervan ile gelen el-Hac Ebubekir'in kervanını basıp yağmalaması sonucu yakalanmalarını konu edinir. Şöyle ki kervandan *40 batman kahve, 40 kuruş kıymetli 2 at, 1 boy tüfengi, 4 batman saçma ve 59 batman inciri* gasp etmişlerdir. (GŞS, nr. 99, s. 46, h. 4; H. 1156/ M. 1744)

Ayntab'da Avaris veled-i Hactor, davadan iki sene önce *Ayntab'da* Garb kuzanı Mahallesi'nden *Gökçe* adıyla da bilinen es-Seyyid Mehmet ibn-i Yusuf'tan *160 kuruşa 160 batman kahve fiyatı üzerinden* borç olarak almış ancak borcunu ödememiştir. Açılan davada Avaris'in kahve fiyatı üzerinden Mehmet'e olan borcunu *bezzazlık sanatında kullanmak ve bez imal etmek için* kullandığını ve satışını gerçekleştirdikten sonra da borcunu teslim ettiğini şahitlerin de onaylamasıyla belirtince Mehmet'in Avaris'ten alacağı olmadığına hüküm verilmiştir. (GŞS, nr. 88, s. 100, h. 2; H. 1148/ M. 1736) *Ayntab'da* Tarla-yı Cedîd Mahallesi ahâlisinden Mehmet ibn-i el-Hac Mustafa, İbn-i Eyyub Mahallesi sakini Ahmet ibn-i Mehmet Ağa ile dokuz ay önce üç ay vade ile *75 kuruş 75 batman kahveyi* almıştır, talep edildiğinde Ahmet adlı şahıs vermek istememiştir. (GŞS, nr. 80, h. 45, s. 156; H. 1141/ M. 1729)

Kahve ticareti genellikle selem usulü ile yani ürün üzerinden vade ile yapılmakta; bu konu ile ilgili anlaşmazlıklar zaman zaman mahkemeye intikal etmektedir. Bu konudaki davalar kahvenin fiyatı ve bu işle uğraşan tüccar hakkında da bilgi vermektedir. Konuya ilişkin bir belgede; *Ayntab*'da Çukur Mahallesi'nden Derviş Mehmet ibn-i Mehmet, el-Hac Ahmet ibn-i el-Hac Pir'e selem-i şer usulü ile 200 batman kahve satmış ve bunun karşılığında iki taksit halinde 220 kuruş almıştır. (GŞS, nr. 61, s. 36, h. 84; H. 1124/ M. 1712) Benzer nitelikteki başka bir belge de; el-Hac Ahmet ibn-i Ahmet'in daha önce ölmüş olan Ahmet ibn-i Osman'da olan 100 kuruş değerindeki 100 batman kahve alacağı ile ilgili selem-i şer davasıdır. Davalı bunu varislerinden talep etmiştir. (GŞS, nr. 65, s. 90, h. 187- 188; H. 1127/ M. 1715) Şehre gelen kahvelerin 1 batmanı 1 kuruştan işlem görmektedir.

Ayntab'da Şhreküstü Mahallesi'nden Suhteoğlu denilen Ali ibn-i el-Hac Mehmet ile Ehl-i Cefa Mahallesi'nden el-Hac Mehmet ibn-i el-Hac Mehmet'in aralarında yaptıkları bir sene vadeli selem anlaşması yine kahve temini ile ilgilidir. Buna göre 100 kuruşa 100 batman kahve ticareti gerçekleştirilmek istenmiştir. Bu anlaşmada Emine binti Mehmet kefil olurken el-Hac Mehmet' in evi de rehin olarak Ali'ye bırakılmıştır. Bu kahve ticareti ile ilgili selem anlaşmasının, 27 ay geçmiş olmasına rağmen hâla yerine getirilmemesi üzerine, Suhteoğlu bu borcu talep etmiştir. (GŞS, nr. 105, s. 122, h. 341- 340; H. 1161/ M. 1748)

Kahvenin *Ayntab*'a getiriliş sürecine ilişkin bilgi edindiğimiz başka bir belgeden, Payas İskelesi'nin gümrük yeri olduğunu saptamaktayız. *Ayntablı tüccarların* Divan-ı Hümayun'a sundukları bir şikayette tüccar *Payas İskelesi*'ne getirdiği kahve ve diğer eşyanın gümrüğünü iskeledeki Gümrük Emini'ne verip eda tezkiresi (izin belgesi) almakta, daha sonra da mallarını *Ayntab* şehrine getirmektedir. Şehre gelen tüccar *Ayntab* Emini'ne bac vergisini vermekte, bunun dışında da her bir yük için tüccardan fazladan para alınmaktadır. Bu durumun şikayet edilmesi üzerine *Ayntab* Naibi'ne ve Mukataâ Emini'ne gönderilen emirde, her bir yükten 6 akçeden fazla para alınmaması ve tüccar taifesinin taciz edilmemesi istenmiştir. (GŞS, nr. 53, s. 32, h. 77; H. 1115/ M. 1703)

Ayntablı iki kardeşin ortaklaşa faaliyet yürüttüğünü öğrendiğimiz bir belgede, bu tüccarların ticaret güzergâhlarını öğrenemesek de; uzak mesafe ticaretiyle uğraştıklarını ve yine kahve üzerine endekli bir borçlanma yönteminin tatbik edildiğini öğrenebilmekteyiz. *Ayntablı* el-Hac Ali ibn-i el-Hac Murat; 16 ay önce kardeşi İbrahim ile kurdukları şirket için 300 kuruş 300 batman kahveyi 1 sene vade ile el-Hac Mehmet ibn-i el-Hac Hüseyin'den alırlar ve 150 kuruş borçları kalır. Bu tüccarlar şehir dışında faaliyet yürütmektedirler. Borcu ödemeleri hususunda uyarılmışlardır. (GŞS, nr. 66, s. 122, h. 1; H. 1127/ M. 1715)

Ayntab şehrinde selem anlaşmalarının yapıldığı ürünler arasında kahve önemli bir yer tutmaktadır. Bunda kahvenin uzak diyarlardan getirilmesi ve gelen malın fiyatının yüksek olması gibi sebepler etkili olmuştur. *Ayntab*'da saraçlık sanatını icra etmek isteyen bir şahsın kahve fiyatı üzerinden borçlanması, kahve fiyatının bir nevi piyasa belirleyicisi olduğunun göstergesiydi. Kahvenin batman fiyatı üzerinden verilen borç, kahvenin batman fiyatındaki artışa göre ödemeye yansiyordu. Yani bir nevi gizli kredi (faiz) hükmündeydi. *Ayntablı* Sarraç el-Hac Abdurrahman'ın, es-Seyyid Yusuf ibn-i Mustafa'da olan 200 batman kahve ücreti için verdiği borçtan kalan 140 kuruş ile ilgili açılan bir davada adı geçen şahsın saraçlık sanatında kullanma amacıyla bu borcu aldığı beyan edilmiştir. Ancak ölümü üzerine el-Hac Abdurrahman, bu borcu es-Seyyid Yusuf'un terekesinden teslim almıştır. (GŞS, nr. 85, s. 59, h. 273; H. 1145/ M. 1733) Haffaflık sanatını icra etme noktasında yine kahve fiyatı üzerinden borçlanma gerçekleştirilirdi. *Ayntablı* el-Hac Osman Ağa ibn-i Ahmet Beşe; Çobaz da denilen el-Hac Ahmet ibn-i el-Hac Ahmet ile haffaflık etme amacıyla ortaklık faaliyetine girişirler. 300 kuruşa aralarında hesaplaşmış olduklarını, meblağın 150 kuruşunun borcu olduğunu Çobaz el-Hac Ahmet, şahitler huzurunda beyan etmiştir. (GŞS, nr. 66, s. 117, h. 2; H. 1127/ M. 1715)

Kahvenin Halep menşeli olarak kentte bulunduğuna ve borç işlemlerinde kullanılmasına örnek teşkil eden başka bir belgede; el-Hac Abdullah adlı bir şahsın aynı anda birden fazla kişiye borç vermesi onu *murabahacı*(faizle borç veren) bir şahsiyet olarak algılamamıza sebebiyet vermektedir. Bunun yanında borca bir de kefil bulunması işlemin nasıl yürütüldüğünü göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Ayntablı el-Hac Abdullah ibn-i Molla Mustafa, Mehmet ibn-i Mehmet'ten 300 kuruşa 1 sene vade ile 300 *Halebi batman kahveyi* selem usulüyle almak istemiştir. el-Hac Abdullah, bu kahvenin dışında Mihbanlı Aşireti'nden Kör Mehmet ile de 100 kuruşa yine bir sene vade ile 100 batman kahve için selem üzere anlaşma yapmış; daha önce anlaşma yapılan Mehmet ibn-i Mehmet'te buna kefil olmuştur. el-Hac Abdullah, parasını verdiği kahvenin istenilen zamanda teslim edilmemesi üzerine mahkemeye müracaatla Mehmet ibn-i Mehmet'in hem almış olduğu 300 kuruşu hem de kefil olduğu 100 kuruşun karşılığı olan kahveyi teslim etmesini istemiştir. Mahkmeden de bu yönde karar çıkmıştır. (GŞS, nr. 85, s. 100, h. 134- 133; H. 1145/ M. 1733)

Ayntab'da dükkân satış işlemlerine yansıdığı üzere tütün dükkanlarının oldukça fazla miktarda olduğu görülmektedir. (GŞS, nr. 65, s. 100, h. 7; H. 1126/ M. 1714; nr. 66, s. 12, h. 1; H. 1127/ M. 1715) Dolayısıyla kentin tütün ticareti açısından da gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz. *Ayntab'a dışarıdan satılmak üzere getirilen tütünlerden* Ayntab Dimos Emimi'nin gereğinden fazla vergi aldığı yönünde mahkemeye intikal eden bir olay vasıtasıyla şehirdeki tütün ticaretinin potansiyelini ortaya koyabilmekteyiz. *Ayntablı tütün tüccarlarından* Süleyman Beşe ve es-Seyyid Osman, 22 yük tütün satın alarak Ayntab'a satmak için getirmiştir. Bu kimseler Dimos Emimi'ne *resm-i adî* olarak her bir yük için 2 kuruş vermişler; ancak Dimos Emimi buna kanaat etmeyip fazla vergi talebinde bulunmuştur. Bu isteğin tütün tüccarları tarafından kabul edilmemesi hapsolünmalarına sebep olmuştur.

Dimos Emimi'nin bu tavrı *Halep* valisine şikâyet edilmiş ve oradan gelen buyruhduda her 1 yükten 2 kuruş alınması ve bu kişilerin serbest bırakılmaları kendisine bildirilmiştir. (GŞS, nr. 75, s. 1, h. 1; H. 1135/ M. 1723)

Ayntab tüccarı, *Edirne-Selanik-Aydın-Muğla* dolaylarından kente farklı türlerde tütün getirmiş, belirlenen meblağ üzerinden vergi ödemek koşuluyla satışını gerçekleştirmişti. Şehre tütün getirenlerin sadece tüccarlar/bazergânlar olmadığını yeniçeri ve asker kökenli kimseler olduğunu da bu suretle öğrenmekteyiz. Halep Muhassıllığı'na bağlı bulunan Şam Eyaleti'nin Duhan Gümrüğü Eminleri'nin Ayntab'a adam göndererek tütün tüccarından belirtilen orandan fazla gümrük talep etmemesi gerektiği belirtilmiştir. Ayntab Duhan Gümrüğü ile ilgili Başmuhasebe kayıtlarında şehre *tüccar, yeniçeri, diğer askerî kimseler ve bazergânlar* tarafından getirilen *Yenice ve Vardar Yenicesi* denilen tütünün her okkasından 60 akça, *Kırcaali*'nin okkasından 40 akça, *kaba tütünün* okkasından 20 akça, *Cebeliye, Amediyye* (kente dışarıdan gelen maldan alınan vergi) ve *Milas* denilen tütünün yüksek kalitelisinin okkasından 20 akça duhan resmi/tütün vergisi alınması ibaresi yer almıştır. (GŞS, nr. 80, s. 13, h. 26- 27; H. 1141/ M. 1729) Ayntablı tütün tüccarları, şehirler arası ticarî faaliyette bazen bizzat etkin oldukları gibi bazen de birtakım araçlar marifetiyle emtia temin edebilmekteydiler. *Ayntab'da* Şehreküstü Mahallesi'nden es-Seyyid Mehmet, Ali Beşe'ye tütün almak için 300 kuruş vermiştir. Fakat Ali Beşe, sefere giderken getirdiği tütünü başkasına havale etmiştir. Mehmet, Ali Beşe'de bulunan borcunu talep etmiş ve ödemesi hususunda uyarılmıştır. (GŞS, nr. 64, s. 76, h. 156; H. 1124/ M. 1712) Bu konuya ilişkin bir belge duhan ticareti amacıyla Ayntab-Adana güzergâhında Ayntab tüccarının bulunduğunu göstermektedir. Aslen *Ayntablı* olup *Adana'da* Hızırbeyoğlu Hamı'nda *duhan ticareti* sebebiyle sakin iken vefat eden Mehmet Beşe ibn-i Süleyman'ın verasetinin varislerine teslimi hususundaki bir tereke kaydı Ayntablı bir tütün tüccarının irtibatla olduğu yer hakkında bilgi ihtiva etmektedir. (GŞS, nr. 79, s. 460, h. 2; H. 1140/ M. 1728)

Borçlanma davaları da Ayntab'daki tütün ticaretinin mahiyeti hakkında bilgi vermektedir. Bu husus ile alakalı elimizde iki örnek bulunmaktadır. *Ayntablı Ali Beşe*, Mustafa Beşe ile yaptığı *tütüncülük sanatında* faaliyetlerine ortaklaşa olarak 300 kuruş sermaye ile başlamışlardır. Ancak kâr edemedikleri gerekçesiyle aralarında hesaplaşıp ayrılmışlardır. (GŞS, nr. 64, s. 78, h. 155; H. 1124/ M. 1712) Tütün ticareti yapan Ayntablı tüccarlar arası borçlanma olayına ilişkin bir diğer belgede ise *Ayntab'da İbn-i Eyüp Mahallesi'nden Mustafa Bey ibn-i Mehmet Ağa*, *tütüncü es-Seyyid el-Hac Ahmet ibn-i Mehmet*'ten tütün satın almıştır. Tütün satışından kalan 16,5 kuruşluk borcun tütüncü Ahmet'e teslim edilmesi gerekmektedir. (GŞS, nr. 96, s. 105, h. 2; H. 1153/ M. 1741) *Ayntablı Devecizâde Mehmet Ağa ibn-i Yusuf Ağa*'dan bir miktar *tütün ve kahveyi* 18,5 kuruşa satın almıştır ve borcunu ödemesine ilişkin uyarılmıştır. (GŞS, nr. 96, s. 90, h. 1; s. 159, h. 2; H. 1153/ M. 1741)

Zeytin yetiştiriciliğinin yoğun olduğu bölgede zeytinyağı satışının yapıldığı bir pazar adına da rastlamaktayız. (GŞS, nr. 66, s. 140, h. 2; H. 1127/ M. 1715; nr. 69, s. 12, h. 1; s. 45, h. 3; H. 1131/ M. 1719) Ayntab'da zeytinden hem *zeytinyağı* hem de sabun üretilmekteydi. İlgili bir tereke kaydında ise ölen şahsın sabun ticareti yaptığını öğreniyoruz. Şehreküstü Mahallesi'nden es-Seyyid el-Hac Mehmet ibn-i el-Hac Ömer'in terekesi 4.420 kuruştan oluşmaktadır. Seyyid bir tüccardı ve terekesinde ticarî meta bulunmaktaydı. Han-ı Cedid'de bulunan odasında 600 kuruş değerinde 13 kantar *sabunun* mevcudiyeti dikkat çekicidir. (GŞS, nr. 80, s. 102, h. 296- 297; H. 1141/ M. 1729) *Ayntab* şehrinden *Hacca* giden tüccarlar dönüşlerinde bazı ticarî emtiayı da beraberlerinde getirmişlerdir. Bu hacılar, bir yandan dini vazifelerini yerine getirirken, bir yandan da *Hindistan, Mısır ve Yemen* gibi bölgelerden Hicaz'a getirilen ticarî emtiayı Ayntab'a ve diğer şehirlere taşımışlardır.

Burada bilhassa *Frenji kahve, şeker* gibi ürünlerden bahsedilmesi Avrupa mallarının şehre girdiğinden haberdar olmamızı sağlamaktadır. *Kahve başta olmak üzere, kalay, mazi, çivit, sabun, karanfil, kına, biber, pirinç, nişadır ve bakır kazanlar* üzerine bir ticarî faaliyet yürütüldüğünü görmekteyiz.

İlgili belgede bahsi geçen emtiaya ve miktarına baktığımızda; İbn Şeker Mahallesi'nden es-Seyyid el-Hac Kasım ibn-i es-Seyyid el-Hac Osman Çelebi, *hacca* gitmiş ve dönüş yolunda *Halep* şehrinde vefat etmiştir. Aynı zamanda Ayntab şehrinin önde gelen tüccarlarından olan bu kimse Halep'te öldüğünde 1.320 kuruş tutarındaki terekesinde yer alan ticarî emtiadan bazıları şunlardır: *Hacc-ı Şerif'ten* gelen 166 batman *kahve*, 11 kuruş değerinde 7 batman 4 nügi *Frenji kahve*, 2 kuruş 10 sümün değerinde 1 batman 2 nügi *biber*, 7,5 kuruş değerinde 40 batman *pirinç*, 7 kuruş değerinde 17 batman 3 nügi *mazi*, 100 kuruş değerinde 7 batman *karanfil*, 6 kuruş değerinde 5 batman *Frenji şeker*, 22,5 kuruş değerinde 80 batman *kına*, 3 rub' değerinde 5 nügi *kalay*, 9 kuruş değerinde 5 batman *nişadır*, 6 kuruş 8 sümün değerinde 6 vukiyye *sabun*, 10 dirhem *çivit*, denizde çürümüş 30 kuruşluk *siyah kahve*, 23 kuruş değerinde 13 batman *kırmızı bakır kazanlar* bulunmaktadır. (GŞS, nr. 93, s. 67, h. 107- 106; H. 1154/ M. 1742)

Ayntab-Tokat arasında faaliyet yürüten bir tüccarın tereke kaydında farklı metaller bulunmaktaydı. Bu nedenle bu ürünleri tek bir başlıkta ele almayı uygun bulduk. Aslen Ayntablı olup Tokat'a ticaret için giden el-Hac Osman'ın öldüğünde bekar olması; ona isabet eden hissenin de diğer kardeşler arasında bölüşülmesine neden olmuştur. Terekede yer alan mallar arasında en önemli yeri Ayntab'da ticari hayatta önemli bir yer tutan *dokuma sanayinin ham maddeleri* ile, *sabun, şalvar* gibi ticari mallar kaplamaktadır.

Bir diğer önemli husus da bu kardeşlerin o zamanın önemli nakil vasıtalarından olan 25 adet *katır ve beygire* sahip olmasıdır. Kurd Ali ile oğulları el-Hac Mehmet, el-Hac Ahmet, el-Hac Osman ve Şahin adındaki kardeşler ticaret ile uğraşmaktadırlar. Bu kardeşlerden el-Hac Osman'ın ticaret için gittiği *Tokat*'ta meydan yakınında ölmesinden sonra ailenin ortak olan

bütün malları ve el-Hac Osman'ın yanında bulunan ticari emtia Ayntab mahkemesinde taksim edilmiştir. Bu tereke içerisinde kıymetleri ortalama 40-45 kuruş olan 12 *katır* ve yine kıymetleri 20-30 kuruş olan 13 beygir ile 60 kuruş kıymeti olan 1 erkek *köle*, 5 kuruş rub' kıymetinde 19 *şalvar*, 26 kuruş sülüs kıymetinde 163 *torba*, 160 kuruş kıymetinde 4 kantar *mazi*, 48 kuruş kıymetinde *cehri*, 216 kuruş kıymetinde 7 kantar 20 kıyye *kırmızı boya*, 14 kuruş kıymetinde 3,5 kantar *kuru üzüm*, 1.280 kuruş kıymetinde 40 kantar *sabun*, 9 kuruş kıymetinde 6 kıyye *kalay*, 20 kuruş kıymetinde 1 kantar *kendir* ve çeşitli kimseler üzerindeki borç alacakları bulunmaktadır. Bu kardeşlerin terekesinin toplamı 4.154 kuruş olarak kaydı tutulmuş ve her bir kardeşe 1.038 kuruş düşmüştür. (GŞS, nr. 70, s. 89, h. 164- 166; H. 1131/ M. 1719)

Ev köleliği satışı uygulamasının örneklerine diğer şehirlerde olduğu gibi Ayntab'da da rastlamamız şaşırtıcı değildir. Konuya ilişkin bir belgeden öğrendiğimiz kadarıyla Ayntab'da Habeş ve Acem kökenli kölelerin satışı yapılmaktaydı. Ayntab'da Şehreküstü Mahallesi'nden el-Hac Mustafa Ağa ibn-i el-Hac Ali'nin terekesinde 250 kuruş değerinde biri *Habeş* diğer ikisi *Acem* asıllı üç cariye'nin adı geçer. (GŞS, nr. 82, s. 100, h. 200; H. 1143/ M. 1731) Ayntablı bir tüccar, İstanbul'a ticarî faaliyet yapmak için gitmiştir ve dönüşte Konya'ya da uğramış ve burada vefat etmiştir. *Ayntablı* Mehmet ibn-i İbrahim, ticaret için gittiği *İstanbul*'dan dönüşte *Konya*'da vefat etmiş ve yanında bulunan 921 kuruş tutan ticari emtia varisleri tarafından Ayntab'a getirtilmiştir. Mehmet'in Ayntab'da pazar bulabilen ağırlık bakımından hafif fakat değer bakımından oldukça kıymetli malların ticaretini yaptığını tahmin etmekteyiz.

Terekede yer alan ticarî emtialardan bazıları: yüklü miktarda *ipek kenarlı yeni gömlek*, *kelbedenli elvan çekme*, *cüzdân*, *tüfek tabancası*, *kağıt*, *mercanlı kilit*, *yüziük*, *afyon kutusu ve hamail (kılıç kayışı)*, *kilit*, *kilit*, *divid*, *demir cetvel*, *kahve kaşığı*, *hamam kesesi*, *ustura*, *makas*, *diş kelpedeni*, *kalemtraş*, *altın veznesi*, *beyaz saplı bıçak*, *yeşil saplı bıçak*, *kıyma bıçağı*, *küpe*, *bakır kuşak*, *kemik kaşık*, *helvacı kağıdı*, *at hamaili*, *tüfek iğneliği*, *tesbih*, *zeytin tarak*, *yeşil saplı bıçak*; *Bursa kesesi*, *bıçak kını*, *boncuk*, *tarak*, *kuşak*, *keten bez*. Bu eşyalar *çerçi* dediğimiz gezgin satıcıların Ayntab'da da bulunduğunu saptamamıza yardımcı olmuştur. (GŞS, nr. 53, s. 100, h. 202- 201; H. 1115/ M. 1703)

Sonuç

Ayntab onsekizinci yüzyılda oldukça canlı bir ticarî merkez durumunda idi. Batı ve Doğu'dan gelen ticaret yollarının üzerinde bulunması bunda etkili olmuştur. Osmanlı'nın İstanbul ve Kahire'den sonra en büyük kenti olan Halep, Avrupa ile İran arasındaki ticaret yolunun merkezi idi. Bu yüzden Osmanlı egemenliğine girmesinin ardından Ayntab ile Halep kentleri iletişimi idame etmiştir. Ancak biz çalışmamız dolayısıyla görüyoruz ki Ayntab, 18 yüzyılın ilk yarısında tekstil üretiminde izlenen gelişmeler dolayısıyla ve sahip olduğu boyahanelerinin önemiyle de Halep'e bağlantılı olan gelişmişliğinden ziyade tek başına ticarî önemini artırmaya başlayacaktır. Buradan hareketle diyebiliriz ki, Ayntab'da tekstil ağırlıklı üretim ve pazarlama işlemi söz konusuydu. Antep kazasında hububat açısından da bir zenginlik söz konusuydu. Ayntab'ın *Haleb*, *Urfa*, *Maraş* ile oldukça fazla ticaret yapıyor olması Ayntab'ın sadece kent içinde değil çevre bölgelerin de ihtiyacını karşılayacak bir üretim potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca kentte bakır üretimi ve satışı da önem arz etmektedir.

Ayntab tüccarı, sadece Anadolu coğrafyasında değil farklı coğrafyalarda da ticarî faaliyet yürütmekteydi. Bu zümre, yerli ve yabancı tüccarlarla da her daim iletişim halinde olmayı sürdürmüşlerdir. Bu durum hem kent ekonomisine önemli katkı sağlamakta hem devlet hazinesine önemli bir gelir kalemi olarak kentin adını yazdırmaktaydı. Ticaret piyasasında var olabilmenin koşulları arasında coğrafi konum ve buna bağlı olarak gelişen ticarî ağı önemini ortaya koymasından elde edilen veriler önem arz etmektedir. Bu çalışma ile Ayntab'ın ekonomik alt yapısı ve tüccarların faaliyetlerinden yola çıkılarak Osmanlı İmparatorluğu'nun

iç ticaret politikasında izlediği yolların neler olduğu tespit edilmeye çalışılmış ve genel algının aksine iç piyasada yerli tüccarların yabancı tüccarlardan daha etkin bir şekilde faaliyet yürüttüğü saptanmıştır.

Kaynakça

- Gaziantep Şer'ıye Sicilleri, 51-107 numara aralığındaki defterler.
- Altınöz, İ. (1999). Dulkadir eyaleti'nin kuruluşunda Antep şehri (XVI. Yüzyıl) *Cumhuriyetin 75. yılına armağan: Gaziantep*, edit.Y. Küçükdağ, Gaziantep üniversitesi vakfı kültür yayınları, Gaziantep: 95-97.
- Aydın, İ. (2008). Tanzimat döneminde Ankara ve Gaziantep terekelerinin mukayeseli Bir çalışması, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Cumhuriyet üniversitesi, sosyal bilimler enstitüsü, tarih anabilim dalı, yakınçağ tarihi bilim dalı, Sivas
- Canatar, M. (1998). *Osmanlılarda bitkisel boya sanayii ve boyahaneler üzerine, Osmanlı araştırmaları-XVIII*, edit.:H. İnalcık, N. Göyünç, H.W.Lowry, İ. Erünsal, K.Kreiser, A.A. Şentürk, Enderun kitabevi, İstanbul: 89-104.
- Çam, N, (2006). *Türk Kültür varlıkları envanteri 27-Gaziantep*, 1.Baskı, Türk tarih kurumu yayınları, Ankara.
- Faroqhi, S. (1994). *Osmanlılarda kentler ve kentliler*, 2.Baskı, çev. N.Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı yurt yayınları, İstanbul.
- Faroqhi, S. (1997). İktisat tarihi-17. ve 18. yüzyıllar, *Türkiye tarihi-III*, Haz.S. Akşin, Cem yayınları, İstanbul.
- Gömeç, S. (1989) *Milli Mücadelede Gaziantep*, 1. Baskı, Kültür bakanlığı yayınları, Ankara.
- Kuzucu, S. (2006). 123 Numaralı Gaziantep şer'ıye sicili'nin transkripsiyonu ve değerlendirmesi (H.1180/81-M.1766-67), (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Gaziantep üniversitesi, sosyal bilimler enstitüsü, tarih anabilim dalı, Gaziantep.
- Kütükoğlu, M. S. (1994), *Osmanlı iktisadi yapısı, Osmanlı devleti ve medeniyeti tarihi-I*, edit. E. İhsanoğlu, İrcica yayınları, İslam tarih, sanat ve kültür araştırma merkezi, İstanbul.
- Özdeğer, H. (1996). Gaziantep, *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi*, 13, Türkiye diyanet vakfı yayını, İstanbul: 466-469.
- Özdeğer. H, (1982). *16.Yüzyıl tahrir defterlerine göre Antep'in sosyal ve ekonomik durumu, Türk dünyası araştırmaları dergisi*, 16: 72-73.
- Özdeğer. H, (1988). *Onaltıncı asırda Ayıntâb livası*, 1. İstanbul üniversitesi iktisat fakültesi Türk iktisat ve ictimaiyyat tarihi araştırmaları merkezi yayınları, İstanbul.
- Sezen, T. (2006). *Osmanlı yer adları(alfabetik sırayla)*, T.C. başbakanlık devlet arşivi genel müdürlüğü yayınları, Ankara.
- Tiryaki, E. Ö. (2006). Tanzimat döneminde Antep esnaf teşkilatı, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Gaziantep üniversitesi, sosyal bilimler enstitüsü, tarih anabilim dalı, Gaziantep.

Antep Savunması Ana Kaynaklarında Maraş Maraş in The Main Resources of Antep Defense

İbrahim Halil YAKAR*

Öz

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda yenilmesi üzerine 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile, Anadolu'nun bazı yerleri Fransa, İngiltere, İtalya ve Yunanistan gibi devletlerin işgaline uğramıştır. Güney cephesinin iki önemli şehri olan Antep ve Maraş önce İngilizler, daha sonra Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Maraş 12 Şubat 1920'de bağımsızlığına kavuşmuştur. Antep ise, 11 ay Fransız ve Ermeni kuvvetlerine karşı direnmiş, açlık ve cephanesizlik yüzünden şehir teslim olmak zorunda kalmıştır. Fransızlarla yapılan Ankara Antlaşmasıyla Gaziantep 25 Aralık 1921 tarihinde işgalden kurtulmuş ve tekrar bağımsızlığına kavuşmuştur. Maraş harbi ve Antep savunması ölüm kalım mücadelesi olan Millî Mücadele yılları içinde çok önemli bir yere sahiptir. Antep savunması ana kaynaklarında Maraş ile ilgili pek çok husus bulunmaktadır. Makalede Antep savunması ana kaynaklarından kısaca bahsedildikten sonra, savunma kaynaklarında Maraş'la ilgili kısımlar üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Antep savunması, Maraş harbi.

Abstract

With the Mondros Armistice signed on 30 October 1918 after the defeat of the Ottoman Empire in World War I, some parts of Anatolia have been invaded by states such as France, England, Italy and Greece. Antep and Maraş, the two major cities of the southern frontier, were first occupied by the English, then the French. Maraş got his independence on 12 February 1920. Antep had resisted the French and Armenian forces for 11 months and had to surrender due to hunger and lack of amphibians. With the Ankara Treaty with the French, Gaziantep was liberated from the occupation on December 25, 1921 and regained its independence again. Maras Warbi and Antep's defense have a very important place in the National Struggle years, which is the death and survival struggle. There are many issues related to Marash in the main sources of Antep defense. After briefly mentioning the main sources of Antep defense, Makalede will focus on the parts related to Marash in defense resources.

Key words: Antep defense, Maraş war.

Antep Savunması

Millî Mücadele yıllarında Güney Cephesinin önemli bir ayağını oluşturan Antep savunması, şanlı direnişiyle tarihteki yerini almıştır. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda yenilmesi üzerine 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile, Anadolu'nun bazı yerleri Fransa, İngiltere, İtalya ve Yunanistan gibi devletlerin işgaline uğramıştır. Anadolu'daki işgaller I. Dünya Savaşı'nın devamı niteliğindedir. Güneydoğu Anadolu'nun etkin yerleşim merkezlerinden biri olan Antep, Güney Cephesi'nde önemli olayların geliştiği bir yer olmuştur. Suriye kıtasına olan hâkim konumu ve stratejik mevki dolayısıyla işgalci güçlerin Mondros Mütarekesi'nden sonra göz diktiği Antep, kuzey-güney, doğu-batı istikametinde jeopolitik bir öneme sahiptir. Şehir, 17 Aralık 1918'de İngilizler tarafından işgal edilmiş, İngilizlerin geri çekilmesi sonucu 25 Ekim 1919 tarihinde de Fransız işgaline uğramıştır (Pamuk, 2009:71,88).

Fransız işgal kuvvetleri bir duyuru yayınlarak bölgenin Osmanlı Devleti tarafından kendi himayelerine bırakıldığını belirtmiş ve herkesin emirlerine uymalarını istemiştir. Fransız ve Ermeni askerlerinden cesaret bulan Ermeniler taşkınlıklar yapmaya başlamışlardır (Pamuk, 2009:91). 10 Kasım 1919'da şehirde olaylar çıkmış, Antep halkı miting düzenleyerek işgali protesto etmiştir.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşu ile şehirde Fransızlara karşı direniş başlamış, 1 Nisan 1920'de Fransızlara karşı şehir içi savaşları başlamıştır. Maraş yolunu Fransızlara kapatan Antepliler, Katma ve Kilis tarafından Antep'e gelecek Fransız yardımını önlemek için tedbir almış ve bu görevi üstlenen Şahin Bey başarılı faaliyetlerde bulunmuştur.

* Prof. Dr. Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
halilibrahimyakar@gmail.com.

Fransızlar Kilis-Antep yolunu açmak için 26 Mart 1920'de büyük bir askeri birlikle Kilis'ten Antep'e hareket etmişlerdir. Şahin Bey'in idaresindeki kuvvetler, Kilis yolu üzerindeki Elmalı Köprüsü civarında mevzi almış, Fransızların üstün askeri kuvvetlerine karşı sonuna kadar direnen Şahin Bey 28 Mart 1920'de şehit düşmüştür. Fransızlar Kilis yolunu böylece açtıktan sonra Antep'e girmiş şehri kuşatma altına almıştır. 11 Ağustos 1920'de başlayan Fransız kuşatmasına karşı Antep halkı kahramanca savaşmıştır. Bir sonuç alamayan Fransızlar ilave kuvvetler alarak 21 Kasım 1920'de ikinci kuşatmayı başlatmıştır. Çok üstün düşman kuvvetlerine karşı açlık içinde savaşan Antep halkının direnişi Anadolu'da dikkatli takip edilmiştir. Fransızlara meydan okuyan bu direniş üzerine Büyük Millet Meclisi 6 Şubat 1921'de aldığı bir kararla Ayıntab ismini "Gazi Ayıntab" olarak değiştirmiştir.

10 ay 9 gün Fransız ve Ermeni kuvvetlerine karşı Antep halkı direnmiştir. Savunmanın özellikle son 78 gününde (22 Kasım 1920-8 Şubat 1921) şehri dört bir taraftan kuşatarak dışarıyla bağlantıyı kesen Fransızlar, Antep'e yardım ve iye sağlayacak bütün kanallara engel olmuşlardır. Açlığa ve cephanesizliğe mahkum olan şehir, 9 Şubat 1921'de sukuta ermiştir. 21 Ekim 1921 tarihinde Fransızlarla yapılan Ankara Antlaşmasıyla Gaziantep, 25 Aralık 1921 tarihinde işgalden kurtulmuş ve tekrar bağımsızlığına kavuşmuştur.

Maraş Harbi

Mondros Mütarekesinden sonra Maraş'ı önce İngilizler sonra Fransızlar işgal etmiştir. Fransız işgali karşısında şehri savunma tedbirlerini almak amacıyla Maraş Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti Elbistan'da kurulmuştur. Şehirde ulusal teşkilâtı genişletmek için Merkez Heyeti oluşturulmuş ve başkanlığına Aslan Bey getirilmiştir. Ayrıca şehir de Merkez Heyeti'ne bağlı olarak on bölgeye ayrılmış ve her bölgenin başkanları belirlenmiştir. Bölge başkanları kendi aralarında İşgalcilere karşı direnme konusunda ortak karar almışlardır (Eyicil, 2004:44).

Fransız işgalinin ikinci günü 30 Ekim 1919 Perşembe günü Müslüman hanımlarını taciz etmeye başladılar. Bu sebeple Sütçü İmam olayı meydana geldi. Kumandan Andre'nin talimatıyla 30 Kasım 1919 Cuma günü Maraş Kalesi'nden Türk bayrağı indirilince halk harekete geçerek bayrağı tekrar Kalenin burcuna dikti. Elbistan ve Pazarcık teşkilâtlarının baskısı ile tutuklu bulunan bir kısım Türkler serbest bırakıldı. Fransız ve Ermeni askerlerinin zulmü karşısında daha fazla dayanamayan Maraş'ta 20 Ocak 1920'de savunma savaşını başlattı (Eyicil, 2004: 47).

22 gün süren savaşta Fransızlar, 11 Şubatta Maraş'tan çekilmeye mecbur oldular. İşgalcilere yardımcı olan Ermenilerin bir kısmı Fransızlarla birlikte şehirden ayrıldı. Bundan sonra Elbistan'da bulunan Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti Maraş'a gelerek çalışmalarına devam etti ve Antep'in savunmasına yardım için buraya milis kuvvetleri gönderdi (Eyicil, 2004:47).

Maraş harbi ve Antep savunması ölüm kalım mücadelesi olan Milli Mücadele yılları içinde çok önemli bir yere sahiptir. Maraş harbi 12 Şubat 1920'de sona erdiği için, Fransızlar bu tarihten sonra şehri terk etmişlerdi. Antep savunması kaynaklarında Maraş ile ilgili pek çok husus bulunmaktadır. Aşağıda Antep savunması ana kaynaklarından kısaca bahsedildikten sonra, savunma kaynaklarında Maraş'la ilgili kısımlar üzerinde durulacaktır. Antep savunmasının ana kaynaklarını şu şekilde sıralayabiliriz.

Antep Savunması Ana Kaynakları

Etraf-ı şehir cephele kumandanlığı tahrirat ve telgraf ve telefon ve tamim defteri

Antep savunmasındaki yazışmaların yer aldığı *Etraf-ı Şehir Cephele Kumandanlığı Tahrirat ve Telgraf ve Telefon ve Tamim Defteri* de Gaziantep Müzesi envanterinde 26 numara ile kayıtlıdır. Defterin müzeye ne zaman ve nasıl teslim edildiği belli değildir. Defter dağınık vaziyette bulunduğu için sayfalar birbirine karışmış ve çok tahrip olmuştur. Defterde her

yazışmaya bir numara verilmekle beraber bazı yazışmalar numarasızdır. Defterdeki ilk belge 417 son belge ise 580 numaralıdır. Numarasız yazılarla beraber toplam 218 belge bulunmaktadır. Defterde cepheler arası yazışmalar yanında günlük harp raporları da yer almaktadır. Ali Nadi Ünler *Gaziantep Savunması* adlı eserini kaleme alırken defterdeki yazışmaların bazılarında faydalanmıştır. Defterde savunma sırasında Etraf-ı Şehir Cepheler Komutanlığının başta Ankara olmak üzere cephelerle ve diğer illerle olan yazışmaları, telgraf, telefon, tahrirat ve tamimleri yer almaktadır. Defter yayımlanmıştır (Yakar-Pusat, 2015).

Antep savunması askeri iaşe defterleri

Antep Savunması Askerî İaşe Defterleri Gaziantep Müzesi envanterinde 1683, 1684 ve 1685 numaraları ile kayıtlıdır. Defterler kırmızı bez ciltle kaplanmıştır. Defterlerin kapağında günümüz Türkçesiyle “Antep Savaşında Askeri Ambardan Mücahit Topluluklarına verilen gündelik Erzak Defteridir. Teslim eden: Savaşta İaşe Ambar Müdürü olan Yedek Subay M. Tevfik Üner” yazılıdır. 1683 numaralı defterin orta kısmına ise Osmanlı Türkçesiyle “İaşe Ambarı Müvazene Defteridir, 12 Teşrinievvel 1336, 11 Şubat 1337 ” kaydı düşülmüştür. 1684 ve 1685 numaralı defterlerde toplanan erzakın, hangi mevzi ve cephelere dağıtıldığı, kime ne kadar erzak verildiği gün gün yer almaktadır. 1683 numaralı defterde ise İaşe Komisyonuna gelen erzakın genel toplamı bulunmaktadır. 3 defterden meydana gelen iaşe kayıtları toplam 210 sayfadır. Yıllardır özenle muhafaza edilen defterler Antep savunmasının kıymetli evrakları arasında çok önemli bir mevkie sahiptir. Savunmanın açlığa rağmen nasıl devam ettiği, Heyet-i Merkeziye'nin savaş ortamında iaşe konusunda nasıl titiz davrandığı, halkın ne gibi fedakarlıklarda bulunduğu bu defterlerle tescillenmiştir. Antep savunmasının en ateşli günlerinde cephede savaşan asker ve sivil kişilerin günlük yiyecek ve tedariklerini düzenli bir şekilde gerçekleştirmek amacıyla oluşturulan İaşe Komisyonu, savunmanın son gününe kadar görev yapmıştır. Elde bulunan yiyecekler düzenli ve tasarruflu bir şekilde cephelere dağıtmıştır. Defterlere göre 16 Mayıs 1336/1920 ile 8 Şubat 1337/1921 tarihleri arasında cephelere erzak ve iaşe dağıtılmıştır. Antep Savunması Askeri İaşe Defterleri yayımlanmıştır (Yakar-Pusat, 2014).

Antep savunması hastane defteri

Antep savunması ana kaynakları arasında yer alan Hastane Defteri, Gaziantep Müzesi envanterine 1686 numara ile kayıtlıdır. Defter 19x27 cm. boyutlarında ve 163 sayfadır. Sayfa numaraları sonradan yazılmıştır. 1 Nisan 1920-27 Mart 1921 tarihine kadar hastaneye gelen yaralıların bilgileri mevcuttur. 9 Şubat 1921'de şehrin Fransızlara tesliminden sonra da hastane yaralılara hizmet vermeye devam etmiştir. Defterde 2023 kişinin kaydı vardır. Antep Savunması Hastane Defteri yayımlanmıştır (Yakar-Pusat, 2014a).

Şeyh Camii Hastanesi Hastane Defteri'nde her yaralı ve şehidin; sıra numarası, künyesi, doğum tarihi, hastaneye giriş ve çıkış tarihleri, memleketi, mahalle veya karyesi, kıtası, hangi mevkide ve ne ile yaralandığı, emaneti gibi hususlar yazılmış; teşhis ve mülâhazat başlığı altında da yaralıların durumları ortaya konulmuştur. Buradaki bilgilerden hareketle savunmada savaşan kişilerin her türlü bilgisine ulaşıldığı gibi, savunmanın seyri hakkında da çok değerli bilgiler ortaya çıkmaktadır. Teşhis kısmında yaralıların durumu hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir.

Defteri “Hangi mevkide ne ile cerh olunduğu” başlığı altında hastaneye gelen yaralıların hangi mevkide yaralandıkları yer almıştır. Antep savunmasında şehir içi ve şehir dışı cephelerde düşman ateşine maruz kalan kimselerin yaralandıkları yerler -eğer biliniyorsa- belirtilmiştir. Buradan, Antep savunmasının hangi cephelerde yapıldığı ve düşman askerlerinin nerelere saldırdıkları da anlaşılmaktadır. Şehrin dört bir yanı muhasara altında olduğu için düşman, Antep'e her taraftan saldırmıştır. Mevkilere göre Antep'te düşman ateşine maruz kalmayan mahalle yok gibidir. Antep savunmasında şehir içi ve dışında düzenli ordudan gönüllü çetelere

kadar pek çok askerî birlik görev almıştır. Hastane Defteri'nin "Kıtası" kısmında hastaneye gelen yaralıların bağlı oldukları askerî birlikler yer almıştır.

Antep savunması muhabere defteri

Antep savunmasının ana kaynakları arasında yer alan *Muhabere Defteri* Gaziantep Müzesi envanterinde 24 numara ile kayıtlıdır. Defterin müzeye ne zaman ve nasıl teslim edildiği belli değildir. Defterin ilk sayfasında *Heyet-i Merkeziye Muhabere Defteri* başlığı yer almaktadır. Defterde her yazışmaya bir numara verilmekle beraber bazı yazışmalar numaralıdır. Siyah kaplı sarı yapraklı defterde toplam 212 yazışma mevcuttur. Ali Nadi Ünler *Gaziantep Savunması* adlı eserini kaleme alırken defterdeki bu yazışmalardan faydalanmış ve 88 tanesine kitabında yer vermiştir. Muhabere Defteri'ndeki yazışmalardan anlaşıldığına göre, Heyet-i Merkeziye savunma esnasında Antep'te vuku bulan her bilgi ve durumu savunma cepheleriyle, muntika, fırka ve kolordu komutanlıklarıyla, Büyük Millet Meclisi ve Mustafa Kemal Paşa ile paylaşmıştır. Antep Heyet-i Merkeziye bazen bilgi vermek, bazen onay almak bazen de içinde buldukları durumun vehametini ortaya koymak amacıyla kritik olan her bilgi ve olayı başta Ankara olmak üzere bağlı oldukları üst makamlarla veya kendilerine bağlı kurul ve kurumlarla istişare ederek durum değerlendirmesi yapmışlardır. Defterde iaşe ve erzak eksikliği ile temini noktasında pek çok yazı vardır. Defterdeki belgelerde bazen resmî üsluptan çıkılmış, çaresizliğin en son haddesini gösteren duygusal ifadeler yer verilmiştir. Yazılarda adeta açlığın ve çaresizliğin çığlıkları duyulmuştur. Umudun yitirildiği, elden bir şeylerin gelmediği anlarda bile savunmanın ciddiyeti ve savaşın acı yüzü yazışmalara yansımıştır. Antep Savunması Heyet-i Merkeziye Muhabere Defteri yayımlanmıştır (Yakar-Pusat, 2017).

İstiklal harbi Antep askeri zayıat defteri

Şeyh Camii Hastanesine gelen yaralıların kayıtlarının tutulduğu iki defter vardır. Birincisi, yayınladığımız Antep Savunması Hastane Defteri'dir. İkincisi kayıtlarda İstiklal Harbi Antep Askeri Zayıat Defteri olarak geçmektedir. Defter tarafımızdan gün ışığına çıkarılmıştır ve yayına hazırlanmaktadır.

Antep savunması iaşe satın alma defteri

Antep savunma esnasında, özellikle halkın çok büyük sıkıntılar yaşadığı dördüncü Fransız muhasarası sırasında, muhtaç ve fakir kişilere erzak temin etmek amacıyla Heyet-i Merkeziye'nin denetiminde ve gözetiminde Umumi İaşe Komisyonu oluşturulmuştur. Komisyon tüccar, esnaf ve halktan satın aldığı erzak ve malzemeleri fakir ve muhtaç kişilere dağıtmıştır. Komisyon satın aldığı erzakın türünü, miktarını ve ödediği meblağı gün gün ve tek tek kayıt altına alarak bir defterde toplamıştır. Ali Nadi Ünler, son muhasarada asker ve ahalinin iaşeleri için halktan satın alınan yiyecek maddelerinin kaydını gösteren bir defterden bahsetmektedir (Ünler, 1969: 187). Ali Nadi Ünler'in bahsettiği defter, İaşe Satınalma Defteri'dir. Defterin üzerinde herhangi bir ibare yoktur. Antep savunmanın çok önemli ana kaynakları arasında bulunan ve adına İaşe Satınalma Defteri dediğimiz bu defter şu an Gaziantep Müzesi envanterinde 28 numara ile kayıtlıdır. Defterin müzeye ne zaman ve nasıl teslim edildiği belli değildir. Defterde alınan erzak ve malzemenin cinsi, fiyatı, miktarı yazılmış, erzak kimden alınmışsa o şahsın mührüne, imzasına veya parmak basımına yer verilmiştir. Belli aralıklarla temin edilen erzak listesinin her birine tarih ve numara verilmiştir. Defterdeki ilk sayfa ilk üç numarayı kapsamaktadır ama çok silik olduğu için okunamaz durumdadır. Buna göre 4 numaralı ilk tarih 4 Kanun-ı Evvel (Aralık) 1336/1920'dir. Antep Savunması İaşe Satınalma Defteri yayımlanmıştır (Yakar-Pusat, 2017).

Genelkurmay başkanlığı ATASE belgeleri

Antep savunması hakkında en kapsamlı ve düzenli belgeler Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)'de bulunmaktadır. Arşivde savunma ile ilgili pek çok yazışma mevcuttur.

Gaziantepli aile ve şahıslarda bulunan belgeler

Antep savunması şehrin topyekün yaptığı bir savunma olduğu için, savunmaya ait resmi belgelerin yanı sıra, savunma sırasında bizzat görev yapan şahıslarda bulunan ve kayıtlara girmeyen ve varlığı pek bilinmeyen çok önemli belgeler de mevcuttur.

Antep savunması kaynaklarında Maraş ile ilgili bilgi ve belgeler

Antep savunması sonrasında Fransızlar savunmada aktif olarak görev yapan bazı Heyet-i Merkeziye üyelerini, subayları tutuklayarak Amerikan Koleji'nin taş binasına hapsedmişlerdir. Yedi ay burada esir edilen Antep'li iki defa idama mahkum edilmişlerdir. Yapılan yoğun çabalar sonucu Maraş'ta Türk ordusu elinde esir bulunan 62 Fransız askerine karşılık serbest bırakılmışlardır (Barlas, 2010: 49). Fransızlar idam için hazırladıkları Antep'liyle birlikte 1337/1921'de bir hatıra fotoğrafı çektirmişlerdir.

Maraş 'ta bulunan 9. Piyade Alayı ile birlikte bir Rus dağ bataryası ve efradı da Antep 'e gelmişti. Kılıç Ali Bey Maraş'tan gelirken yanında iki Bragman hafif makinalı tüfek ile bir adet dağ topu da getirmişti (Ünler, 1969: 50). Norman birlikleri Antep 'i muhasara ettiği zaman Dülük 'te bulunan Kılıç Ali Bey ve bir kısım Antep'li muhasarayı yarmak için kuvvet toplamaya başlamıştı. Bu amaçla Maraş 'ta bulunan 9. Piyade Alayı ve bir Rus dağ bataryası da Antep'e gelmişti. 9. Alay'ın komutanı Binbaşı Hamdi Bey'di. Bu kuvvetler 26/27 Nisan 1920 gecesi, sabaha karşı, Hacıbaba ve Çıksorut istikametinde taarruza geçmişlerdi (Ünler, 1969: 56). Fransızlarla yapılan mütareke devam ederken Heyet-i Merkeziye Antep'teki askerî hazırlıklara devam etti. Bu amaçla 310-314 doğumlu erlerden, gönüllü çalışanlar dışında olanlar silâh altına çağrılarak 9. Alay'a takviyeler yapıldı. (Ünler, 1969:62).

İaşe defterlerinde geçen 1. Tabur, Maraş'ta bulunan 9. Piyade Alayına bağlı olarak görev yaptı. Antep savunmasına destek için Nisan 1920'de bir Rus dağ bataryası ile birlikte Antep'e gelen 1. Taburun ilk başlarda komutanlığını Fikri Bey yürüttü ve İbrahimli köyünde konuşlandı (Ünler, 1969: 70). 9. Alay 1. taburun 500 piyade efradı vardı.

Antep'teki Milli kuvvetlerin, her türlü ihtiyaçları Heyet-i Merkeziye tarafından temin edildiği gibi 9. Alay'ın iaşesi de Heyet-i Merkeziye tarafından sağlanmıştır (Ünler, 1969:63). Antep Savunması Askeri İaşe Defterlerine göre, 9. Alay efradına aşağıdaki erzak temin edilmiştir: 11 Haziran 1920 Cuma: 40.250 sade, 5 tuz; 6 Temmuz 1920 Salı: 138 bulgur, 17.250 sade, 13.810 mercimek 13.810 nohut, 13.810 tuz, 6.900 soğan, 0.500 kırmızıbiber; 8 Temmuz 1920 Perşembe: 19.325 sade, 15.360 mercimek, 38.650 pekmez, 38.650 üzüm, 15.460 tuz. 9. Alay Topçulara, 7 Temmuz 1920 Çarşamba: 114.300 et, 38.100 bulgur, 3.810 sade, 15.240 tuz, 0.240 mercimek, 228.600 acur; 8 Temmuz 1920 Perşembe: 154.600 bulgur; 10 Temmuz 1920 Cumartesi: 116.100 et, 38.700 bulgur, 7.740 sade, 15.480 tuz, 15.480 sumak, 15.480 nohut, 232.200 acur, 15.480 mercimek; 11 Temmuz 1920 Pazar: 155.750 bulgur, 19.465 sade, 15.580 mercimek, 15.580 tuz, 38.850 üzüm, 38.850 pekmez. İbrahimli Karyesinde 9. Alay 1. Tabura Verilen, 27 Haziran Pazar: 4.050 pirinç, 0.540 sade, 2.700 yoğurt, 540 mercimek, 5.400 fasulye. 9. Alay Dülük'te bulunduğu için defterlerde "Hariçteki Alay" ifadesiyle erzak gönderilmiştir: 7 Haziran 1920 Pazartesi: 125 nohut, 125 tuz; 9 Haziran 1920 Çarşamba: 125 mercimek (Yakar-Pusat, 2014:154).

Büyük Millet Meclisi kurulup memleket idaresini ele aldıktan sonra, Heyet-i Merkeziye Başkanı Ferit Bey, Büyük Millet Meclisi başkanı Mustafa Kemal Paşa 'ya müracaat ederek savunmada gerekli olan iaşe ve teçhizat giderleri için yardım istemiştir. Yazıda 21 Ocak 1920'de Maraş'ta başlayan milli hareketin başarıya ulaşması için Kilis-Antep yolunu kesmek

suretiyle Maraş'a gidecek olan düşman kuvvetlerini Antep'in engellemeye çalıştığı belirtilir. Muhabere defterindeki bir numaralı yazıda bu durum anlatılır (Yakar-Pusat, 2014:40).

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Üçüncü Kolordu Kumandanlığına, Beşinci Fırka Kumandanı Ali Bey'e

21 Kânun-ı sâni 36 tarihinde Maraş 'ta başlayan harekât-ı milliye'nin âmal-i milli dairesinde cereyanını, Kilis-Ayıntab yolunun seddi ile Maraş'a düşman kuvve-i imdadiyesinin mürurunu men etmekte gören Ayıntab, tarih-i mezkûrden itibaren bi-lâ fasıla harekât-ı umumiyyeye iştirak etmiş oldu. Kilis yolu üzerinde müteaddid defalar icra edilen müsademeler, Akcakoyunludaki mücahidlere hep Ayıntab'ın asar-ı ihtimamı, vatana karşı şefkat ve fedakârlığının eseridir.

Muhabere Defteri'ndeki aşağıdaki belgeye göre, Antep'te kış mevsiminin yaklaşması dolayısıyla Heyet-i Merkeziye, Maraş'ta bulunan askerî imalathaneden askerler için elbise talep etmiştir. İstenen askeri elbise miktarı 1552 olarak zikredilmiştir (Yakar-Pusat, 2014:47).

Adana Cephesi Kumandan Vekili Hayri Bey'e

5-Heyet-i Merkeziyenin bidâyet-i teşkilinden beri hâcâta, levâzım ve techizat-ı askerîye ve milliye dahi bir buçuk mâh evveline kadar iâşe heyetimiz kasasına tesviye edilmektedir. Vatan ve memleketin halâsı uğruna son kuruşunu sarf eden ahâlimizin artık iâne vermeğe kudreti kalmamıştır. Kanyla, canıyla çarpışan ve bütün servetini bu uğurda sarf ve altı aydan beri kâr ve kiseden ferâgat eden ahâlden bir para bile almak imkânı kalmadı. Musâfâtımız ve if'âmımız ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınarak cebhâne ve techizatın cihet-i askeriyeden te'mîn ve it'â'sı esbâbının istikmâl buyurulması.

6-Mevsim-i şitânın takarrübü hesâbıyla bin beş yüz elli iki bin kat ilbâs-ı askeriye ihtiyaç hâsıl edilmekte olduğundan Maraş'da küşad edilmiş olan askeri imalathânesinde ihzâr edilmesi husûsunun te'mîn buyurulması ve mezkûr imalathâne çalıştırılmak üzere sanâyi'-i efrâda lüzûm varsa gönderilmek üzere emir ve iş'âr buyurulması.

Heyet-i Merkeziye Reisi Ferid Bey 16/17 Eylül 1336/1920 günlü Büyük Millet Meclisi Başkanlığına gönderdiği yazıda, erzak ve iâşe için paraya ihtiyaç olduğunu söylemiştir. Erzaksız ve iâşesiz günler geçirdiklerini, işsizlik yüzünden binlerce insanın aç olduğunu, kış yaklaştığı için de durumlarının felaket düzeyde bulunduğunu, memleketin kurtuluşu için yeterli düzeyde para gönderilmesini istemiştir. Yazının bir örneği de Maraş'ta konuşlanan Adana Cephesi Kumandanlığına bildirilir (Yakar-Pusat, 2014:51).

Büyük Millet Meclisi Riyâset-i Celîlesine

Ayntâb Me'bûslarına

Maraş'da Adana Cephesi Kumandanlığı Vekâletine

Ahvâl ve harekât-ı harbiyenin temâdisi sebebiyle Ayıntâb liva a'şârıyla emvâl-i umûmiyyesinden tahsîlât yapılması imkân hâricinde bulunmaktadır. Muhâsebeciliğe emir buyrulan şimdîye kadar senedat-ı mahsûse ile iâşe için cihet-i askeriye mu'tî mebâlîğe ancak tekâbül edebilmiştir. Erzâk ve iâşe için mâdenî paraya ihtiyâc-ı kat'i vardır. Erzâksız iâşesiz kıtaat-ı nizâmîyye ve milliyyenin idâme ve istikrârı gayr-i mümkün olduğu bedîhîdir. Bidâyet-i harekâtdan beri kırk gün evvelisine kadar tamam iâşeyi ve bugüne kadar cebhâne, esliha vesâir techizat ve hastanenin bütün ihtiyâcâtı vesâik-i nakliyenin te'mîni için îcâb eden mebâlîği ahâlden muhtelif sûretlerle iâneten alınmış ve şimdi ise işsizlik ve sanatsızlık yüzünden mütevellid aç ve biilaç binlerce ailenin az çok muâvenete şitâb eden ve ticaretin mühim bir sekteye ma'rûz kalması yüzünden erbâb-ı himmetin menâbi'-i serveti kurumuş, kışın takarrübü, mevâdd-ı ihrâkiyyenin fikdâni, kuvve-i nizâmîyye ve milliyyenin iâşesinin te'mini ve gün be gün artmakta olan sefâlet-i umûmiyyeye çâresâz olmak üzere mütehayyir bir halde bulunuyoruz. Buraca piyasaya fazla çıktığından daha ziyâde tenzile düşeceği ve sarfi gayr-i mümkün olacağı müsellemler düşmedi ise (650) guruşu bir liraya sarf edilmekte bulunan evrâk-ı nakdiyeden sarf-ı nazarla kuvve-i nizâmîyye ve milliyyenin iâşesine sarf edilmek üzere kâfi miktarda mâdenî paranın sür'atle irsâli bütün mahrûmiyyetler içerisinde yuvarlanmakta bulunan buranın ihtiyâcâtının te'mînini selâmet ve bekâ-yı memleket nâmına istirhâm eyleriz efendim. 16.17/9.336". Heyet-i Merkeziye Reisi Ferid.

Muhabere defterindeki 19 Ekim 1336/1920 tarihli bir yazıdan anlaşıldığına göre Maraş

Heyet-i Merkeziyesi, Antep halkı için 300 timin un ve bulgur temin etmiştir (Yakar-Pusat, 2014:58).

“Gücegi'de İlaşe Anbar Me'mûru Mu'âvini Kebkebzâde Asım Efendi'ye

1-Maraş Heyet-i Merkeziyesinin Ayntâb fukarası için tedârik ettiği 300 timin " un ve bulgurun bir an evvel gönderilmesi için vesâtet ve delâlet-i âliyenizi ricâ ederiz". 19.10.36.

5/6 Kasım 1336/1920 tarihli aşağıdaki belgeye göre, Antep'in Gücegi mevkiinde konuşlanan Maraş Alay Kumandanlığına yazılan yazıda kış geldiği için hastane, mutfak, fırın ve cepheler için odun ve kömür istenmiştir (Yakar-Pusat, 2014:40).

Gücegi'de Maraş Alay Kumandanlığına

Kış hulûl etti. Ayıntâb'da hastane, matbah, fırın ve cepheler için birçok odun ve kömüre ihtiyaç vardır. Lütfen çok miktarda odun kömürün sür'at-i irsâli mütemennâdır efendim. 5/6.11.36.

13 Kasım 1336 tarihli yazıya göre şehirde İmalat-ı Harbiyenin kurulması üzere Maraş ve Urfa Heyet-i Merkeziyesinden pota talep edilmiştir. 13/14.11.1336 tarihli Özdemir Bey tarafından Maraş Heyet-i Merkeziye Riyâsetine ve Urfa Heyet-i Merkeziye Riyâsetine gönderilen telgraftan anlaşıldığına göre Antep Heyet-i Merkeziye imalat-ı harbiye tesisi kurmuştur ama henüz imalathane için gerekli olan potaya sahip değildir. Potaya şiddetle ihtiyaç vardır. Bu amaçla Maraş ve Urfa'dan ehemmiyetle yardım istenmiş, münasip bir potanın bulunmasıyla hemen gönderilmesi rica edilmiştir. İmalathane şimdiki Büyük Pasaj'ın başındaki Ermeni Kara Nazar'ın hanında (sabunhanesinde) kurulmuştur (Yakar-Pusat, 2015:118).

Telgraf, Ayıntâb 13/14.11.1336

Maraş Heyet-i Merkeziye Riyâsetine

Urfa Heyet-i Merkeziye Riyâsetine

Dâhil-i şehirde her nev'i eslihâ ve malzeme-i harbiye imâli için askerî bir imâlâthâne küşâd edilmiş, bomba imâli husûsu izhâr edilmiş ise de “pota”ya ihtiyaç-ı şedîd vardır. Bomba dökmek için dökmeçilerden büyük mikyâsda potanın tedârik ettirilerek irsâli müdâfinin muhtaç olduğu bomba zaruretini ikmâl edecektir. Lütfen mikdâr-ı münâsib potanın sür'at-i ihzâr ve irsâlini kemâl-i ehemmiyetle ricâ ederim.

Antep savunması esnasında Heyet-i Merkeziye neredeyse kuruluşun hesabını yapmıştır. Parasızlığın ve iaşesizliğin son haddine dayandığı günlerde, 15 Eylül 1336/1920 tarihinde, Beylerbeyi'nde Pazarcık Kuvâ-yı Milliye Kumandanı Ufacıklı Ali Ağa'ya gönderilen yazıda devecilere ödenen paradan bahsedilerek yarım mecdiyenin hesabı sorulmuştur (Yakar-Pusat, 2014:50).

Beylerbeyi'nde Pazarcık Kuvâ-yı Milliye Kumandanı Ufacıklı Ali Ağa'ya

C. 15.9.36 tarihli tele.

Cemiyetimiz nâmına mekkârecilere verilen yigirmi sekiz lira olmayıb, yigirmi yedi buçuk lira ile yarım mecdiyedir. Bunun yigirmi beş lira ile yarım mecdiyesi Pazarcık Heyet-i İdaresinin iş'ârı üzerine mukaddemâ mekkâreci Ökkeş oğlu Kâmil Ağa'ya te'diye edilmiş ve mütebâkisi olan iki buçuk lira için de Pazarcık Heyet-i İdaresinden bir me'mûrla alındığını nâtok makbuz ilmühaberinin irsâline itâ kılınacaktır efendim". 15/16.9.36.

Savunma esnasında yaralanan kişiler Şeyh Fethullah Camiinde oluşturulan hastanede tedavi edilmekteydi. Hastane Defteri'nde de görüldüğü gibi, durumu ağır olan bazı hastalar, Maraş Hastanesine gönderilmekteydi. Aşağıdaki belgeden anlaşıldığına göre, durumları ağır olduğu tahmin edilen 22 yaralının Maraş'a nakilleri zaruri görülmüştür. Yaralıların taşınması için 11 deveye ihtiyaç olduğu vurgulanmıştır (Yakar-Pusat, 2015:142).

Numara: 460, Mintıka Kumandanlığına

Numara: 1216, 19-20/11/36 tarihli telefona:

Mıntıka nakliyesine ilişik edilmeyeceği tabiidir. Hastaların Maraş'a nakli zarûri bulunmaktadır. Yirmi iki sedyemiz vardır. Müreffehen Maraş'a nakillerini temin için on bir deveye ihtiyaç vardır. Mecrûhinin ameleler ile Maraş'a kadar sedye içinde nakilleri bi't-tabî olamayacağından muhtâcî bulunduğumuz develerin teminine müsâade-i aliyyelerini ricâ ederim.

General Gobo Fırkası'nın Ayıntâb'ı muhâsara etmesini müteâkib Dokuzuncu Fırka Kumandanı Hayrî Bey'den gelen ilk güvercin postasının yazısı aşağıdadır.

Ayıntâb Etrâf-ı Şehir Cepheleri Kumandanlığına gönderilen yazıda, elde kalan tek alay olan Maraş Alayının, Antep'i kuşatan Fransız askerlerine karşı yapılacak taarruz hareketini nasıl icra edileceği hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Mektup güvercin postasıyla gelmiştir (Yakar-Pusat, 2015:212).

Gücegi'den 26.11.336

General Gobo Fırkasının Ayıntâb'ı muhâsara etmesini müteâkib Dokuzuncu Fırka Kumandanı Hayrî Bey'den vürûd eden ilk güvercin postasının sûreti

Ayıntâb Etrâf-ı Şehir Cepheleri Kumandanlığına

Düşman kuvve-i seyyâresinin son üç gün zarfında vukû' bulan taarruzu dolayısıyla 5. fırka düşman tarafından ricate icbâr edilmiş ve toplarının kısm-ı azamı sahrâ topları olması dolayısıyla bir tehlikeye marûz bırakmamak için topların bir kısım piyâde kuvvetiyle Fırat'ın şarkına geçirmiş ve 25. Alay da Bağırsak Deresi ve Taşbaş Tepesi'nde düşman tarafından yarılarak 5. Fırka tarafına atılmış olduğundan elde yalnız Maraş Alayı kalmış ve 5. Fırka'nın Fırat'ın garbında kalan bir kısım kuvveti de bugün kâmilan Fırat şarkına geçmiş olacağından mezkûr firkadan bu vaziyette uzun bir zamân için Ayıntâb'a muâvenet me'mûl değildir.

Elde kalan Maraş Alayı ve mevcûd toplarla her ne bahâya mâl olursa olsun kasaba ile bir ittisâl peydâ etmek üzere son bir teşebbüsde bulunarak bu gece Hacıbaba'ya bir taarruz icrâ edilecektir.

18 Aralık 1336/1920 tarihli yazıda Ankara Hükümetinin Antep'e gönderdiği 45 bin liranın Maraş'ta hazır olduğu, emir geldikten sonra bu paranın verileceği belirtilir (Yakar-Pusat, 2015:282).

18.12.1336, Koçlu

Ayıntâb Etrâf-ı Şehir Cepheleri Kumandanlığına

5. İâne dercinin memnûiyeti Ayıntâb'ın vaziyet-i fevkalâdesi için olamaz. Maamâfih Heyet-i Umûmiyeyle Heyet-i Merkeziye azâlarının mazbata ve karârıyla muvâfiktir. Hükümetin madenî 45.000 lirası Maraş'da hâzirdir. Emirden sonraki iânâtı istikrâz akdiyle bilâhare tesvîye etmek icâb-ı maslahatdır.

8 Şubat 1921'de Antep'te sukut olduktan sonra Maraş'ta bulunan bazı Antep'liler, Antep'in içinde bulunduğu durumu ve düşman tarafından ele geçirilmesini 10 Şubat 1921 tarihli bir yazıyla Ankara'ya, Büyük Millet Meclisi reisi Mustafa Kemâl Paşa'ya bildirmişlerdir. Antep, Fransızlar tarafından artık işgal edildiği ve bütün resmî kurumlar Fransızlara geçtiği için yazı Maraş'tan Ankara'ya gönderilmiştir. Yazıda belirtildiği üzere, Antep'te bulunan bir avuç mücahit ve 16.000 kadar halk esir edilmişlerdir. Savunmayı yürütenler ve halk açlık yüzünden ot yiyerek ağaç köklerini kemirerek bu zamana kadar düşmana karşı savaşmışlardır. Fakat sonunda inleye inleye, açlık yüzünden teslim olmak zorunda kalmışlardır. Yazı duygusal ifadelerle biterken Antep konusunda bir şeyler yapılması için Paşa'dan yardım talep ettiler (Yakar-Pusat, 2015:336).

Maraş 818/300,

Gâyet mühim ve müsta'celdir

Ankara'da Büyük Millet Meclisi reisi Mustafâ Kemâl Paşa Hazretlerine

Târîhin hiçbir sahîfe-i celâdetine kayd edemediği binlerce hamâset-i şehnâmeleri yaratan Ayıntâb millî davâmızın sübûtüçün bir seneye karîb bir zamândan beri kanını cânını ve bütün hân mânını fedâ etmesinin mükâfâtı olarak üç aydan beri mahsûr bulunuyor. Bu muhâsara düşmanın mücerreb ve katî olan cebâneti sâyesinde büyük bir ehemmiyeti hâiz değil iken içeride bulunan bir avuç mücâhid on altı bine karîb nisvân sıbyân aç ve bu açlık seyyiesiyle esâret zilletine âmâc kaldılar. İçerideki gayr-ı muntazam kuvvetten ayrılan yirmişer ellişer kişiden mürekkeb kuvvetle hâriçteki kuvvetlerin mahzâ eser-i tevehhümleri olarak yarılmaz zannıyla top düellosundan başka ciddî bir taarruzda bulunmamasına rağmen sâlifül-arz küçük kıtalar muhâsara hattını bir çürük diş gibi söküp atarak mitralyöz ve otomatik i'tinâm ederek huruç yapmaktadırlar. Ayıntâblıların mukaddesâtlarına millî haysiyetlerine izzet-i nefis-i ictimâiyelerine karşı ne derece sâdik ve muteassib oldukları bidâyetten beri vâki harekâtlarıyla sâbittir. Bu merbûtiyyet ve taassub huzûr-ı devletlerini tasdîfâ sebep olmaktadır. Paşa hazretleri hiçbir Ayıntâblı zerresinin kemikleri üstünde Fransız ve Ermenî askerinin düğün yapmasına tahammül edemez. Bugünlerdeki vaziyet gâyet mechûl ve muzlim bir şekil aldı. Ne oluyoruz Ayıntâb sevgili Anadolu'nun istiklâl ve haysiyeti için her vakit bin cânla bin defa fedâ olan ve ölmeye hâzır bulunan Ayıntâb ne oluyor bu memleket teslim olmak zilletine râzı değildir ve olamaz. Şimdiye kadar hükûmetin yardımından başka kendi kîsesinden milyonlarca lira sarf etmiş binlerce şehîd vermiş bütün hân mânlarının hârabına katlanarak elli milyon lira zarar-ı mâddiye uğramış ve böyle istilâlara marûz kalan en büyük en benâm şehirlerimizden daha Hudâ-pesend celâletler göstermiş. Bu ana toprağı düşmana boyun eğmez günahdır. Paşa hazretleri, kadınlarına çocuklarına varıncaya kadar ot köküyle ağaç kabuğuyla tegaddî ederek istiklâl yolunda kurbân olmaya her ân ahd ü peymân eden Ayıntâb'ın böyle yardımsızlık yüzünden inleye inleye göçüp çökmesine nasıl râzî olacağız? 10 Şubat 37

Heyet-i Merkeziye azâsından Ahmet

Ayıntâb mahalli idâre azâsından Ahmet

Ayıntâb müderrisi Edîb

Hâcı Battâl-zâde Kudsî

Eşrâftan Alî Efendi-zâde İshak

Ayıntâb eşrâfindan Kethüdâ-zâde Gâlib

Ayıntâb eşrâfindan Ali Efendi-zâde Mahmûd Fehmî

Neccârândan Alî

Burnu Kara-zâde Ahmet

Hâcı Hilmî Efendi-zâde Mustafâ

İcrâ vekîlleri Heyeti riyasetine 10/2/37

Erkân-ı harbiyye-i umûmiyye riyasetine 10/2/37

14/15 Kasım 1336/1920 tarihli aşağıdaki yazıya göre, Antep/Beylerbeyi mevkiinde konuşlanan Maraş Millî Tabur Komutanlığı'nın yapması gerekenler izah edilmiştir (Yakar-Pusat, 2015:120).

No : 432, Telefon

Beylerbeyinde: Maraş Millî Tabur Kumandan Vekâletine

Şimdi kuvvetimiz bir saate kadar mezkûr tepeleri istilâm için hareket edecektir. Mıntıka kumandanlığının size verdiği talimâtı harfiyyen icrâ etmenize mâni yoktur. Bu gönderdiğimiz kuvvetin yarım mezkûr tepelerde kalıp kalmayacağını mezkûr kuvâ-yı işgâliye kumandanlarına tebliğ ediniz, iâşelerini de o yolda temîn ediniz.

14/15.11.1336, Alaturka gece Saat: 5/15

Telgraf Tamim Defteri'ndeki aşağıdaki belge 16 Kasım 1920 tarihinde Maraş Mutasarrıflığı'na yazılmıştır. Antep Akyol Mahallesinde oturan Adaş Mehmet oğlu Rüstem ve eşinin işledikleri bir suçtan dolayı tevkif edilerek Antep'e gönderilmeleri istenmiştir (Yakar-Pusat, 2015:124).

Numara: 437, Maraş Mutasarrıflığına

Semt kuvve-i milliye efrâdından olup İmâm Maraşlı Mehmed Efendi'nin oda kapusunu kırarak iki beden âyine ve bir çifte vesâiresini sirkatle Maraş'a firâr edüp Şekerdere Mahallesi'ne Hüdâyîzâde Tahsîn Efendi'nin hânesinde mukîm Nûrî Bey'in âilesi nezdinde buldukları anlaşılan Ayıntâb'ın Akyol Mahallesi'nden Adaş Mehmed oğlu Rüstem'in zevcesi Fâtıma ile maan ve mahfûzan buraya uğramaları için icâb edenlere emir buyurulması mütemennâdır. 16/11/1336

Aşağıdaki belgeye göre, Antep'te bulunan telgrafhane tam olarak çalışmadığı için Maraş'ta bulunan telgrafhane vasıtasıyla yazdırılmıştır (Yakar-Pusat, 2015:72).

Numara: 1231 30. Kasım. 1920 / 12.336

Dokuzuncu Fırka Kumandanı vâsıtasıyla Ayıntâb Etrâf-ı Şehir Cepheleri Kumandanı Özdemir Bey'e, bir sûreti Ayıntâb Mutasarrıflığına,

Şifrenizi aynen ve derhâl Maraş Telgrafhânesi vâsıtasıyla mahallerine keşide ettirdim. Milel-i muhtelifenin târîh-i millisindeki fedâkârlıklarının târîh-i âlem muvâcehesinde yapılacak bir müsâbakasının Ayıntâblıların zamân ve vaziyete nazaran gösterdikleri havârik, besâlet ve şecâatin birinciliği ihrâz edeceğine şüphe yoktur. Buna bütün âlem şahitdir. Başka türlü ifade edersek; tevârih-i millideki kahramânlık ve fedâkârlıklardan yapılacak bir tâc-ı mefharenin sevgili Ayıntâbımız bir dürdânesini teşkil eder. Hristiyanlık âleminin İslâm âlemini ve bilhâssa bunun nığebhâni olan Türk milletini boğmak ve ebediyyen târîh-i âlemden silmek ârzularının pişdârlarını teşkil eden Fransız ordusunun her türlü mebzûl vesâitine karşı nâmûs ve mevcûdiyet-i milliyeyi kurtarmağa çalışan ve bu uğurda fevkalâde fedâkârlıklar gösteren Ayıntâblılar ve şirin Ayıntâb **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** şehri milletimizin göz bebeğidir. Bu itibârla millet de icâb eden fedâkârlıkları bütün mevcûdiyetiyle yapmağa ve Ayıntâb'ı tahlise azmetmiştir ve azminde sâbitdir. Ayıntâb kendisine hâs ve pek yüksek şerefiyle inşâallâh yakında kurtarılacaktır. Bu husûsda ümitsizliğe düşmek değil, metânet ve sebâtı cüzî bir sûretde sarsacak bir hâl mutasavver değildir.

Aşağıdaki belge, Antep savunması esnasında ihtiyaç duyulan ağır 15'lik obüslerin Maraş'tan yola çıkması için emir verildiğini ortaya koymaktadır (Yakar-Pusat, 2015:282).

18.12.1336, Koçlu

Ayıntâb Etrâf-ı Şehir Cepheleri Kumandanlığına

2. Bazı esbâb dolayısıyla taarruz 19/20 gecesine bir gün tehîr edilmişse de daha ziyâde tehîri münâsib görülmemiştir. Maamâfih bu katî teşebbüs olmaktan ziyâde size muvakkat bir yardım içindir. Ağır 15'lik obüslerin Maraş'dan yarın yola çıkması için emir verilmiş olduğundan inşâallâh bir haftadan evvel düşman[a] katî mukâbelemiz başlayacaktır. Fakat yarınki taarruzumuza tehîr ve istikâmetin tebdîl[i] mümkün değildir. Kasabadan çıkacak müfrezenin Ziyarettepe ve Hacıbaba gerilerinden baskın yapması kâfidir.

Antep savunmasında Fransız kuvvetler komutanı General Gobo'nun şehrin teslim edilmesi için verdiği nota Heyet-i Merkeziye tarafından reddedilince, Gobo bu defa Antep halkını Heyet-i Merkeziye aleyhine tahrik ve isyana teşvik ederek içeride bir kargaşa meydana getirmek istemiştir. Bütün cephelere ve şehrin her tarafına aşağıdaki beyannameyi göndermiştir. Beyannamede şehrin birkaç aydan beri muhasara altında bulunduğu, Maraş ve Urfa'dan gelen askerlerin mağlup oldukları bundan dolayı dışardan Antep halkına artık kuvvet ve erzak gelemeyeceği vurgulanmıştır. Antep halkının beyaz bayrak çekerek teslim olması istenmiştir. Teslim olunursa kimsenin ailesine, malına ve mülküne zarar verilmeyeceği ve savaş tazminatı istenmeyeceği belirtilmiştir. Aksi takdirde şehrin şiddetli bir şekilde bombardımana tutulacağı beyan edilmiştir (Yakar-Pusat, 2015:364).

Ayıntâb Ahalisine

Birkaç aydan beri harbin felâketlerine düşür olmaktadır. Şehriniz muhâsara edilmiştir. Urfa'dan ve Maraş'tan onu tahlise gelen kitaât-ı askeriye mağlûb olup firara mecbûr olmuştur. Hâriçten size hiç bir imdat ve hiç bir erzak gelemeyecektir.

Haneleriniz ve aileleriniz toplarımızın ateşi altındadır. Onları kurtarmak istemiyor musunuz? Muhârebeden fâriğ gelüp silâhları terk ediniz. Beyaz bayrağı rezk ediniz! Harbe hitâm vermek üzere Fransız Kuvva-yı Askeriyesi karargâh-ı umûmisine bir heyet-i murahhasa gönderiniz. Heyet-i mezkûre nezâketle kabul edilip hüsn-ü muâmele görecektir. Eğer böyle yaparsanız şahıslarınıza emvâlinize

ailelerinize riâyet olunacaktır. Size karşı hiç bir cebir ve şiddet isti'mâl edilemeyecektir. Size hiçbir suretle tazminât-ı harbiye tahmil edilemeyecektir. Aksi takdirde bombardımanın ve hücumların bilcümle tehlikelerine marûz kalacaksınız. Fransa ile Türkiye arasında sulh muâhede imza edilmiştir. Niçün verilen va'de karşı hareket ettiniz? Niçün muâhedeleri inkâr eden ve sizi harâbiyet ve ölüme sevk eden muharriklere ittibâ ediyorsunuz?

Ayıntâb Ahâlisi!

Mevcudiyetinizi, ailelerinizi ve emvâlinizi kurtarınız! Size emir veren ve sizi iğfâl eden adamları silâhlarını bir tarafa koymağa icbâr ediniz! Muhârebeyi durdurunuz. Ve kendinizi Fransa'nın uluvv-ü cenâbına emanet ediniz. Selâmetiniz kendi elinizdedir.

4 Kanunuevvel 336/1920,

Fransız Kuvve-i Askeriye Kumandanı General Gobo

Antep Savunması Hastane Defteri'nin "Mûlahazat" kısmındaki bilgilere göre, Şeyh Camii Hastanesi'nde tedavi altındayken Maraş Hastanesi'ne 17 yaralı sevk edilmiştir. Yaralıların hangi sebeplerle Maraş Hastanesi'ne nakledildikleri bilinmemektedir. Maraş Hastanesi'ne sevk edilenler için mevcut hastanenin koşullarının yetersizliği bir neden olarak görülmüş olabilir (Yakar-Pusat, 2014a: 107).

Maraş hastanesi'ne gönderilen yaralılar

1. Çavuşoğullarından Vakkas oğlu Yusuf (sıra 194)
2. Hasan oğlu Mehmed (sıra 195)
3. Ömer oğlu Mehmed (sıra 248)
4. Kara Mehmed oğlu Mehmet Ali (sıra 368)
5. Maksudoğullarından Mehmet oğlu Ahmed (sıra 394)
6. Salih oğlu Mehmet Selim (sıra 631)
7. Derviş bin Mehmed Emin Efendi (sıra 828)
8. İbrahim oğlu Ahmed (sıra 854)
9. Memik oğlu Mehmed (sıra 1139)
10. Ali oğlu Ali (sıra 1253)
11. Karamanzade Mehmet oğlu Ahmet (1280)
12. Deli Memik oğlu Şeyh Mehmed (sıra 1390)
13. Halil oğlu Mehmet (sıra 1419)
14. Hasan oğlu Vakkas (sıra 1421)
15. Mustafa oğlu Mehmet (sıra 1486)
16. Kahkeci Mehmet oğlu Ali (sıra 1502)
17. Hacı Abdülkadir oğlu Ahmed (sıra 1584)

Antep savunması her ne kadar büyük oranda Antep'li kişiler tarafından gerçekleştirilmiş olsa da savunma için Antep dışından gelen askerî birlikler ve gönüllü çeteler de vardır. Maraş'ta bulunan 9. Alay savunmaya katkı sağlamak için Dülük Köyü'nde karargâh kurmuştu. Antep savunması Hastane Defteri'nin "Memleketi" kısmında yaralanan her kişinin memleketi ve biliniyorsa mahalle veya karyesi de yazılmıştır. Memleket bilgilerinden anlaşıldığına göre, Anadolu'nun pek çok yerinden asker savunmaya destek vermiştir. Hastaneye getirilen yaralı ve şehitlerden anlaşıldığına Antep savunmasına yakın illerden gelip katılanlar olmuştur. Özellikle

Maraş'tan gelen milis kuvvetleri ön plana çıkmaktadır. Deftere göre Maraşlı milis sayısı 44'tür (Yakar-Pusat, 2014a: 107).

Tablo 1: Antep savunmasına Maraş'tan katılıp yaralanan veya şehit olanların listesi

Sıra No	İsim ve Şöhreti	Memleketi	Mahalle veya Karyesi	Tevellüdü
176	Reşid oğlu Ali	Maraş	Kayabaşı	
148	Katırcı Mehmed Bey oğlu Ejder	Maraş	Çavuşlu	
149	Kuzu Oğlan oğlu Mehmed	Maraş	Uyuz Pınarı	
79	Hacı Ömer oğlu Ökkeş	Maraş	Ekmekçi	
70	Hüseyin oğlu Maho	Pazarcık	Karagöl	313
179	Hüseyin oğlu Osman	Pazarcık	Nacar	
194	Çavuş Oğullarından Vakkas oğlu Yusuf, 9. Alay 1. Bölük	Pazarcık	Büyüknacar	313
200	Yusuf oğlu Kadir 9.Alay, 1. Bölük	Maraş	Şavez	311
201	Halil oğlu İbrahim 9.Alay, 1. Bölük	Maraş	Döngeli	311
202	Durdu oğlu Ali 9.Alay, 1. Bölük	Elbistan	Aliste	313
203	Mehmed oğlu Ökkaş 9.Alay, 1. Bölük	Maraş	Ayasulu	313
207	Halil oğlu Ökkaş 9.Alay, 1. Bölük	Maraş	Bertiz	
208	İbrahim oğlu Ali 9.Alay, 2. Bölük	Pazarcık	Avan Uşağı	313
209	Hacı oğlu Mehmed Ali	Elbistan	Yapalak	313
241	Mehmed Bin Osman, 2. Tabur 1. Bölük	Süleymanlı	Çardak	
245	Mustafa oğlu Ökkaş	Maraş	Ekmekçi Mahallesi	310
246	Hacı İsmail oğlu Sabit	Maraş	Acemi	
248	Ömer oğlu Mehmed	Pazarcık	Çalgakan	
249	İşçi oğullarından Mustafa oğlu İbrahim	Süleymanlı	Büyük kızılıcık	311
272	Halil oğlu Mehmed	Maraş	Orhanlı	310
290	Mehmed oğlu Abdullah Efendi	Maraş	Hatuniye	318
294	Nurlu Mehmed oğlu Ali	Maraş	Duraklı	310
328	Mustafa oğlu İbrahim	Maraş	Pendirdere	
352	Karayılan oğlu Molla	Pazarcık		
427	Ahmet oğlu Bekir	Elbistan	Hacı Yakup	310
483	Halil oğlu Ahmet	Maraş	Çavuşlu	303
629	Hacı Hüseyin oğlu Durdu	Maraş	Kutyol	313
654	Mehmed oğlu Mehmed Berber Maho Oğullarından	Maraş	Duraklı	
711	Hasan oğlu Seydo	Maraş	Divanlı	
783	Osman oğlu Ömer	Maraş	Killice/Yeklice	310
784	Hacı İbrahim oğlu Hasan	Maraş	Deveci	303
788	Ali oğlu Ahmed	Maraş	Şekerci	309
820	Osman oğlu İbrahim	Maraş	Darlı	Yaşı 50
828	Derviş Bin Mehmed Emin Efendi	Maraş	Kayabaşı	317
850	Hacı Mehmed oğlu Arab Hüseyin	Maraş	Hıdvanlı/Cedvanlı	302
854	İbrahim oğlu Ahmed	Maraş	Karaca	315
855	Hafız oğlu Ali	Maraş	Ekmekçi Mahallesi	305

869	Mahmud oğlu Memik	Pazarcık	Çarkaya	295
944	Ahmed oğlu Hasan	Pazarcık	Karabıyıklı	316
1013	Yahudi Musa oğlu Murad	Maraş	Hatuniye	313
1195	Yusuf oğlu Murad	Pazarcık	KaraYayık	316
1280	Karamanzade Mehmet oğlu Ahmet	Maraş	Şadiye	312
1391	Torun İsmail oğlu Ömer	Elbistan	Erbistin	282
1972	Mustafa oğlu Ali	Maraş	Şeyhli Cedidi	297

Antep savunmasında Maraş'tan gelen sivil çeteler de gönüllü olarak yer almışlardır. Hastane Defteri'ne göre, Maraşlı Hüseyin Efendi Çetesi (sıra 69) ve Maraşlı Hayri Efendi Çetesi de görev almışlardır (sıra, 70), (Yakar-Pusat, 2014a: 77)

Antep savunmasında şehrin 20 km kadar uzağında iki tane eksik kadrolu alay vardı. Bunlar 25. ve 27. Alay olarak şehirde hizmet veren hastane ile malzeme konusunda yardımlaşmamaktaydı. 25. Alay'ın doktoru Hamit Uras'tı. 27. Alay'da doktor yoktu. Maraş'tan gelen 9. Alayın askerî doktoru Hayri Bey'di. (Ünler, 1969:216).

Antep savunması bir şehrin topyekün verdiği bir şehir savunmasıdır. Savunma esnasında uzun yıllardır Türklerle birlikte yaşam süren Ermeniler Fransızların yanında yer alarak Türklere karşı acımasızca düşmanlık yapmışlardır. Bunun yanında sayıları 800-850 civarında olan Yahudiler nasıl bir tutum sergiledikleri savunmayı birinci elden anlatan kaynaklarda belirtilmemekle beraber savaş anılarına göre Yahudiler Türklerin yanında yer almışlardır. Bu durum resmî olarak ilk defa hastane defterlerinde karşımıza çıkmaktadır. Defterlerde fırın efradı olarak savunmada görev yapan Yahudilerin varlığı görülmektedir. Fırında çalışırken yaralanan bir Yahudi tedavi edilmek üzere hastaneye yatırılmıştır. Diğer yandan evlerine bomba düşmesi sonucu yaralanan Yahudiler yine hastanede tedavi edilmeye çalışılmıştır. Hatta Maraş Hatuniye Mahallesi kayıtlı 1313 doğumlu, Yahudi Musa oğlu Murad (sıra 1013), Maraş'tan gelerek Antep savunmasında çarpışmış, 14 Eylül 1920'de hastaneye yatmış, 25 Ekim 1920'de taburcu olmuştur (Yakar-Pusat, 2014a: 78).

Sonuç

Antep savunması hem devam ederken hem de bittikten sonra Büyük Millet Meclisi ve hükümetine bazı katkılar sağlamıştır. Antep savunmasından sonra bazı birlikler Batı Cephesi'ne kaydırılarak, Büyük Taarruz'da yararlandı. Millî Mücadele döneminde Adana, Maraş, Antep ve Urfa'da vuku bulan savunmaların önemi büyüktür. Bu savunmalar sayesinde Büyük Millet Meclisi'nin dış politikada eli güçlenmiş ve olumlu sonuçların alınmasına zemin hazırlanmıştır. Fransızlar Maraş ve Urfa'dan çekildikten sonra Güney Cephesi'nde ellerinde sadece Antep kalmıştı. Ancak Antep'te sıkışık durumdaydılar. Bu nedenle Mayıs 1920'de doğrudan Ankara'ya başvurarak mütareke istediler. Bu, Fransa'nın Ankara'yı tanınması açısından son derece önemli bir gelişmeydi. 29/30 Mayıs gecesinden başlamak üzere Güney Cephesi'nde 20 gün için ateşkes kararı alındı (Özalp, 1998: 116). Mustafa Kemal Paşa, Fransızlarla yapılan yirmi günlük ateşkes anlaşmasıyla, hem zaman kazanıp millî birlikleri düzenlemek, hem de o güne değin Türkiye'yi ilgilendiren bütün işlerde yalnız İstanbul Hükümeti'yle görüşen Fransızlara Anadolu'daki Millî Mücadele'nin siyasal varlığını tanıtmak istemişti.

Antep savunması esnasında Atatürk'ün "önemli bir siyasal nokta" olarak gördüğü Millî Mücadele'nin ilk mütarekesi, Antep'te (30 Mayıs-19 Haziran 1920) Fransızlarla yapılmıştır. Maraş, Urfa ve Antep'te cereyan eden şehir savunmaları Türk ordusunun, "Asıl Cephe"de Yunanlılara karşı yaptığı mücadelede rahat hareket etmesini sağlamıştır.

Millî Mücadele döneminde kader birliği yapan Maraş ve Antep halkının İngiliz, Fransız ve Ermenilere karşı gösterdikleri üstün müdafaa gayretleri geçmişin şanlı bir dönemi olarak tarihteki yerini almıştır. Antep Savunması kaynaklarında geçen Maraş ile ilgili hususlar da

göstermektedir ki, Milli Mücadele döneminde emparyalizme karşı konulan ortak tavır, bir ülkenin ölüm kalım mücadelesinde bir olmanın, beraber olmanın bir sonucuydu.

Kaynakça

- Eyicil, A. (2004). “Maraş Savunması”, *Atatürk araştırma merkezi dergisi*, Ankara.
- Ünler, A. N. (1969). *Türk'ün kurtuluş savaşı'nda Gaziantep savunması*, Kardeşler matbaası, İstanbul.
- Pamuk, B. (2009). *Bir şehrin direnişi: Antep savunması*, IQ yayıncılık, İstanbul.
- Barlas, E. (2010). *Dr. Mecit Barlas'ın anıları*, İstanbul.
- Yakar, H. İ. & Yaprak Pusat, Ü.G. (2014). *Antep savunması askeri iâşe defterleri-açlığın günlüğü*, Şehitkamil belediyesi yayınları, Gaziantep.
- Yakar, H. İ. & Yaprak Pusat, Ü.G. (2014a). *Antep savunması hastane defteri-Bir şehrin feryadı*, Şehitkamil belediyesi yayınları, Gaziantep.
- Yakar, H. İ. & Yaprak Pusat, Ü.G. (2015). *Antep savunması etraf-ı şehir cepheler kumandanlığı tahrirat ve telgraf ve telefon ve tamim defteri –sessizliğin çığlığı*, Şehitkamil belediyesi yayınları, Gaziantep.
- Yakar, H. İ.& Yaprak Pusat, Ü.G. (2017). *Antep Savunması heyet-i merkeziye muharebe defteri-savunmanın şifreleri*, Gaziantep.
- Yakar, H. İ. & Yaprak Pusat, Ü.G., (2017a). *Antep savunması iâşe satınalma defteri-bir şehrin dayanışması*, Gaziantep.

Bir Şehir Efsanesi Olarak "Tak-Takı"nın Gizemi ve Fransızların Zehirli Gaz Kullandığının İşareti

The Mystery of "Tak-Takı" As An Urban Legend and Indication of French's Poisonous Gas Usage

Murat DAĞ*

Öz

I.Dünya Savaşının en tehlikeli silahı şüphesiz zehirli gaz bombalarıydı. Batı orduları bu zehirli gaz silahına engel olamamakla birlikte, gazın gelişini önceden bilmek ve etkilerinden korunmak için muhtelif yöntemlere başvurdular. Bunlar arasında; gaz tüpü tıslaması, boynuz üflemesi, çan çalınması gibi yöntemler vardı. Son bulunan yöntem en kullanışlı olarak kabul edildi. Wood Gas Alarm Rattle (Ahşap Zehirli Gaz İkaz Alarm Çingırağı) adı verilen ve ahşaptan imal edilen bu alet, zehirli gazın sınır hattına yaklaştığında, siper gözcüsü tarafından dairesel olarak çevrilmek suretiyle, askerlerin gaz maskesi takmaları gerektiği mesajını vermektedir. ABD, İngiliz, Alman ve Fransız kuvvetleri tarafından I.Dünya Savaşı'nda kullanılan gaz alarm çingırağının bir örneği, I.Dünya Savaşı sonrası önce İngilizler ve ardından Fransızlar tarafından işgal edilen Gaziantep'te de görülmesi, zehirli gazın bu bölgede de kullanıldığının somut bir kanıtıdır. Gaziantep'linin tak-takı ismini verdiği bu alet ile ilgili şehir efsanesi haline gelen söylemler hiçbir bilgi ve belgeye dayanmamaktaydı.

Anahtar Kelimeler: I.Dünya Savaşı, Zehirli Gaz, Alarm Çingırağı, Tak-Takı, Gaziantep.

Abstract

It is without a doubt that the most dangerous weapons of the First World War were poisonous gas bombs. With failing to stop these poison gas weapons, The Western armies adopted various methods in order to foresee the weapon's usage and protect themselves from its effects. Among these methods there were gas tube hissing, horn blowing, bell ringing and such other things. The last found method was deemed the most effective. When the gas started to draw near the frontline, a wooden tool named Wood Gas Alarm Rattle would give a warning to soldiers indicating that they should put on gas masks, by means of being rotated by the trench lookout. Existence of one specimen of these gas alarm rattles, which was used by American, English, German and French forces in The First World War, in Gaziantep, the city invaded by the English and then the French following The First World War, represents a concrete evidence regarding that poisonous gases were used in this region. None of the urban legends and tales which were about this tool that the people of Gaziantep named "tak-takı" was based on any concrete information or document.

Keywords: The First World War, Poisonous Gas, Alarm Rattle, Tak-Taki, Gaziantep.

Giriş

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başı, dünya coğrafyası için şiddetli savaşların başlangıç yıllarıdır. Metal yığını silahların yer aldığı savaş meydanlarında, 20. yüzyıl başlarından itibaren sadece insanları değil, tüm canlıları etkileyen savaş tarihinin en korkunç silahı olan zehirli gaz sahneye çıktı. I. Dünya savaşı ile kullanılmaya başlanan klor, fosgen, difosgen ve hardal gazı tüm canlıları etkilemeye başladı. (Bandel, 2017)

Dünya tarihinde ilk zehirli gaz, 1914-1915 yılları arasında, Ypres savaşlarında Belçika'da kullanıldı. Fransız-İngiliz ve Alman ordularının karşılıklı attıkları zehirli gazlar telafisi mümkün olmayan sonuçlar doğurdu. (Artifact Backgrounder; 2017, s.2). Bu durum karşısında batılı ordular zehirli gaza karşı muhtelif tedbirler almayı denedi. Bu tedbirler, gazı engellemese bile gelişini önceden haber vermek suretiyle korunma tedbirleriydi. Bu tedbirler arasında en kullanışlısı olarak *Wood Gas Alarm Rattle (Ahşap Zehirli Gaz İkaz Alarm Çingırağı)* isimli ahşaptan mamul alet en iyi yöntem olarak kabul edildi. (Price, 2016)

Daha sonraki yıllarda, I. Dünya savaşının diğer cephelerine de sıçrayan zehirli gaz, savaşın en tehlikeli silahı olarak kabul edildi. Bununla birlikte I. Dünya savaşında, İtilaf devletleri safında yer alan ve savaşta zehirli gaz kullanan devletlerden birisi olan İngilizler (Artifact Backgrounder; 2017, s.2), savaşın hemen ardından 17 Aralık 1918 tarihinden itibaren

* Tarihçi yazar, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi. muratdag1071@gmail.com.

birliklerini Anadolu'nun küçük şehri olan Antep'e göndermeye başladı ve Mondros Mütarekesi'nin 7. Maddesine dayanarak 15 Ocak 1919'da Antep'i resmen işgal etti. İngilizler, 29 Ekim 1919'da Antep'ten çekilerek (Barlas, 2006, s.23) yerlerini, İtilaf devletleri safında yer alan ve yine savaşta zehirli gaz kullanan devletlerden birisi olan Fransız ordularına terk ettiler.

17 Aralık 1918-25 Aralık 1921 yılları arasında, zehirli gazdan sabıkalı olan İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin işgaline uğrayan Antep'te, batılı devletlerin gaza karşı icadı olan; *Wood Gas Alarm Rattle (Ahşap Zehirli Gaz İkaz Alarm Çıngırağı)*'nin görülmesi, Antep halkı üzerinde zehirli gaz kullanıldığının açık bir deliliydi.

Bir Şehir Efsanesi Olarak “Tak-Takı”nın Gizemi ve Fransızların Zehirli Gaz Kullandığının İşareti

Osmanlı'da, bir sözün doğrusunu kullanmak yerine, yaygın olarak bilinen yanlışını kullanmanın daha çok tercih edilmesi gerektiğini belirten *Galat-ı meşhur lügat-ı fasihten evladır*. Şeklinde bir deyim vardır. Yani, daha sade bir anlam ile bazı kelimeler ve olaylar, yalan da olsa yanlışta olsa kulağa hoş geliyorsa doğru kabul edilir. Bu deyim günümüzde pek kullanılmasa bile doğruluğunu korumaktadır. Bu deyim günümüzdeki tezahürlerinden biri de şehir efsanesi haline gelmiş olan *Tak-Takı* olarak isimlendirilen bir alet için söylenen hamasi cümlelerdir. Öyle ki şehirde, Antep savunmasının başarısında bu aletin payının da olduğu galatına inanan kişi sayısı oldukça fazladır. Çanakkale'de öğrendiği bilgiler ışığında, Antep İmalat-ı Harbiyesi'nde harp malzemeleri imali ve tadili yapan Tüfekçi Yusuf Usta (Ünler, 1969, s. 117) tarafından, ahşaptan yapıldığı iddia edilen ve ateşsiz olan Tak-Takı isimli aletin, çevrilerek ortaya çıkardığı ses ile düşmanı korkuttuğu ve düşman üzerinde bizim mühimmatımız var algısını yarattığı anlatılmaktadır. Lakin bu iddiayı destekleyecek hiçbir kaynak olmamakla birlikte bu iddia, Tüfekçi Yusuf Usta'nın varislerinin de katılmadığı bir görüştür. Öyle ki, oğlu Ahmet Yıldırım Demir, Yusuf Usta'ya bu alet ile ilgili sorular sorulduğunda, babasının sinirlendiğini söylemektedir. (Yıldırım Demir, kişisel iletişim, 30 Ağustos 2018)

Foto 1: Gaziantep'te “Tak-Takı” olarak bilinen alet, Atatürk Anı müzesi

Peki, efsaneleşen ve Antep savunması ile ilgili müzelerde bile efsane haliyle ziyaretçilere tanıtılan bu Tak-Takı aleti gerçekte nedir ve ne amaçla kullanılmıştır?

Askeri Tarih Araştırmacısı Remzi Uluhan Hasdal (kişisel iletişim, 26 Ağustos 2018), ilk defa bularak ortaya çıkarttığını söylediği araştırmasına göre aletin asıl adı; *Wood Gas Alarm Rattle (Ahşap Zehirli Gaz İkaz Alarm Çıngırağı)*'dir. Bu alet, Antep savunmasından yedi yıl önce Birinci Dünya Savaşının yaşandığı (1914-1918) Avrupa cephesinde, siper savaşı yapan askerlerin savaşın en korkunç silahı olan zehirli gazın savaş sahnesinde çıkmasıyla, ABD Ordusu tarafından, Avrupa'da savaşan askerlerin siperlerdeki gözcüleri vasıtasıyla, düşmanın gaz attığını görmeleri ile tüm siperlere gazın geldiğini duyurmak amacıyla kullanılmaya başlanmıştır.

Foto 2: I.Dünya Savaşı, Amerikalı askerler gaz çingırağının uyarısı ile gaz maskelerini takıyor. 1918

ABD Ordusu, gaz uyarısında bulunmak için gaz çingırağından önce muhtelif yollar geliştirmişti. Bir gaz tüpünün tıslaması ya da bir kabuğun patlaması duyulduğunda siper gözcüsü, kulak arkasındaki herkese "gaz!" diye bağırması ile uyarıyı, yukarı ve aşağıya doğru iletmesi ile başlayan arayışın yanı sıra, kilise çanlarından, hava boynuzlarına kadar muhtelif yöntemler de denendi. Askerler sonunda, ahşap alarm çingıraklarının en iyi yöntem olduğuna karar vermiş, (Price, 2016) kırılğan gazın görülmesi üzerine bir asker, çemberi dairesel hareketlerle sallayarak bölgedeki diğer insanları uyaracak şekilde yüksek sesler çıkarmıştır. Bununla birlikte askerler gazın gelmesini beklerken gaz maskelerini giymeye başlıyordu. (Bandel, 2017) İngiliz (RMR Foundation, 2015), Alman ve Fransız orduları tarafından da kullanılan bu özel çingırak, özellikle Alman kuvvetleri tarafından Bellicourt ve Fransa yakınlarındaki St. Quentin Kanal Tüneli civarında sıkça kullanılmıştır. (Bandel, 2017) Bu alarm çingıraklarının ordular tarafından tercih edilmesinin sebebi ise, hafif, taşınması kolay ve basit bir tasarıma sahip olmasıyla birlikte, kolay bulunabilen ahşap malzemeden yapılmış olmasıdır. (Price, 2016)

Foto 3: Alman kuvvetleri tarafından kullanılan ahşap gaz alarm çingırağı, Kuzey Carolina tarih müzesi

Birinci Dünya savaşı sürecince ahşap gaz alarm çingırağı olarak kullanılan bu alet, tarihte Ortadoğu halkları tarafından tarlalarındaki ekinlere saldıran kuş ve çekirgeleri korkutmak ve kaçırmak için de kullanılmıştır. Daha sonra Musevilerin Purim anma günlerinde de kullanılan bu ahşap çingırak, muhtemelen Birinci Dünya Savaşı yılları içerisinde kullanılan Ahşap Zehirli Gaz Alarm Çingırağına da esin kaynağı olmuştur. (Hasdal, kişisel iletişim, 26 Ağustos 2018).

Foto 4: Gaz alarm çingırağı ile poz veren asker.

Peki, tarihsel geçmişi belli olan bu alet nasıl oldu da, I. Dünya Savaşının hemen ardından önce İngiliz ardından Fransız işgaline uğrayan Anadolu'nun küçük şehri Gaziantep'te de görüldü ve kimler, neden bu aleti getirdi?

Türk kültüründe etnografik bir karşılığı olmayan bu alet, bir gaz alarm aleti olarak yapıldığına göre mutlaka kullanım amacı doğrultusunda Antep'e getirilmiş olmalıdır. Bununla birlikte Fransızlar, bu yöntem ile Antep'te gaz kullanacaklarını bölgede yaşayan ABD ve İngiliz vatandaşlarına ve de Hıristiyanlara örtülü bir şekilde söylemiş olmalıdır. Zehirli gaz atmadan önce bu gaz alarm aletinin sesini duyduklarında gaza karşı tedbir almaları söylenmiş olması gerekir. İşin bir diğer yönü de bu aletin ABD veya İngiliz yapımı olmasından dolayı bu bölgeye, Antep'te faaliyet gösteren ABD Board Misyonerleri tarafından destekli Eğitim ve Sağlık kurumlarınca getirilmiş olma ihtimalidir.

Ayrıca, kaynaklara baktığımızda, 1907'nin Ekim'inde, Hollanda'nın Lahey şehrinde toplanan 44 ülkenin temsilcileri, savaş alanında zehirli gaz kullanımını yasaklayan sözleşmeyi imzalarken (Bkz. Lahey Sözleşmesi Madde-23), Fransızların ve Ermenilerin bu imzadan sadece onüç yıl sonra Antep'te zehirli gaz kullandıklarını görmekteyiz. Fransız ve Ermenilerin, askeri ve sivil hedeflere karşı bir savaş suçu olan gaz silahını kullandığını ve çok sayıda Antep'inin şehit ve gazi olduğu gerçeğini kaynaklarla desteklemek gerekir ise, savunmanın canlı şahidi olan Teğmen Lohanlızade Mustafa Nureddin'in "Hubb-i İstiklâlin Âbidesi Gaziantep Müdafaası" adlı kitabında;

Savaş başladıktan tahminen iki saat sonra zehirli gaz yayan bir mermi Abdullah Efendi'nin bulunduğu sipere düştü ve bu zatın gözleri kapandı." (Lohanlızade, 1989, s.69), ...15'lik obüslerin yaptığı yıkım son derece etkiliydi. Bu obüslerin elli kilo ağırlığında attığı mermiler; sarı, siyah, yeşil, kırmızı, kül renkleriyle şehir sokaklarında boğucu bir koku yayıyor, obüsler düştüğü yerde canlı diye bir şey bırakmıyordu...

(Lohanlızade, 1989, s.113), Top mermilerinden bir de etrafa siyah zehirli gaz yayılıyordu. Göz gözü görmez gibiydi (Lohanlızade, 1989, s.158).

Antep savunmasının bir diğer önemli kaynağı olan Sahir Uzel'in "Gaziantep Savunmasının İç Yüzü", kitabında;

7-13 Teşrin tarihleri arasında düşman kasabayı bilhassa Çınarlıyı, mektebi toplarıyla dövmüştür. Attığı mühlik (helak eden, öldürücü) gazlı mermilerin karşısında Türk Milli Kuvvetleri maskelerini takarak boy siperleri içinde müdafaada bulunmuşlardır. (Uzel, 1952, s.173)

Hüseyin Bayaz'ın, "Antep Savunması Günlüğü" kitabında ise,

9 Aralık; General Querette Antep'e geldi; karargâhını Antep'te kurdu. Ayrıca dört maddelik bir bildiri yayımladı. ...3. Madde Bir evden silah atılırsa o evin yıkılması, 4. Madde, Böyle bir durum baş gösterdiğinde Osmanlı hükümeti memurlarının yönetim ve egemenlik haklarının hemen sona erdirilmesi ve sokakların mitralyöz ve bomba ve gazlı mermilerle ateş altına alınması kaydı vardı. Bu bildiri Sivas'taki Anadolu Kadınları Müdafa-i Milliye-i Vatan Cemiyeti tarafından İtilaf Devletleri katında protesto edildi. (Bayaz, 1994, s.42-43)

İfadeleri yer almaktadır.

"Mağdurun dilinden ve sesinden Antep harbi aksettirilmektedir." gibi iddialı ifadeler ile Ermeniceden çevrilen (çev. Ümit Kurt-Murat Uçaner) Ermeni A. Gesar (Asadur Khederian) imzalı "Antep'in Varoluş Mücadelesi" adlı kitabında ise,

Ocak ve körük sürekli çalıştı, bozulan tüfekler onarıldı, erkekler evlerde, şurada, burada, hâsılı nerede metal eşya buldularsa dökümhaneye bomba imal edilmesi için getirdiler. Hatta şişelerin içine zehir konularak patladığı yerde bulunanları bitkin düşüren bombalar yapıldı. (Gesar, çev. Ümit Kurt-Murat Uçaner, 2015, s.69)

Şeklinde yer alan ifadeleri bize, Fransızların ve Ermenilerin, Antep'te gaz mermisi kullandıklarını gösterirken, tak-takı denilen aletin asıl kullanım amacına göre şehre sokulduğu ihtimalini de kuvvetlendirmektedir. Ayrıca, bu aletin Gaziantep'te de görülmesi zehirli gaz kullanımının elle tutulan somut bir belgesi ve kanıtı niteliğini taşımaktadır. Antep halkının savaş yıllarında asıl kullanım amacını bilmedikleri, *Zehirli Gaz Alarm Çıngırağı'nın* bir veya birkaç örneğini ellerine geçirerek günümüze kadar ulaştırdıkları kanaatindeyim. Lakin her ne şartta olursa olsun bu aletin Antep savunmasının maneviyatını zedeleyecek şekilde insanlara lanse edilmemesi gerekir. Çünkü 155'lik, 105'lik top mermileri kullanan ve bu topların ürkütücü sesine (Güçyetmez, 1960, s.16) alışan düşmanın, Tak-Takı denilen ve en fazla 100-200 metre bir alana etki eden sesinden korkması oldukça afakî bir durum. Bir şehir efsanesi olan tak-takının gizeminde, Antep'in işgalinde, insanlık suçu sayılan ve sivillere karşı kullanılması yasak olan zehirli gazın Türk ve Müslüman Antep halkına karşı kullanıldığı, düşmanın basit bir uyarı aletinin günümüzde savunmanın caydırıcı silahı olarak yanlış aksettirildiği yatmaktadır.

Kaynakça

- Artifact Backgrounder (2017). Gas alarm rattle. *Canadian war museum* https://www.warmuseum.ca/supplyline/wp-content/mcme-uploads/2014/10/CWM_SupplyLine_GasAlarmRattle_EN_FINAL_20140922.pdf, s.2.
- Bandel, A. J., (2017, 5 Mayıs). Artifact of the Week: Gas alarm rattle. *North Carolina Department of Natural and Cultural Resources*. <https://www.ncdcr.gov/blog/2017/05/05/artifact-week-gas-alarm-rattle> Erişim tarihi: 05.05.2017.
- Bayaz, H., (1994). Antep savunması günlüğü. Şahıs yayını. İstanbul, s.42-43.
- Gesar, A., (2015). Antep'in varoluş mücadelesi. (çev. Ümit Kurt-Murat Uçaner), Belge yayınları, İstanbul, s.69.
- Güçyetmez, C., (1960). Ali Nadi Ünler'in hatıraları. (Röportaj: Cemil Güçyetmez) Gaziantep kültür dergisi, 3(28), Nisan, s.15-23.

-
- Lohanizade, M. N., (1989). Hubb-i istiklâlin âbidesi Gaziantep müdafaası. İstanbul, s.69-158.
- Price, J., (2016, 25 Ekim). World war 1 gas alarm rattle. *The army historical foundation*.
<https://armyhistory.org/world-war-i-gas-alarm-rattle/>.
- RMR Foundation (2015, 30 Temmuz). Trenches-Ploegsteert. *The Royal Montreal Regiment Foundation*. <http://www.royalmontrealregiment.com/gas-alarms-in-ww1>.
- Uğuroğlu, B., (2006), Gaziantep'in yakın tarihi üzerine araştırmalar. Hilmi Barlas eğitim vakfı yayınları. İstanbul, s.23.
- Uzel, S., (1952). Gaziantep savaşının iç yüzü. Ankara, s.173.
- Ünler, A. N., (1969). Türkün kurtuluş savaşında Gaziantep savunması. İstanbul, s.117.
-

EDEBİYAT

Gaziantep Orta Mektebi Muallimlerinden Hayrettin İlhan'ın *Vatanım İçin İstiklâl Hatıraları* Adlı Kitabı ve İncelemesi

A Review Of The Book *Vatanım İçin İstiklâl Hatıraları* Written By Hayrettin İlhan, A Secondary School Teacher in Gaziantep

Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI*

Öz

Hayatı hakkında fazla bir bilgiye sahip olunmayan Hayrettin İlhan'ın tek şiir kitabı 1928 yılında yayınlanan *Vatanım İçin İstiklâl Hatıraları* adlı eseridir. Şiirlerinin içeriğinin temelini İstiklâl Savaşı'nın geçtiği yıllar oluşturur. İlk şiirlerinde karamsar bir tablo çizen Hayrettin İlhan, daha sonraki şiirlerinde İstiklâl mücadelesinin kazanılmasıyla iyimser olan manzarayı okuyucuya vermeye çalışır. Şiir denemelerinde aşk konusuna sadece bir şiirinde yer veren şair, Türklük ve Turancılık kavramlarına kendi bilgisi ölçüsünde yer verir. Vezin olarak heceyi, kafiye olarak tam kafiye, şekil olarak da hem halk şiiri hem de Batılı nazım şekillerini kullanır.

Anahtar Kelimeler: İstiklâl Savaşı, Vatan, Gaziantep, Hayrettin İlhan, Şiir, Şekil.

Abstract

There is not much information available about Hayrettin İlhan's life, however his only poetry book is "*Vatanım İçin İstiklâl Hatıraları*" which was published in 1928. Most of his poems are about the years of the Turkish War of Independence. Whilst painting a bleak picture in his first poems, his later poems are more optimistic in nature, with the final victory of the War of Independence. While love appears in only one of his poems, the poet visits the concepts of Turkishness and Pan-Turanism from his own unique artistic perspective. In terms of poetic meters, he uses syllables, and employs the perfect rhyme for his rhyming system while using both folk poetry and Western verse forms.

Key words: War of İstiklâl, Homeland, Gaziantep, Hayrettin İlhan, Poetry, Form.

Giriş

Hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmayan Hayrettin İlhan'ın Akşehir, Isparta ve Gaziantep'te çalıştığı, şiirlerinin nerede yazıldığına dair düştüğü notlar çevresinde elde edilmektedir. Farklı tiyatro eserlerine rastlansa da şiir kitabı olarak sadece çeviri yazı şeklinde Latin harflerine aktarılan metne ulaşılmıştır.

Hayrettin İlhan'ın *Vatanım İçin İstiklâl Hatıraları* kitabının ilk şiiri olan "Uyan" (s. 1) "Sevgili milletim büyük Türklüğe ithaf" edilerek sanatçının metinleri yazmaktaki amacı hakkında bilgi verir. Türk milletinin varlık alanına yapılan saldırılar karşısında bir bilinçlenme süreci geçirmesi gerekliliğini önceleyen söz konusu şiir, Türk milletinin uyanması gerektiğini, kara günlerin bağrını kan ettiğini ve yaşlı düğünlerin yürekler dağladığını ifade eder. hâlâ başına gelen felaketin farkında olmayan Türk milletine sanatçı, sel gibi akan kanı göstererek milleti uyanışa davet eder. Çünkü gaflet uykusundaki Türk milleti karalar giyinen "Türkân"ı da görmemektedir. Bu şiir, hem Türk milletine ithaf olunması hem de şairin şiir anlayışını anlatması bakımından önem taşır. Hayrettin İlhan, toplumsal benliğinin farkına varan ve bu fark edişle birlikte kendini gerçekleştirecek kudreti damarlarındaki kanda bulacak Türk milletini bilinçlendirmeyi şiirinin temel odağı haline getirir.

Vatanım için istiklâl hatıraları eserinin içeriği

On üç şiirden oluşan *Vatanım İçin İstiklâl Hatıraları* kitabı genel olarak İstiklâl Harbi'nin başlangıcındaki matem havası, sonrasında duyulan sevinç çevresinde yazılan şiirlerden oluşur. I. Dünya Savaşı'ndan sonra ve İstiklâl Harbi'nin başlangıç döneminde Türk milletinin yıkılmış ve acı içerisindeki hâli Hayrettin İlhan'ın şiirlerinin çoğuna yansır. Onun şiirlerinin içeriğini İstiklâl Savaşı yılları, aşk, toplumsal hafıza ve vatan oluşturur.

* Doç. Dr. Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. magcan1982@gmail.com.

Savaş konulu şiirler ve vatan

Hayrettin İlhan'ın savaşı anlattığı şiirlerinin kötümser ve iyimser bağlamda iki evresi vardır. “İstiklâl Türküsü”, “Hicran Geceleri”, “Bırak Ağlayalım”, “Büyük Matem” ve “Hicret” şiirleri kötümser tabloyu anlattığı metinleridir. “Büyük Zafer” ve “Güzel Suna” şiirleriyle iyimser bir manzaraya dönüş yapılır.

“İstiklâl Türküsü” başlığını taşıyan şiir, sanatçının Türk yurdu hakkındaki olumsuz düşüncelerini ve düşmanların Türk yurdunu işgalinden sonra her tarafın yas tutmasını anlatır. Şiirin ilk mısralarındaki tasvirler iken sonrasında bunların hepsinin matem dolu olduğuna vurgu yapılır.

Yeşil yurdun ovaları;
Bülbül dolu yuvaları;
Gül dağıtan obaları;
Yas tutuyor; matem dolu. (s. 2)

Kutsal değerlerine yapılan saldırılar karşısında toplumsal bilincin uyanışı şiirin temel izleğidir. Bu bağlamda insanın kimliğini oluşturan vatana karşı yapılan her türlü müdahale aslında kendi varlığına yapılmış demektir. Bu bilinçten hareketle, vatanın çiğnendiği ve her tarafı hüznün sardığı ifade edildikten sonra efelerin savaşması ve yangınlara göğüs germesi vurgulanan unsurlardandır. Ancak bu süreç içerisinde Türk gençliği dâhil olmadığı için matem bitmez. Her tarafın matemden ayrılmasının tek şartı Türk gençliğinin uyanmasıdır. Çünkü Türk gençliğinin temel özelliği “Gönüllerde hep hür sensin” (s. 2) mısraıyla da ifade edildiği gibi bağımsızlık ve hürriyet aşkıdır.

Kötümser bakış açısının devam ettiği şiirlerden biri olan “Hicran Geceleri” (s.5-7) üç bölümden oluşur. Söz konusu şiirin bütün mısralarına kötümser ruh hâli siner.

Bu gölgelerde yok mu canlı bir insan;
Ne derin karanlık; ne ıssız yuva;
Bu yerlerde yok mu hiçbir yaşayan.
Bu yerlerde yok mu; hani bir yuva. (s.5)

Şiirin ilk bölümünde her yeri sessiz bir niyaz kapladığı ve alevden yaşların sel gibi çağladığı ifade edilir. Derin bir karanlığa gömülen ülkede hiçbir yuva kalmamıştır. Şiirin devamında gece vakti vatanını hatırlayan şairin gözyaşları dökülür. Gecelere yine sessizce sormasına rağmen hiçbir cevap alamaz. Bundan dolayı da yazdığı şiirin yangına sebep olmadığı takdirde yakılmasını arzular. Dört yanı düşman askerleriyle çevrilen vatanın, yokluklar içindeki feryadı, isyandan imana doğru evrilen bir biçimde sunulur. “Hicran Geceleri” şiirinin üçüncü ve son kısmı Konya isyanında yazılmıştır. Burada da yine kansızlık, karanlık ve ölüm şiirin ana eksenini oluşturur. Ülkesinin içinde bulunduğu durumu içeriden bir bakışla gören ve duyan İlhan, vatanının yaşadığı olumsuz süreci dizelere döker.

“Bırak Ağlayalım” (s.8) manzumesi vatanın, Türk illerinin ve Turan'ın ağlaması ve yürek ağlaması üzerine bina edilmiş olsa da “Konya Mebusu Refik Beyefendi'ye” ithafını taşır. Söz konusu şiirle birlikte sanatçı ilk defa “Turan” kavramını şiirlerinde kullanır. Soy bilincine dayalı bir uyanışı simgeleyen bu söylem¹, İlhan'ın ortak değerleri ortak soy bilincinden hareketle oluşturmak istediğinin de göstergesidir. İstanbul'un işgali zamanında yazıldığı anlaşılan şiirde “İstanbul mudur şu güzel şehir” (s. 8) mısraının devamında şehrin her tarafı zincirle ve acı bir zehirle çevrildiğine dikkat çekilir.. Gezenlerin inilti duyduğu İzmir ve Ayıntab için yapılan “kanlı bir diyar” (s.8) benzetmesiyle kötümser tablo çizilmeye

¹ M. Fatih Kanter, *Milli edebiyat dönemi Türk şiirinde benlik algısı ve kimlik kurgusu*, Kitabevi yayınları, İstanbul 2014, s. 191.

devam eder. “Türk illerinde kanlar çağlıyor / Karalar geyinmiş Turan ağlıyor” (s. 8) mısralarıyla yabancıların vatanı al kana boyadıkları anlatılır. “Büyük Matem” (s.10) şiiri şairin çizdiği kötümser tablonun devamı niteliğindedir. Şiirde geçmişle gelecek arasında büyük bir bağlantı kuran şair, vatanı gülünç bir şekilde hortlakların parçaladığı üzerinde durur. Ancak mazideki Türklerin hâli güçlü dünyayı titreten bir yapıya sahiptir. Kötümser tablonun devam ettiği “Hicret” (s.11) şiirinde ağlayan yaşlı vatanın ve insanların tasvir edildiği dikkat çeker.

“Hicret” şiirinden sonra kötümser tablo son bulur ve İstiklâl Harbi kazanılır. Artık şairin kötümser tablo çizmesine ihtiyacı yoktur. “Büyük Zafer” (s.12) şiiri bu bakışın yansıdığı ilk şiirdir. “Ey kahraman ordu! Ey altın ordu” (s. 12) mısralarıyla başlayan şiirde Türk askerinin aziz yurdu koruduğu, üstüne melekler gibi titrediği üzerinde durulur. Halk artık matemden değil, sevinçten ağlamaktadır. Şair, Türk askerini “Tebrik, hürmetler zaferinize” (s. 12) mısralarıyla alkışlar. Onun bastığı yerleri dudakların öptüğü, ayaklarına yüz sürmenin şeref olduğu, bayrağın onlara bakıp gülümsediği belirtilir. İyimser tablonun devam ettiği “Güzel Suna” (s. 13) başlıklı şiir Hamdullah Suphi Tanrıöver’e ithaf edilmiştir. Şiirde matemlerin son bulduğu ve kurulan yeni devletin gittiği yolun çağdaşlık ve medeniyet olduğu üzerinde durularak kitaptaki iyimser hava devam ettirilir. Şiirin devamında yer alan “Hortlak, cadı birer masal” (s. 14) mısraları “Büyük Matem” şiirine bir cevap niteliğindedir. Çünkü “Büyük Matem”de vatanın her tarafını hortlaklar sarmış, “Güzel Suna” şiirinde ise, bunların hepsi sadece masal olmuştur.

Hayrettin İlhan’ın yukarıdaki şiirlerinde vatan söz konusu olsa da savaş esnasında vatanın ağlaması üzerinde durulduğu dikkati çeker. İçinde bulunulan şartlar gereği yaşanan vatanın işgal altında oluşu bu durumu etkiler. Varlık alanını yok saymak isteyenler karşısında bir nevi feryat içeren bu şiirler vatanın kurtuluşu için edilen dua niteliğindedir. Ancak şairin inleyen vatan tasviri haricinde vatan sevgisini anlattığı iki şiiri olan “Vatan Timsali” ve “Bu da Vatanım İçin” başlıklı iki şiiri daha mevcuttur. “Vatan Timsali” (s. 15) şiiri vatanın sevgiliye benzetildiği şiirlerden ilkidir. Buna göre vatan öyle bir güzeldir ki eşi bulunmaz. Muhteşem olduğu gibi, ona bütün gönüller vurgundur. Derin, hazin, bulutlu ve ateşin olan gözleri, tatlı bakar, canlar yakar ve ruha akar. Aynı benzetme “Bu da Vatanım İçin” (s. 16) şiirinde de devam eder. Şiir, şairin ifadelerine göre İzmir Parkı’nda yazılmıştır. Bu şiirler insanın vatanı için duyduğu samimi duyguların dile getirilmesidir.

Aşk

Hayrettin İlhan’ın “Sevgilime” (s. 9) başlıklı şiiri aşk konusu üzerinde durduğu tek şiirdir. Şiirin teması sevgiliden ayrılıktır. Şiire göre her şey dağınık ve vaktin dar olduğu bir zamanda sevgilisi şairin yarasını sarar. Şairin sevgiliyi ilk görüşü ise, “Görünce böyle benzim sarardı” (s. 9) mısralarıyla anlatılmaya çalışılır. Ancak şiirdeki dörtlüklerin son mısraları olan “Sevgilim de ah muhacir olmuş” (s. 9) ifadeleri sevgiliden ayrılığın metne aksetmiş görüntüleridir. Şiirin ikinci bölümünde ise şairin iç dünyasındaki sevgiliden ayrılığın yansımaları daha açık bir şekilde dile getirilir. Çünkü sevgili olmadan baharın tadı yoktur. Diğer taraftan gül ve bülbül benzetmesi de metinde “Bülbülsüz kalmış sevgi diyarı” (s. 9) mısralarıyla anlatılır ve sevgili gittikten sonra ondan haber alamayan şair söz konusu durumu kime soracağımı da bilmemektedir.

Toplumsal hafıza

“Toplumsal hafıza” kavramının bir bölümünü ortak kültür içerisinde yer edinen kişiler oluşturur ve bunlar ortak belleği veya paylaşılan deneyimi vücuda getirir.² Tarihte milletini yücelten kahramanlar ortak hafıza aracılığıyla sürekli olarak toplumsal inşanın birer simgesi

² Öcal Oğuz, *Somut Olmayan Kültürel Mirasın Müzelenmesi*, Geleneksel Yayınları, Ankara 2009, s. 87.

konumunda öncü rol üstlenirler. Ortak kişiler söz konusu olunca dinî ve millî bakiyenin önemli kişileri akla gelir. Hayrettin İlhan bu ortak bakiyeden Atatürk ve İsmet İnönü'yü iki şiirinde konu edinir.

“Büyük Ruhlu: Büyük Sevgiliye” başlığını taşıyan şiir, Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya ithaf edilmiştir. Devletin her tarafı işgal altında iken ruhlara ruh katan Gazi Mustafa Kemal Atatürk, şimşek gibi karanlığı yarar, ılık nazarıyla her tarafı aydınlatır ve vatani yangınlardan çıkartır.

“Garp Cephesi Karargâhında” başlıklı şiir İsmet İnönü'ye ithaf edilmiştir. Büyük bir mübalağa ile başlayan şiirde, “Ne oturuş, ne yürüyüş, ne bakış” (s. 4) ifadeleriyle söz konusu abartma had safhaya ulaşır. Şiirin devamında ise, şair İsmet İnönü'nün sevimli gözüne hayran kaldığını ifade eder. Sanatçıya göre, yaralı vatani kurtarmak için gerekli olan titreyen ruh, İsmet İnönü'de mevcuttur. Onun diğer özelliği ise hiç durmadan vatan için uğraşmasıdır. Vatani zalimler yaralı hâle koymuşken İsmet İnönü, güneş gibi parlar. Ancak şair, İsmet İnönü'ye çeşitli tavsiyelerde bulunmaktan kaçınmaz. Onun biraz eğlenmesi, biraz daha göklerde güneş gibi parlaması söz konusu tavsiyelere örnektir. Bu şekilde ruhlara onun ışığında ısınır ve aşk devletinin eşğine yüz sürülür. Bir ilkbahar perisi de bu şekilde gülümsemiş olur.

Turancılık düşüncesi ve Hayrettin İlhan şiiri

Coğrafi ve siyasi anlamda kullanılan “Turan” terimi coğrafi olarak Pakistan'dan başlayarak Türkistan, Harzem, Horasan gibi birçok bölgeyi içine alan bir coğrafyayı kapsar. Siyasi olarak da bütün Türkleri bir araya getirmeyi amaç edinen Turancılık, “Büyük Türkistan” şeklinde tanımlanabilir.³ Söz konusu düşünce tarih, ırk, devlet çerçevesinde kuramsal bir tabana dayandırılır. Hayrettin İlhan'ın kitabında coğrafi veya siyasi olarak Turan'dan bahsetmek pek mümkün değildir. “Uyan” ve “Bırak Ağlayalım” şiirlerinde karalar giyinen “Türkân” ve “Turan” kavramlarından bahsedilir.

Milliyetçilik düşüncesi Türk milletinin üstünlüğü üzerine bina edilir.⁴ Ancak Türk milletinin üstünlüğü düşüncesi Hayrettin İlhan'ın bazı şiirlerinde tarih ile birlikte yürür. Özellikle “Uyan” şiirinde “Sevgili, büyük milletim uyan” (s.1) mısraları söz konusu düşüncenin yansımasıdır. “Büyük Matem” (s.10) şiiri milliyetçilik ve üstün millet nazariyesinin tam olarak gün yüzüne çıktığı şiiri olarak dikkat çeker. “Ey ırkların en büyüğü! Ey hilkatın büyüklüğü” (s. 10) mısraı bunun en temel göstergesidir. Onun büyük varlığı, şan ve şeref dolu tarihler yazacak kudrette oluşu, cihan tufanının destanı olan Türk milletinin birçok kahramanlar yetiştirdiği de ifade edilir. Ayrıca milletlerin dillerinde hiç ölmeyen bir beste oluşu ile Turancılık nazariyesinin tarihteki büyük zaferlerine vurgu yapılarak efsanevi kahramanlıklara vurgu yapılır. “İstiklâl Türküsü” (s. 2) şiirinde Türk gençliğinin hür yaşama isteği Türk'ün karakteristik özelliklerinden birine delalet eder.

Vatanım için İstiklâl Hatıraları şiir kitabının şekil özellikleri

Şiirin dış yapısına “şekil” adı verilir.⁵ Hayrettin İlhan'ın şiir kitabında halk edebiyatından alınan nazım şekilleri ile Batı edebiyatından alınan nazım şekillerinin birlikte kullanıldığı dikkati çeker. Bunlardan nazım şekli olarak klasik tarzın kullanıldığı metinlerin isimleri ve nazım şekillerini bir tablo hâlinde vermenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

³ Rıza Nur, *Türk Tarihi*, Kutluğ yayınları, İstanbul 1972, s. 32-33; Osman Karatay, *İran ile Turan*, Karam yayınları, Ankara 2003, s. 25-28; Ziya Gökalp, *Türkçülüğün esasları*, MEB Yayınları, İstanbul 2004, s. 26-28; C. Osmanağaoğlu, *Ziya Gökalp'te Türkçülük akımı*, On iki levha yayıncılık, İstanbul 2008, s. 26-28.

⁴ Nizam Önen, *İki Turan*, İletişim yay., İstanbul 2005, s. 293-302.

⁵ Nurullah Çetin, *Şiir çözümleme yöntemi*, Öncü kitap yayınları, Ankara 2004, s. 129.

Şiir	Sayfa	Nazım Şekli
Uyan	1	Düz kafiye
Büyük Ruhlu Büyük Sevgiliye	3	Düz Kafiye
Sevgilime	9	Türkü
Hicret	11	Çapraz Kafiye
Güzel Suna	13	Türkü
Vatan Timsali	15	Türkü
Bu da Vatanım İçin	16	Çapraz Kafiye

Yukarıdaki şiirlerin haricindeki metinlerde değişik formalara yaklaşılar, fakat klasik olarak o formun özelliği söz konusu şiirlerde yer almaz. “İstiklâl Türküsü” (s. 2) şiiri şekil olarak türküye benzer. Ancak şiir bentler hâlinde öbeklenmez. 16 mısralık tek bent hâlinde vücuda gelen şiirde kafiye şeması aaabcccbdddbeeeb şeklindedir. “Hicran Geceleri” (s. 5-7) şiirinde çapraz kafiyeye yaklaşılar. Ancak ilk dörtlük koşmaya benzer. Söz konusu şiir serisinin son bendinde ise altılık bir bölüm mevcuttur ki bu da serbesttir. “Bırak Ağlayalım” (s. 8) şiiri bir dörtlük iki beşlik bentten oluşur. “Garp Cephesi Karargâhında” (s. 4), “Büyük Zafer” (s. 12) şiiri serbest tarzda yazılmıştır.

Vatanım için İstiklâl hatıraları şiir kitabının dil ve üslup özellikleri

Kitapta dil sapmalarına pek rastlanmaz. Ancak konuşma diline yaklaşıldığı dikkat çeker. “Değil mi ah güzelim!” (s. 3) ifadesi buna örnektir. Sözdağarı olarak da matem ve yas kelimelerinin çokça kullanılmasının sebebi Millî Mücadele yıllarını anlatmasıdır. Üslup bakımından tasvirî, övgü, hitabet, iç konuşma ve yalın üslup kullanılır. Yalın üslup metnin sade yazılması anlamına geldiğinden açık ve anlaşılır bütün metinlerde kendiliğinden kullanılmış olur. Ancak diğer üslup türleri dikkate alındığında en fazla kullanılan iç konuşma üslubudur. Nurullah Çetin’in ifadesine göre şiirlerin çoğunluğu bu minvalde kaleme alınmıştır.⁶ Kitapta kullanılan üslup türlerini tablo hâlinde vermek daha faydalı olacaktır.

Şiir	Sayfa	Üslup
Uyan	1	Hitabet üslubu
İstiklâl Türküsü	2	Tasvirî üslup
Büyük Ruhlu Büyük Sevgiliye	3	Övgü üslubu
Garp Cephesi Karargâhında	4	Övgü üslubu
Hicran Geceleri	5	Tasvirî üslup
Hicran Geceleri	6	İç konuşma üslubu
Hicran Geceleri	7	İç konuşma üslubu
Bırak Ağlayalım	8	İç konuşma üslubu
Sevgilime	9	İç konuşma üslubu
Büyük Matem	10	İç konuşma üslubu
Hicret	11	İç konuşma üslubu
Büyük Zafer	12	İç konuşma üslubu
Güzel Suna	13	İç konuşma üslubu
Vatan Timsali	15	İç konuşma üslubu
Bu da Vatanım İçin	16	İç konuşma üslubu

Ahenk

Nurullah Çetin “ahenk” konusunu ses tekrarları, ses yansımaları, kelime tekrarları, ifade tekrarı, mısra tekrarı ve ses dalgalanmaları şeklinde inceler.⁷ *Vatanım İçin İstiklâl Hatıraları* adlı kitapta ahengin birçok yönden sağlanmaya çalışıldığı dikkati çeker. İlk olarak “L” sesi şiirlerde en fazla kullanılan ünsüz ahengidir. Kitapta daha çok tam kafiye kullanılır ve şiirlerde kullanılan kafiye türleri şu şekildedir:

⁶ Nurullah Çetin, *Şiir Çözümleme Yöntemi*, 209-210.

⁷ Nurullah Çetin, *Şiir Çözümleme Yöntemi*, s. 237-276.

Şiir	Sayfa	Kafiye
Uyan	1	Tam kafiye
İstiklâl Türküsü	2	Tam kafiye
Büyük Ruhlu Büyük Sevgiliye	3	Tam kafiye
Garp Cephesi Karargâhında	4	Serbest
Hicran Geceleri	5	Tam kafiye
Hicran Geceleri	6	Tam kafiye
Hicran Geceleri	7	Serbest
Bırak Ağlayalım	8	Tam kafiye
Sevgilime	9	Tam kafiye
Büyük Matem	10	Serbest
Hicret	11	Tam kafiye
Büyük Zafer	12	Tam kafiye
Güzel Suna	13	Tam kafiye
Vatan Timsali	15	Tam kafiye
Bu da Vatanım İçin	16	Tam kafiye

Kelime tekrarları yönünden “mısra başı tekrarı” “Garp Cephesi Karargâhında” (s.4) şiirinde “bak” ve “biraz” kelimeleriyle verilir. “Büyük Matem” (s. 10) şiirinde yine “bak” kelimesinin iki mısra da tekrarlandığı görülür.

“Mısra sonu tekrarı” mısraların sonunda yer alan tekrarlara denir.⁸ Bu tür tekrarlara sadece “Hicret” (s. 11) şiirinde “üstüne” kelimesiyle rastlanılır. Mısra içi tekrarı ise yine aynı şiirde “Yığılmış itap, itap üstüne” (s.11) mısraında görülür ve söz konusu tekrara tek örnektir.

“Mısra tekrarı” bir şiirde tekrar edilen mısra ya da beyitlerdir.⁹ “Uyan” şiirinde “Sevgili, büyük milletim uyan / Yücelsin şanlı devletim uyan” (s. 1) mısraları şiirin ilk dörtlüğünün ilk mısraları ve son dörtlüğünün son mısraları olarak tekrar edilmiştir. “İstiklâl Türküsü” (s. 2) şiirinde “Her taraf yas; matem dolu” (s. 2) mısraının şiirin üç yerinde tekrar edildiği dikkat çeker. “Yas tutuyor; matem dolu” (s. 2) ifadesi ise bir yerde kullanılır. Aynı minvalde olsa da şairin burada farklı bir ifade kalıbı tercih edilir. “Sevgilime” (s. 9) şiirinde “Sevgilim de ah muhacir olmuş” (s. 9) mısraı; “Büyük Zafer” (s. 12) şiirinde “Tebrik, hürmetler zaferinize” (s. 12) mısraı; “Güzel Suna” (s. 13-14) şiirinde “Fidan boylu güzel Suna” (s. 13-14) mısraı; “Vatan Timsali” (s. 15) şiirinde “Vurgun bütün gönüller” (s. 15) mısraı ile “Bırak Ağlayalım” (s.8) şiirinde “Türk illerinde kanlar çağlıyor / Karalar geyinmiş Turan ağlıyor.” (s. 8) mısraları tekrarlanır.

Ahenk oluşturmanın diğer yolu ise, vezindir. Kitapta kullanılan vezinler şu şekildedir.

Şiir	Sayfa	Vezin
Uyan	1	11’li hece vezni ile yazılmıştır.
İstiklâl Türküsü	2	8’li hece vezni kullanılmıştır.
Büyük Ruhlu Büyük Sevgiliye	3	Serbest vezinle yazılmıştır.
Garp Cephesi Karargâhında	4	Serbest vezinle yazılmıştır.
Hicran Geceleri	5	Serbest vezinle yazılmıştır.
Hicran Geceleri	6	Serbest vezinle yazılmıştır.
Hicran Geceleri	7	14’lü hece vezniyle yazılmıştır.
Bırak Ağlayalım	8	Hece vezninin 11’li kalıbı kullanılmıştır.
Sevgilime	9	Hece vezninin 11’li kalıbı kullanılmıştır.
Büyük Matem	10	Serbest vezinle yazılmıştır.
Hicret	11	Hece vezninin 11’li kalıbı kullanılmıştır.
Büyük Zafer	12	Hece vezninin 11’li kalıbı

⁸ Nurullah Çetin, *Şiir Çözümleme Yöntemi*, s. 251.

⁹ Nurullah Çetin, *Şiir Çözümleme Yöntemi*, s. 255.

		kullanılmıştır.
Güzel Suna	13	Hece vezninin 8'li kalıbıyla yazılmıştır.
Vatan Timsali	15	Hece vezninin 7'li kalıbıyla yazılmıştır.
Bu da Vatanım İçin	16	Hece vezninin 11'li kalıbı kullanılmıştır.

Şiirlerin hece vezniyle yazılmış olanları her ne kadar 7'li, 8'li, 11'li kalıplarla yazılmış olsa da metinlerin bazı mısralarında söz konusu hece sayısından sapıldığı görülür. Mesela aynı metnin bazı mısralarında 10'lu hece vezniyle karşılaşılr.

Musiki konusunda başvurulan yöntemlerden bir diğerini de ünlemler oluşturur. Ünlemler şiirdeki sesi yükseltip alçaltarak ahengi sağlayan unsurlardandır.¹⁰ “Büyük Matem” şiirinde “Ey milletim o senin; dünyaları titreten” (s.10) ve “Ey ırkların büyüğü! Ey hilkatın büyüklüğü” (s.10) mısralarında; “Büyük Zafer” şiirinde “Ey kahraman ordu! Ey altın ordu” (s. 12) mısraında ünlem ile şiire ahenk verildiği dikkati çeker.

Sonuç

Isparta Orta Mektebi sabık müdürü ve Gaziantep Ortaokulu edebiyat öğretmeni olan Hayrettin İlhan'ın elimizdeki tek şiir kitabı, makalenin konusunu teşkil eden *Vatanım İçin İstiklâl Hatıraları* adlı eseridir.

Kitapta on üç şiiri bulunan Hayrettin İlhan'ın şiirlerinin ana temasını İstiklâl Savaşı yılları oluşturur. Söz konusu dönemin ilk kısmını anlattığı şiirlerinde karamsar bir tablo çizen Hayrettin İlhan, savaş kazanıldıktan sonra iyimser bir manzara çizmeye çalışır. Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü'den övgüyle bahseden şair, aşk konusuna sadece bir şiirinde değinir. Turancılık mefhumunu da değinen sanatçı, Türk milletinin üstünlüğünü vurgular.

Şekil olarak düz kafiye, çapraz kafiye ve türkü nazım şekillerini kullanır. Sade dili tercih eden Hayrettin İlhan, üslup olarak tasvirî, iç konuşma, övgü ve hitabet üsluplarını çeşitli şiirlerinde kullanır. Ahengi mısra tekrarı, vezin ve kafiye ile vermeye çalışır. Vezin olarak daha çok heceyi tercih etse de bu tür metinlerinde kusurların olduğu gözden kaçmamalıdır. Genellikle tam kafiye tercih eden, bir şiir kitabı olan ve edebiyat tarihlerinde adı geçmeyen Hayrettin İlhan, kendi çapında şiir denemeleri olan bir sanatçıdır.

¹⁰ Nurullah Çetin, *Şiir Çözümleme Yöntemi*, s. 272-273.

VATANIM İÇİN

• İSTİKLÂL HATIRALARI*

YAZAN

Isparta Orta Mektebi Sabık Müdürü ve Gazi Ayıntab Orta Mektebi Edebiyat

Muallimlerinden Hayrettin İlhan

Gazi Ayıntab Havadis Matbaası

1928

UYAN

Sevgili milletim Büyük Türklüğe İthaf

-1-

Sevgili, büyük milletim uyan,
Yücelsin şanlı devletim uyan,
Bağrımı kan etti bak kara günler;
Yürekler, dağladı, yaşlı düğünler.

-2-

Karalar giyinmiş Türkânı gör de;
Sel gibi çağlayan al kanı gör de;
Sevgili büyük milletim uyan.
Yücelsin şanlı devletim uyan.

Akşehir 335

İSTİKLÂL TÜRKÜSÜ

Yeşil yurdun ovaları;
Bülbül dolu yuvaları;
Gül dağıtan obaları;
Yas tutuyor; matem dolu.

Her tarafı hüznün sarmış;
Ne bet: ne de beniz kalmış.
Güzel vatan! Ah çığnenmiş
Her taraf yas: matem dolu.

Yalın kılıç hep efeler.
Yangınlara göğüs gerer.
Koyun, kuzu ağlar; meler
Her taraf yas; matem dolu.

Türk gençliği sen neredesin!
Yetiş artık matem bitsin.
Gönüllerde hep hür sesin.
Her taraf yas; matem dolu.

25 Mart 336

BÜYÜK RUHLU; BÜYÜK SEVGİLİYE

“Gazi Mustafa Kemal Paşa’ya”

Yağmur yağdı; şimşek çaktı; sel aktı.
Sicim gibi yağan yağmur ortalığı ıslattı.

Bu yağmurlu bir günde güneş gibi parladın;
Şimşek gibi karanlığı sen yardın.

Senin ılık; sıcak ziyân her tarafı parlattı.
Ölgün duran hayallere biraz daha ruh kattı.

Gülümsedin nazarların buseleri saçıldı.
O buseler birer bahar hediyesi sayıldı.

Gülümsedin; yaklaştın; hep ruhlara ruh kattın.
Değil mi ah güzelim! Yangınlardan çıkarttın
Akşehir 336

GARP CEPHESİ KARARGÂHINDA

“Büyük İsmetimizin büyük kalbine ithaf”
Dün cepheye seni gördüm giderken;
Ne oturuş; ne yürüyüş; ne bakış.
Gözlerimde bir dalgınlık; bir rüya.
Uçuşurken bakakaldım o sevimli gözüne;
O ne yüksek; ne semavi; o ne ilahi bakış.
Bu yaralı vatana titreyen büyük ruh:
Sende vardır sevgilim kurtar artık milleti.
Bak ne hâle koymuşlar, her tarafta bir mecruh.
Bak ne hâle koymuşlar, zalimler memleketi.
Her gün uçar; her gün koşar gidersin.
Biraz durmak, nefes almak sana kısmet olmuyor.
Biraz ne olur bu yerlerde eğlenmeniz olmaz mı?
Biraz daha bu göklerde güneş gibi parlasan.
Ruhlar senin ziyanda biraz daha ısınsa.
Aşk denilen devletin eşğine yüz sürse,
Bir ilkbahar perisi gülümsesin nolur ki

Akşehir 337

HİCRAN GECELERİ

-1-

Uzakta bir ses; bir inilti mi var?
Gecenin koynunda bir güzel ağlar.
Kaplara; her yeri sessiz bir niyaz.
Alevden yaşlar; sel gibi çağlar

-2-

Bu gölgelerde yok mu canlı bir insan;
Ne derin karanlık; ne ıssız yuva;
Bu yerlerde yok mu hiçbir yaşayan.
Bu yerlerde yok mu; hani bir yuva.
Akşehir 325

HİCRAN GECELERİ

-1-

Bak vatanım seni andım dün gece;
Senin için gözyaşlarım döküldü.
Seni sordum gecelere gizlice.
Ne ses geldi; ne bir duyan görüldü.

-2-

Gözyaşlarım döküldü bunaldı ruhum.
Karanlıklı geceler karanlığa karışsın,
Her bir harfi bir yangın yaratmayan her şiirim.
Yangınlara atılsın; ya yaksın ya yakılsın.
Akşehir 335

HİCRAN GECELERİ

“Konya isyanında yazılmıştır”

-1-

Bu kuduran karanlık hangi kara bir günde.
Kara yash, ölümün hangi korkunç çıığı.
Bu kansızlık; bu hiçlik; bu ölümlü geceler.
Hangi kalpsiz yokluğun; hangi korkunç kovuğu

-2-

Sordum korkak ruhlara karanlıklar içinden.
Dedim ne bu karanlık; olmuş yine ne var ki.
Titreyen bir şüphe cevap verdi derinden.
Çok korkulu geceler ne oluyor bilmem ki;
Sordum güzel vatanı hicran gecelerinde.
Asırların koynunda dedi bir ses derinden.
27-4-336

BIRAK AĞLAYALIM

“Konya Mebusu Refik Beyefendi’ye”
“Bak ağlıyor vatan; bak anne ağlıyor”
Gözünün yaşları yürek dağlıyor;
Türk illerinde kanlar çağlıyor.
Karalar geyinmiş Turan ağlıyor.

{*}

İstanbul mudur şu güzel şehir;
Zincirler takılmış nedir bu kahr?
Her yerini sarmış acı bir zehir.
Türk illerinde kanlar çağlıyor.
Karalar geyinmiş Turan ağlıyor,

{*}

İzmir’le Ayıntab kanlı bir diyar;
O yerlerde gezen inilti duyar.
Vatanı eller al kana boyar.
Türk illerinde kanlar çağlıyor.
Karalar geyinmiş Türkân ağlıyor.

Akşehir 336

SEVGİLİME

-1-

Her şey dağımıktı; vakit pek dardı
O nazik ellerin yarımı sardı
Görünce böyle benzim sarardı.
Sevgilim de ah muhacir olmuş.

-2-

Gönlüm ne yapsın onsuz baharı.
Bülbülsüz kalmış sevgi diyarı.
Kimlerden sormalı gül yüzlü yârı.
Sevgilim de ah muhacir olmuş.
Akşehir 337

BÜYÜK MATEM

“Mustafa Necati Beyefendi’ye”

Bak ruhumu ne korkunç! Üzüntüler sarıyor.
Bak vatanı ne gülünç! Hortlaklar parçalıyor.
Ey milletim o senin; dünyaları titreten.
Büyük ruhun şimdi bir:
Gece kadar sakin mi?
O deryalar dalgasız;
Fırtınasız olur mu?
Ey ırkların en büyüğü! Ey hilkatın büyüklüğü!
Senin büyük varlığın, inkılaplar yapacak.
Şan dolu, şeref dolu tarihler yaratacak.
Bin bir cihan tufanının, fahr u şeref destanısın.
Kahramanlar kuranının, ruhu hayatı şanıdır.
Asırların ruhlarında en gür sesler, senin sesin.
Milletlerin dillerinde hiç ölmeyen bir bestesin.
Akşehir 337

HİCRET

Bozulmuş zevkler, neşveler kırık;
Meyler dökülmüş kitap üstüne.
Gönüller küskün; Kâbeler yıkık.
Yığılmış itap, itap üstüne

Derdini çalıyor bir hazin kaval.
Ağlıyor telleri hicran üstüne:
Akan gözyaşları canlı bir melâl.
Zindanlar çökmüş vicdan üstüne.

İlkbahar sen de kızıklar giyin.
Karalar bağla matem üstüne.
Yazlarla kışlar gelmeyin sakın
Yangınlar düşmeden âlem üstüne.
Akşehir 337

BÜYÜK ZAFER

“İstiklâl ordusuna ithaf”
Ey kahraman ordu! Ey altın ordu!
Kurtardın, korudun bu aziz yurdu.
Titredin üstüne melekler gibi.
Gölgende güllüyor çiçekler gibi.

Vatandan yükselen her yanık niyaz!
Sevinç yaşları dökerek diyor.
Nurlar saçılısın izlerinize;
Tebrik, hürmetler zaferinize.
Bastiğın yeri dudaklar öper.
Yüz sürmek şeref ayaklarına.
Nazlı hilal bak nasıl gülümser.
Gölgeler saçar yanaklarına.
Nurlar saçılısın izlerinize.
Tebrik, hürmetler zaferinize.

Isparta 338

GÜZEL SUNA

“Hamdullah Suphi Beyefendi’ye”

-1-

Bak çiçekler birer, birer.
Açılarak bize güler.
Sen de açıl artık yeter.
Fidan boylu güzel Suna.

-2-

Ağaçlarda tomurcuklar,
Bugün, yarın açacaklar.
Bize hayat saçacaklar,
Fidan boylu güzel Suna.

-3-

Açılmış bak mor çiğdemler!
Gelincikler hep bademler.
Geçti artık sönük demler.
Fidan boylu güzel Suna

-4-

Hakkın yüzü açılıyor?
Güneşli nur, saçılıyor,
Ne var giden kaçılıyor?
Fidan boylu güzel suna.

-5-

Hortlak, cadı birer masal,
Oldu bugün hepsi hayal.
Dirilmesi artık muhâl.
Fidan boylu güzel Suna.

-6-

Kulak ver sen dediğime.
İleri git hiç gam yeme
Ele, güne karşı deme.
Fidan boylu güzel Suna

-7-

Medeniyet bir güneştir.
Güneş gibi mukaddestir.
Isıtıcı bir ateştir.
Fidan boylu güzel Suna.
Isparta 926

VATAN TİMSALİ

-1-

Bu öyle bir güzel ki.
Eşi bulunmaz belki.
Ol kadar muhteşem ki.
Vurgun bütün gönüller.

-2-

Gözleri öyle derin.
Öyle bulutlu, hazin.
Öyle yüksek, ateşin
Vurgun bütün gönüller.

-3-

Öyle bir tatlı bakar,
Bakışı canlar yakar.
Nur gibi ruha akar.
Vurgun bütün gönüller.
Ankara 337

BU DA VATANIM İÇİN

“İzmir Parkı’nda”

-1-

Bir seher yâr ile gülşende kaldım.
Etrafı bütün bülbüller aldı.
Cennetler içinde hülyaya daldım.
Devası bulunmaz dertlere kaldı.

-2-

Çiçekler söyledi, canan söyledi.
Sesime ses verdi bütün kâinat.
Ruhumun şiiirini hilkat dinledi.
Yaşadım, sürdürdüm tatlı bir hayat.
İzmir 927

Kaynakça

- Çetin, N., (2004). Şiir çözümleme yöntemi, Öncü kitap yayınları, Ankara.
Gökalp, Z., (2004). *Türkçülüğün esasları*, MEB yayınları, İstanbul.
Hayrettin İ., (1928). *Vatanım için istiklâl hatıraları*, Gazi Ayıntab havadis matbaası.
Karatay, O., (2003). *İran ile turan*, karam yayınları, Ankara.
Kanter, M. Fatih (2014), *Milli Edebiyat Dönemi Türk Şiirinde Benlik Algısı ve Kimlik Kurgusu*, kitabevi yayınları, İstanbul.
Oğuz, Ö., (2009). *Somut olmayan kültürel mirasın müzelenmesi*, Geleneksel yayınları, Ankara.

-
- Osmanağaoğlu, C., (2008). *Ziya Gökalp'te Türkçülük akımı*, On iki levha yayıncılık, İstanbul.
- Önen, N., (2005). *İki turan*, İletişim yay., İstanbul.
- Rıza N., (1972). *Türk tarihi*, Kutluğ yayınları, İstanbul.
-

SOSYOLOJİ

Klasik İslam Dönemi Devletleşmesinde Hiyerarşinin Tiyatral Görünümleri

Theatrical Aspects of Hierarchy in the Classical Islamic Period State Formation

Yücel KARADAŞ*

Öz

Bir farklılaşma biçimi olarak devlet, ortaya çıktığı her toplumda hiyerarşik bir düzen yaratır. Bu hiyerarşik düzenin toplum tarafından genel kabulü için, ona karşılık gelen sembolik bir düzenle var olur. Yani bir toplumdaki devlet anlamında hiyerarşik düzen karmaşıklığı, ona karşılık gelen karmaşık bir sembolik düzene ihtiyaç duyar. İşte, kişilerin, konumların, mekanların gerçek anlamlarıyla değil, sembolik anlamlarıyla var olduğu bu düzen, tiyatral bir alan ortaya çıkarır. Bu tiyatral alanda dekor, kostümler, roller ve senaryo vardır ve bu tiyatral unsurlar, gerçek dünyanın sembolik bir temsilidir. Modern öncesi klasik İslam dönemi devletleşmelerine bakıldığında devletleşme ile sembolik anlatımın düzeyinin beraber geliştiği görülür. Gerçek hiyerarşiye paralel giden, ancak bir bakıma ondan bağımsız sembolik bir dünya yaratan bu düzenin belirgin bir tiyatral işleyişi vardır. Devletleşmelerin sembolik düzenleri, onları birleştiren İslam nedeniyle ortak noktalara sahipken, devletlerin ortaya çıktığı coğrafyayla bağlantılı olarak yerel motifleri de içinde barındırır.

Anahtar Kelimeler: Sembol, Tiyatro, Hiyerarşi, Lakap, Rol.

Abstract

As a form of differentiation, the state creates a hierarchical order in every society in which it emerges. For the general acceptance of this hierarchical order by the society, there is a symbolic arrangement corresponding to it. That is, the complexity of the hierarchical order in the sense of the state in a society requires a complex symbolic order that corresponds to it. Here, this order, where people, positions, places exist with their symbolic meanings, rather than the real meaning, creates a theatrical space. There are decors, costumes, roles and a scenario in this theatrical space, and these theatrical elements are symbolic representation of the real world. When we look at the pre-modern classical Islamic state orders, it is seen that the level of nationalization and symbolic expression develops together. This order, which runs parallel to the real hierarchy, but in a sense creates a symbolic world independent from it, has a distinct theatrical functioning. The symbolic schemes of state formation have common points because of Islam which unifies them, but also include local motifs in connection with the geography in which states emerged.

Keywords: Symbol, Theater, Hierarchy, Epithet, Role.

Giriş

Devlette yoğunlaşan sermaye türleri içinde belirleyici konumda olanı, sembolik sermayedir. Sembolik sermaye ile devletin hiyerarşik yapılanması sembollerle süslü bir ritüeller alanına dönüşür. Bu ritüeller, Bloch'un ifadesiyle toplumsal tabakalaşma sisteminin kalıcılaşp doğallaşmasına da hizmet eder: "İktidarın ritüelleştirilmesi, ele geçirilen iktidarın ritüeller tarafından ritüel toplumsal tabakaya dönüştürülmesi olsa da bu aynı zamanda ritüelleştirme süreci toplumsal tabakanın kökeninden, yani iktidarın faaliyetlerinden kopuk hale geldiği ve ritüeller sürecinin herhangi bir doğrudan geri beslemeyi olanaksızlaştırdığı anlamına gelmektedir. Bu yolla toplumsal tabaka kaçınılmaz olarak iktidarla bağlantısız hale gelir. İktidar toplumsal tabakayı ritüel aracılığıyla üretse de, bu tabakaya bağımsızlık, daha uzun süreli kalıcılığın yolunu açan 'gerçekçilik' kazandırır. İktidar değişse de, iktidarın ürettiği toplumsal tabaka kalacaktır"(Bloch, 2013, s.121). Ritüelisitik iktidar, Bourdieu'nun teorisinde bir üst aşamaya taşınarak tiyatral bir ifade biçimine kavuşur.

Belki de Bourdieu'nun devlet kuramının en ilgi çekici yanı, devlet hiyerarşisinin işleyişini tanımlarken kullandığı ritüel, oyun ve tiyatro metaforlarında yatar. Ona göre devlet, ne kadar kurumsallaşmış olursa olsun, geleneksel olarak kendini devam ettiren bir ritüel toplamıdır. Hatta ritüellerin kalabalıklığı, o devletin kurumsallaşma düzeyi ile ilgili pozitif bir işaret(Bourdieu, 2016, s.178). Eğer klasik kamusal alan- özel alan ayırımından hareket edilecekse, özel alan, bireylerin kendileri gibi oldukları alandır. Kamusal alan ise, insanların

* Doç. Dr. Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. yucelkaradas@gmail.com.

rollerini icra ettikleri tiyatro sahnesidir. Kamusal alandaki oyunun kuralları vardır ve bireyler buna uymak mecburiyetindedirler (Bourdieu, 2016, s.70-1). “Her oyunun kuralları ve fair play vardır... Toplumların büyük çoğunluğunda mükemmeliyet, oyunun kurallarıyla oynarken, kendi kurallarıyla oynanan bu oyunu, oyuna sunulan saygının en üst düzeydeki ifadesi haline getirme sanatıdır. Kontrollü ihlalcı, sapkınlığın tam karşı kutbunda durur... Egemen grup, oyunun kuralına, kitabına uygun ihlallerde dahi uyulması sanatından mürekkep asgari davranış göstergelerine göre üye kabul eder. Tam, Chumfort’un meşhur cümlesindeki gibi: ‘Rahip tümüyle inanmak zorundadır, başrahabin bazı şüpheleri olabilir, kardinal ise ateist bile olabilir’. Mükemmeliyet hiyerarşisinde ne kadar yükselirseniz, ex officio olmak şartıyla, artık şüphenin bulunmadığı bir noktadan yola çıkarak, oyunun kuralıyla o kadar çok oynayabilirsiniz”(Bourdieu, 2016, s.85-6). Yazar, işin tiyatro boyutuna şu şekilde değinir: “İnsanlar bir tiyatro sahnelemektedirler; biri oyununu oynar, diğeri ise izleyicidir; doğru izleyici ya da yanlış izleyici. Etkileşimlere dair bu teatral anlayışı, en somut biçimde tiyatro dünyası örneğine yani devlet oyununa, resmiyet dünyasına, remi merasimlere uygulayabiliriz...Pascal gibi konuşacak olursak... ‘Dünya bir tiyatrodur ve bu, devlet için de gayet geçerlidir’ der... Şunu söylüyorum: Devlet bir hukuk kurgusudur, dolayısıyla mevcut değildir. Toplumsal dünyaya dair dramaturjik anlayış önemli bir şeyi görür”(Bourdieu, 2016, s.43).

Bourdieu’nun bu kavramsallaştırması İslam dönemi devletlerinin ve toplumdaki hiyerarşik bölünme ile farklılaşmanın ortaya çıkışını açıklamak için işlevseldir. Hiyerarşi gelişip kurumsallaştıkça ritüeller, seremoniler ve tiyatrallık o kadar belirginleşir.

Güçlü devletin göstergesi, kostümleriyle, rolleriyle, sahne dekorlarıyla gelişmiş bir tiyatral yapının varlığıdır. Hiyerarşi kendini tiyatral seremoni ve ritüellerle dışa vurur. Hiyerarşinin tiyatrallığı, onun gerçeklikle alakası olmayan bir oyun olduğu anlamına gelmez. Bunun yerine, gerçek olanın oyunsallaştırılarak ifade edilmesi olarak düşünülmesi gerekir. Örneğin, Müslüman devletlerin İran ve Hind geleneğinden devraldığı hilat olgusu, kostüm üzerinden gerçek olanın ifadesidir. Hükümdar, ödüllendirmek istediği bürokrat, yönetici, elçi, bağımlı ülke hükümdarlarına bir tür kaftan olan hilat giydirir. Hilat alttakinin üsttekine bağımlılığını onayladığı gibi, aynı zamanda hilat giydirilen kişinin hiyerarşi içinde ödüllendirilmesini de ifade eder. Hilat giydirilen kişinin hiyerarşideki konumu, giydirilen hilatin kalitesini de belirler.

Tiyatrallaşmış devlette hiçbir şey olduğu gibi, doğrudan ifade edilmez. Devlet bir semboller toplamıdır ve her şey sembollerle betimlenir. Hiyerarşideki her makam, bir lakapla özdeşleşmiştir ve kişi o makama geldiğinde ismine lakap da eklenmiş olur. Lakapları elde etmek için verilen mücadele, konumları elde etme anlamı taşıdığından oldukça acımasız olabilmektedir. Lakaplar, bürokratik organizasyonun karmaşıklığını gösterdiği gibi bürokrasideki uzmanlık farklılıklarını gösterir. Bir kişi hükümdar olduğunda artık normal adıyla değil, lakabıyla tanınır. Siyasi otoriteyi ifade etmek için lakabın sonuna devle takısı gelir (Seyfüddeve, Aduddeve, Nasıruddeve gibi). Eğer dini bir otoriteyse ve örneğin Abbasi sonrası Halife ile hükümdarın ayrıştığı laik döneme denk gelmişse, dini otoritenin simgesi halifeye lakabın sonuna billah, Allah, din gibi takılar eklenir. Fatımilerde dini otorite ile siyasi otorite ayrılmadığı, devlet başkanı aynı zamanda halife olduğundan kişi lakabı sonrasına billah, Allah, din vb. dini ekler getirilir.

İslam’daki devletleşme süreci, bu tiyatral ritüeller konusunda farkındalığa sahip olmadan anlaşılabilir. Nitekim hiyerarşinin oluşumu ile bu hiyerarşik ayrımların kendilerini sembolik- tiyatral biçimde ifadesi birbirleriyle at başı gitmişlerdir. Ve İslam, yayıldığı, devlet kurma kapasitesine ulaştığı bütün coğrafyalarda, o coğrafyadaki geleneksel devletleşme ritüellerini ya biraz dönüştürerek ya da olduğu gibi sahiplenerek içselleştirmiştir. İran, Hint,

Sind (Pakistan), Türk, Bizans, Mısır, Yunan etkileri devletin kurulduğu bölgeye göre belirginlik kazanmıştır.

Bu tiyatronun vazgeçilmez unsurları dört tanedir: sahne dekoru, kostümler, roller ve bu rolleri icra edenlere takılan lakaplar. Söz konusu dört olgu üzerinden oluşturulan sembolik dünya, gerçek hiyerarşik ilişkiler karmaşıklıkça daha fazla karmaşılaşır; sembolik-soyut anlamlar daha incelikli hale gelir. Yani sembolik dünyanın karmaşıklığı, gerçek devlet hiyerarşisindeki karmaşılaşmanın bir temsilidir. Devletin roller dünyasında çoğu şey olduğu gibi değil, sembollerle ifade edilir.

Hiyerarşide kişiler, insanlara ebeveynleri tarafından verilen isimlerle değil, hiyerarşideki konumlarına karşılık gelen lakaplarıyla bilinirler. Kişi, hiyerarşik konumuna bağlanmış olan lakabıyla sahnede yer alır. Yalnızca din adamlarına, alimlere verilen lakaplar, yalnızca hükümdarlara ya da daha alt konumdaki siyasi-idari aktörlere verilen lakaplar, halifelere özgü lakaplar... İslam devletleşmesinin en belirgin görünümünden biri olan lakaplaşma, kişilerin gerçek adlarıyla değil, sahne adlarıyla yer almaları anlamına da gelebilir. Nitekim İslam'ın geniş coğrafi yayılımında, bazen devletlerin kurulduğu toplumlarla bağlantılı olarak, hiyerarşik örgütlenme ve bu örgütlenmedeki konumlara karşılık gelen lakaplaşma paralel bir seyir izlemiştir. Osmanlı Devleti özelinde: "Antika devlet iki yüzlü değildir. Açık içil bir kesinlikle kendisinin toplum üstü ve insan üstü karakterini herkesin gözüne batırmaktan çekinmez. Onun için, kurduğu hiyerarşiyi, daha ağza alırken, karşısındakine yazılı bir formülle kabul ettirir. Bu formül, her basamak kişisine verilen 'LAKAP' adını alır. Her basamağın lakaplarını bilip yazmak, antika devletin bir çeşit parolasıdır. Onu bilmeyen kendiliğinden dışarıda kalır. Lakapların topuna birden 'ELKAAB' denir. Bunlar, Kanunnamelerde önemle belirtilen ayrı bir bilim sayılır. Bir kişinin ne olduğu, hangi yol (tarık)da olduğu, hangi rütbeyi taşıdığı; daha ona yazılan kağıdın başlangıcında açıkça okunur"(Kıvılcımlı, 2007, s.104). Lakaplaşmaya hakim olmayanın kendiliğinden dışarıda kalması, oyunun kurallarını bilmeyenin dışarıda kalması anlamına gelir. Konumlara dair lakaplaşma, konumların açık sembolik bir ifadesidir, bu sembollerini bilmek ayrı bir eğitim, uzmanlık gerektirir ve söz konusu bilinç, sizin içerde mi, dışarıda mı olacağınızı belirler. Konumlar için verilen mücadele, sembolik anlama sahip lakapları elde etmek için verilen bir mücadeledir de.

Sa'lebi'nin Taht Adabı

İslam'ın devlet geleneğinin daha tam oluşmadığı Arabistan'dan sonra yayılım gösterdiği, devlet geleneğine sahip ülke İran olduğu için hiyerarşik örgütlenme ve bu örgütlenmenin tiyatral temsilinin ilk alındığı ülke de burası olmuştur. Söz konusu sürecin ilk belirginleştiği devlet, Abbasiler olmuştur. Abbasi Devleti yalnızca hiyerarşik bir örgütlenme modelinin değil, aynı zamanda bunun tiyatral temsilinin de ete kemiğe büründüğü bir devlettir. Bu konuda yazılmış çok önemli bir eser, Abbasi Halifesi Mütevekkil'in (822-861) Türk asıllı veziri Hakan oğlu Feth'e sunulan, Muhammed b. Haris Sa'lebi'nin *Taht Adabı*'dir. Bu kitap, İran kökenli devlete dair tiyatral ritüellerin Abbasiler'e geçişini çok çarpıcı biçimde yansıtmaktadır.

İlk kısım, Hükümdarla yemek yemenin kurallarına dairdir. Hükümdar eğer yemek yeme vaktine kadar birinin yanında kalmasına izin verirse, o kişinin uyması gereken kural şudur: "Bu kişi hükümdarın yemeğine ve onun önüne el uzatmamalıdır...Bu el uzatma, kişinin aç gözlü olduğunu gösterir. böyle davranmak kötü ahlakın ve anlayış kıtlığının kurallarıdır. Yine çok hareket edip elini oraya buraya uzatmak hükümdara karşı haddi aşmaktır. Ayrıca hükümdarın yanında fazlaca atıştırmak hiç de övünülecek bir şey değildir... Edepli ve erdemli kişilere yakışan ise, bu sofrada hükümdarın onlar için belirlemiş olduğu statüye ve yakınlığa uygun davranmaktır"(Sa'lebi, 2005, s.29). Eğer aç olsanız bile hükümdarın önünde rolünüzü

icra etmeli, içinizden geldiği gibi yemek yememelisiniz. “Hükümdar, birinin önüne yemek koyduğu vakit, bu adam bilmelidir ki, önündeki sofradan gelinsin diye konmamıştır. Eğer hükümdar ikram etmek ve onunla hoşça vakit geçirmek için koymamışsa nefisine hakim olup olmadığı yemek yiyişine bakarak anlamak için koymuş olabilir. Eğer hükümdar bir kimse için sofranın üzerine hediye koyarsa, misafir elini hediyenin üstüne koymalıdır. Çünkü bu davranış, o kişinin değerini artırır ve inceliğini gösterir”(Sa’lebi, 2005, s.32). Davetlinin canı çekiyor olsa da önüne konulan yemeği yememesi (rolünü oynaması), onun nefis terbiyesinin bir göstergesidir. Hükümdar için konumlara eleman seçimi yapılacağı zaman, kişilerin sofradaki adabındaki davranışları da eleme kriterlerinden biri olarak işler. Hükümdarın verdiği hediyeyi davetlinin hangi sembolik davranışla kabul ettiğinde makbul olacağına vurgu da önemlidir.

Yazar, hükümdarın sofrasındaki adap konusuna şöyle devam eder: “Onunla (hükümdarla) birlikte yemek yiyen kişi elini yukarıya kaldırmamasın; hükümdarla birlikte tabağa uzatmasın”(sf. 34). “Taç sahibinin önünde bulunan ağır, hafif, sıcak, soğuk her ne ise onun aynısı bulunan bir tabak konmasıdır. Ancak hükümdarın yemeği, arkadaşlarının yemeğinden aşağıda olmamalıdır. Çünkü bu hükümdarın itibarının sarsılmasına neden olabilir ve onun ayrıcalıklı konumunu zedeler”(sf. 34). “Seçkin tabakanın ve hükümdarın çevresinde bulunan insanların bile, hükümdarın yanında ellerini yıkamamaları, hükümdarın hakkıdır. Ancak eğer statü, saygınlık, hanedan ve soy bakımından hükümdara denk kimseler varsa, o zaman başka”(sf. 34). Ritüeller hep hükümdarın ayrıcalıklı konumunu işaret eder.

Hükümdar, ritüelleri işletirken, bu ritüellerin toplum ve devletteki gerçek hiyerarşik tabaklaşmaya karşılık gelmesi gerekir. “Hükümdarın adil olmasının bir anlamıda, onun herkese hak ettiği şeyi, bulunduğu tabakaya uygun biçimde vermesi ve adalet anlayışının; sımsıkı sarılması gereken farzların ve nafilelerin yerine getirilmesi konusundaki tutumu gibi tutarlı olmasıdır. Dolayısıyla hükümdar; asillerden, orta sınıftan ve sıradan halktan olan kimselerin statülerine uygun bir biçimde sofraya oturmalarını sağlamalıdır”(sf. 34). Adalet, herkese eşit biçimde davranmak değil, herkese konumunun hak ettiği şekilde davranmaktır. Hükümdarın sofrada düzenindeki dizilim, toplumdaki hiyerarşik konumların sembolik bir temsili şeklinde olmalıdır. Yazar hükümdarın öteki insanlardan farklılığına vurguya devam eder: “Hükümdarların ahlakı sıradan insanların ahlakı gibi değildir ve onlar hiçbir konuda (hükümdara) benzemezler. Çok yemek, yalnızca dostlar, arkadaşlar ve toplumsal düzeyleri aşağı yukarı eşit olan kimselerin yanında güzeldir. Hükümdarlara gelince, onlar bu ölçütlerden yücedir”(sf.34-5). İnan ancak eşitler arasında olduğunda içinden geldiği davranabilir. Farklı tabakalar ve konumlardan insanların ortak bulunduğu etkinliklerde rol ön plana çıkar. İnsan rolüne uygun olarak yeme ve içme isteğini dizginlemelidir.

Yemekteki diğer ritüelistik kuralların devamında: “O (hükümdar) yemekten el çektiği vakit sofrasında bulunan herkes ayağa kalkmalı ve o bir duvarın ya da bir bölmenin ardında görünmez olana dek oturmamalıdır”(sf. 35). “Hükümdarın sofrada kullandığı mendil, beyazlık ve temizlik bakımından yüzünü silerken kullandığı mendil gibi olmalıdır. Kirlenmesi durumunda ya yenilenmeli ya da yıkanmalıdır”(sf.35). “Hükümdar sofrasında, şaka olsun ciddi olsun konuşulmaması hükümdarın hakkıdır. Hükümdar konuştuğunda ise, ona aynı şekilde karşılık verilmemeli, önüne bakarak konuşulması dinlemekten başka bir şey yapılmamalıdır. Sasani hükümdarları önlerine sofraları konulduğunda- herhangi bir nedenden dolayı bağırıp çağırarak olduklarında, o kalkıp gidene dek kimseden çıt çıkmazdı. Eğer konuşmak zorunda kalırlarsa, söylemek istedikleri şeyin anlamını işaret ve ima ile anlatırlardı”(sf. 35).

Sa’lebi’nin kitabı yalnızca hükümdar sofrasındaki yeme-içme ritüelleri veya kurallarından bahsetmez. Tiyatronun bir sahnesi sofradır; roller oynanır. Öteki ve asıl sahnesi saray kabul salonudur. “Hükümdarın erkan ve usulü arasında, dostlarını farklı tabakalara ve

statülere koyup, onların kimini daha özel, üstün ve yakın kılarken diğerlerini daha genel, düşük düzeyli ve uzak kılmak da vardır. Çünkü insanlar bölüm bölüm olup herbirinin hükümdar için yapacağı şey farklıdır. Biz görüyoruz ki, hükümdar kimi zaman oyun ve eğlence için maskaralara ihtiyaç duyduğu gibi savaşmak için yiğitlere; hikaye anlatması için komedyenlere, kendisini uyaracak danışmanlara; şakalaşacak kimselere, ciddi ve akıllı kimselere; ileri görüşlü bilginlere; çalgıcılara ve şarkıcılara ihtiyaç duyar...her tabakadan insanları yanında bulundurmamak hükümdarın hakkıdır”(sf. 37). Sa’lebi, hükümdar huzurundaki sıralamanın nasıl olacağı konusunda, İslam öncesi İran hükümdarı Ardeşir bin Babek’ten örnek verir. Örnekte kimin hükümdara ne kadar mesafede duracağı da belirlenmiştir. “Hükümdarın yakınları ve oğulları birinci tabakada yer alırlar ve bu tabakanın oturduğu yer, hükümdarın bulunduğu bölmeden on zira (yaklaşık 6,5 m) ileride bulunur. Sonra ikinci tabaka gelir ve bunların bulunduğu yer birinci tabakadan on zira geridedir. Bu tabaka hükümdarın maiyetinden, dostlarından, ünlü bilginlerden ve eşraftan oluşur. Sonra üçüncü tabaka gelir. Bunların buldukları yer de ikinci tabakadan on zira geridedir. Bunlar komedyenler, şakacılar ve kahramanlardan oluşur. Şu kadar var ki, bunlar arasında asaleti bozuk, bayağı, organları eksik, çok uzun ya da çok kısa boylu, kambur, homoseksüel, ana babası belli olmayan kimseler ile, dokumacılık ya da kan alma (hacamatçılık) gibi bayağı işleri yapanlar, isterse gaipden haber veriyor olsun, bulunmamalıdır. Ardeşir der ki: Hükümdar için, aptallarla düşüp kalkmaktan ve bayağı kimselerle muhattap olmaktan daha zararlı hiç bir şey yoktur”(sf. 39-40). Ardeşir’e göre toplumsal tabaka düzeninin sarsılması, devletin çöküşünün en önemli emaresidir(sf. 40-1).

Saraydaki bu protokol düzeninin dışında, İran geleneğinden İslam’a aktarılan en önemli tiyatral sahne unsuru, hükümdar ile diğer insanları birbirinden ayıran perde usulüdür. Perdenin iki tarafındaki kişilerin arasındaki ölçüm mesafeleri, kimin nasıl davranacağı ayrıntılı belirtilmiştir. Sa’lebi’ye göre perde usulünü üreten Ardeşir’dir. “Ardeşir’den Yezdigerd’e gelene dek bütün Acem kralları ile nedimlerinin arası bir perde ile ayrılıyordu ve yirmi zira (14,5 m)mesafedeydi. Çünkü perde ile hükümdarın arası on zira, nedimlerin arası da yine on ziraydı. Perdeyi korumakla görevli kişi, hanedana mensup ‘khurem baş’ adında bir adamdı. Bu adam öldüğü zaman, yerine yine hanedandan biri getirilir ve ona da aynı ad verilirdi. Khurem Baş, hükümdar nedimleri ile birlikte oturup onlarla ilgilenmeye başladığında, bir adama hükümdarın bulunduğu völmeye yüksek bir yere çıkmasını emreder; bu adam orada bulunan herkesin duyabileceği bir sesle ‘Ey dil! Başımı koru. Çünkü sen bugün hükümdarların hükümdarı ile birlikte oturuyorsun’ der ve sonra inerdi”(sf. 43). Perdeli sistemde hükümdarla ilişki kurmanın kuralları vardı: “Hükümdarın eğlence meclisindeki adetler bunlardı. Artık, Allah’ın yarattıklarından hiç kimse ağzının içerisinde dilini, ister bir iyilik için isterse başka bir şey için, oyatamazdı. Ta ki, perde hareketlenip perdeciyi başlatacak olan şu emri verene dek: Ey filan! Sen şunu yap, sen de şarkı söyle. E filan! Sen de şunları şunları yap”(sf. 45).

Perde, İslam sarayına Emeviler’de girmiştir. “Muaviye, Mervan, Velid, Süleyman, Hişam ve Mervan bin Muhammed zamanında halife ile nedimleri arasında bir perde bulunurdu. Halife kendinden geçip yürüdüğünde, omuzlarını oynatıp raksetmeye başladığında ve soyduğunda seçkin cariyelerinden başka hiç kimsenin göremeyeceği bir konumda olurdu. Perde arkasından, ölçüyü aşan bir biçimde, bir ses ya da sevinç narası, raks veya inleme duyulduğunda perdeciyi şöyle derdi: Yeter cariyeye! Bitir artık! Kısa kes! Böyle diyerek nedimleri bu sesin cariyelerden birinden geldiğine inandırır”(sf. 45). Ebu Cafer el Mansur ve Harun Reşid de dahil olmak üzere Abbasi halifeleri de İran’daki hükümdar ile diğer görevliler arasında perde çekme; görevlilerin tabaka-statü ayırımına göre sarayda dizilişlerini sahiplenmişlerdir(sf. 46-54). Harun Reşid, yalnızca görevlileri ayrı tabakalar halinde dizmekle yetinmemiş; tabaka içi bölünmeler yaparak farklı ayrıcalık grupları oluşturmuştur. Kitap bu

konuda müzisyenleri örnek verir: “Er-Reşid, şarkıcıları farklı düzeylere ayırma ve yerleştirme konusunda Ardeşir ve Anuşirevan’ın yaptıklarını yapan halifeler arasındaydı. İbrahim, İbn Cami’ ve Zelzel birinci tabakadaydılar...İkinci tabakada Süleym bin Selam ve Amr el-Ğazzal gibi sanatçılar bulunurdu. Üçüncü tabakada ise, telli ve nefesli çalgıları çalanlar ile tamburcular bulunuyordu”(sf. 51). Protokoldaki bu hiyerarşik düzen ve en nihayetinde hükümdarın bir perdeyle mayetinden ayrılması, devlette bürokratik oluşumun, hükümdarda simgeleşmiş kişisel iktidardan bürokratik iktidara geçişin sembolik bir temsilidir. Yani söz konusu protokol diziliş düzeni yalnızca gerçek hayattaki hiyerarşik örgütlenmenin değil, aynı zamanda bürokratikleşmiş iktidarın sembolik bir anlatımıdır. Nitekim perde düzeni hükümdarı ötekilerden ayırırken, ona bir görünmezlik ve nihayetinde kutsiyet atfetmiştir. Hükümdarın kutslaştırılması ise, onun iktidarının sembolikleştirilip yetkilerinin bürokrasiye aktarılması anlamına da gelmektedir. Kıvılcımlı, Osmanlı özelinde hükümdarın göz önünden uzak tutulması bağlamındaki bu kutsallaştırma sürecine çarpıcı biçimde değinir: “Padişah adlı tabu kişiyi savunan örgütlü devletleşme aracına, Fatih ‘Has Oda’ diyor. Ancak özel ve genel amaç o tabu-kışı değildir. Kışı insanüstüleştirerek, egemen sosyal sınıfların çıkarlarına ve eğilimlerine en uygun, en sürekli biçimde üretilen kullanıma yarayacak olan araç, asıl amaçtır. Bu araç sarayın kendisi olan tabu ortamdır. Osmanlı ağızda tabu ortamı, sarayın kendisini temsil eden başlıca yaman araç, ‘Enderun’ adını alır. Demek sarayda iki kurum vardır: 1-Tabu kişisi kurumu: Has Oda; 2- Tabu ortam kurumu: Enderun”(Kıvılcımlı, 2007, s.166). Kıvılcımlı’nın alıntısındaki ‘egemen sınıflar’ kavramı yerine ‘bürokrasi’ konduğunda taşlar yerli yerine oturur.

Sa’lebi sahnedeki aktörlerin kostümlerine dair de birşeyler yazmıştır: “Hükümdar ahlakından biri de, kullandığı parfüm ve tüsüleri maiyeti ve nedimleri ile paylaşmamaktır. Çünkü bu gibi şeyler, hükümdarın üstünlüğüne gölge düşürür”(sf. 58). Hükümdar, -koku da dahil olmak üzere- hiç bir konuda toplumun herhaengi bir üyesiyle eşit bir konumda görülmemelidir. Hükümdara mahsus olan şeyler, yalnızca hükümdara mahsustur. “Hükümdarın ahlakı ile ilgili olarak en uygun olanı, eğer suyun ve havanın kullanımında bile tek başına olabiliyorsa, bunlara başkalarını ortak etmemektir. Çünkü ağırlığın, saygınlığın ve görkemin kaynağı, bir şeye tek başına sahip olmaktır”(sf. 59). Kostüm olarak kıyafet konusunda ise: “Ebu Ehiha Said bin el’s de böyleydi. O Mekke’de sarığı başına koyduğunda, bu onun başındayken, kimse sarık kullanmazdı. El Haccac bin Yusuf da böyleydi. O takkesini başına giydiğinde, Allah’ın kullarından hiç kimse onun bir benzerini başına koyamazdı. Abdulmelik bin Mervan da böyleydi. Sarı çizmelerini ayağına geçirdiğinde, onları ayağından çıkarana dek kimse sarı çizme giymezdi. Aynı şekilde, İbrahim bin el-Mehdi bi’l Ems, İbn Ebi Davud’un yanına varmıştı. Üzerinde dünyanın en güzel kumaşlarından yapılmış bir kaftan bulunuyordu. Başına halifelere özgü olduğu bilinen, siyah ipekten yapılmış, bir ucu arkasına ve diğeri de önüne salınmış iki uçlu bir sarık sarmıştı. Ayaklarında bir çift sarı çizme, elinde abanoz ağacından yapılmış altın kaplama bir asa bulunuyordu. Parmağına taktığı ykut taşı yüzük elini parlatıyordu. (İbn ebi Davut) Onun ihtişamına öyle bir baktı ve dedi ki: Ey İbrahim! Benim yanıma öyle bir kıyafet ile geldin ki, onu yaratılanlar arasında yalnızca bir kişinin giymesi doğrudur. Bunun üzerine İbrahim oradan ayrıldı ve ölene dek bir daha uğramadı”(sf. 60).

Yazar şöyle anekdotlar aktarmaya devam eder: “Hükümdar ahlakından biri de; nedimlerden biri içerken sınıra ulaştığında ve artık daha fazla içmesi bedene ve organlara zarar verebilecek hale geldiğinde, onun çekilmesini emretmek ve ondan gücünün üstünde bir şey yapmasını istememektir”(sf. 61). “Bir nedimin hükümdardan önce söze girmesini engellemek ya da bir dileğini arz etmek üzere konuşmasına izin vermemek hükümdarın hakkıdır. Konuşmayı başlatan hükümdar olmalıdır”(sf. 61). “Hükümdar geçmişte yaptığı bir iyiliği, bir kimse kendine iyilik yapana boyun eğdiği ve dostça davrandığı sürece başa

kakmamalıdır. Ama eğer boyun eğmeyi bırakıp asi olursa, önce ona yaptığı iyilikleri sayıp dökmeli, ondan çektiği sıkıntıları dile getirmeli, onun nankör ve vefasız olduğunu belirtmeli ve sonra, ağırlık ve hafiflik bakımından bu kişinin işlediği suç neyi gerektiriyorsa öyle cezalandırılmalıdır”(sf. 62-3). “Hükümdarın huzurunda işlenen bir suç, başka yerde işlenebilen bir suç gibi değildir. Çünkü hükümdar Allah ile kulları arasındadır”(sf. 64). “Hükümdar ayağa kalkmak için hareketliğinde, maiyet ve ileri gelenler ondan önce davranıp ayağa kalkmalıdırlar. Eğer onlara oldukları yerde kalmalarını işaret ederse, o gözden kayboluncaya kadar kimse oturmamalıdır. Hükümdar çıkarken herkesi ayakta görmek onun hakkıdır. Aynı şekilde, o tahtına oturduğunda da herkesi ayakta görmelidir. Oturmaları için onlara baktığında, herkes aynı anda oturmamalıdır. Önce birinci tabakadakiler otururlar. Hepsini oturunca bunları ikinci tabakadakiler izler. Bunların hepsini oturduktan sonra üçüncü tabakada bulunanlar otururlar. Aynı şekilde, her tabakanın bir başı ve bir sonu vardır. Önce baştakiler, sonra sırayla birer birer diğerleri oturmalıdır”(sf. 64). “Hem ana hem baba tarafından soylu, iyi tanınan ve önemli ailelere mensup olanlar dışında, büyük küçük hiç kimse giysileri ona dokunacak kadar hükümdara yaklaşmamalıdır”(sf. 64). “Hükümdar herhangi bir şeyden söz ettiği vakit, huzurda bulunanlar tüm dikkatlerini toplayarak dinlemelidirler. Dinleyen kişi hükümdarın anlattığı olayı bilen biri olsa yine de olayı hiç duymamış ve bilmiyormuş gibi dinleeli, hükümdarı dinlediği için mutlu olmalı ve sevincini ortaya koymalıdır”(sf. 65). “Hükümdarın haklarından biri odur ki, onun özel adamlarından ve maiyetinde bulunan hiç kimse, haremde bulunanlara, ister büyük olsun ister küçük olsun, başını kaldırıp bakmamalıdır”(sf. 77). “Hükümdarın haklarından biri odur ki, eğer hükümdar, bir kimse ile yakınlık kurar, onunla şakalaşır, ona sırlarını açar ve onu diğer yakınları arasında seçkin bir konuma getirirse, hükümdarın yanına başka biri geldiğinde ona saygı östermek için derlenip toparlanmalıdır”(sf. 78). “Acem hükümdarları şöyle derlerdi: Hükümdar yerinde değilken onun makamında, sanki o oradaymış gibi saygı göstermek gerekir...işareti, hareketinin az ya da çok oluşu, güzel konuşması ve edebi hatta nefes alış verişleri sanki hükümdar oradaymış gibi olduğunda bu kişi tek yüzlü (ya da önemli ve değerli) biri sayılırdı”(sf. 80). “Hükümdarın ahlaklarından biri de, ister kendi özel işlerinden sayılsın isterse hükümdarlığını güçlendirme bakımından, kendini sevindiren bir kimseyi kaftan giydirerek ödüllendirmektir. Eğer yapılan iyilik hükümdara yönelik ve onunla sınırlı olursa, saray ölçülerine göre ve özel adamları ve maiyetinin önünde, yapılan işe uygun bir kaftan giydirilmelidir. Eğer onun hükümdarlığını güçlendiren bir iş yapılmışsa, halkın huzurunda kaftan giydirilmelidir”(Sa’lebi, 2005, s.80).

Bu alıntıda görüldüğü gibi söz konusu tiyatro, kurgusal bir senaryonun oynanmasından ibaret değildir; gerçeklikle doğrudan bağı vardır. Yani gerçekliğin sembolik ifadesini içerir. Özellikle son alıntıda görülen hükümdarın kaftan giydirme hakkı dikkat çekicidir. İslam devletleşmesinde görülen hilat (kaftan) giydirme meselesi yalnızca hükümdarın altındakilere hediye vermesi anlamına gelmemekte, aynı zamanda alttakinin üsttekine itaatini onamakta ve söz konusu hediyeyi alan kişide o hediyeye karşılık gelen konuma bir bağlılık yaratmaktadır.

Abbasi ve Sonrasına Dair Diğer Kaynaklar

Protokol kuralları diye de tanımlanabilecek Abbasi sarayındaki tiyatral ritüellerin İraniliğine vurgu yapan diğer bir Abbasi dönemi yazarı Mesudi’dir. Mesudi’ye göre de bunların temeli İran Kırsası Erdeşir bin Babek’e dayanır. O saraydaki dizilişi huzurdakileri üç gruba bölerek yaptı: “1-Gilan melikleri ve hükümdarın çocukları. Bu gruptakiler, hükümdarın sağından başlayarak on zira mesafede oturabilirlerdi. Hükümdarın has adamları, nedimleri, ilim adamları ve ileri gelen kişiler bu gruba dahildi. 2-İkinci gruptakiler ise birinci gruptakilerden itibaren on zira mesafede otururlardı. Bunlar merzubanlar (din adamları), Erdeşir’in sarayında kalan bölge melikleri ve onun zamanında kendine ait bölgesi bulunan

sipahsalardan ibaretti. 3-Bu gruptakiler de önceki gruptan on zira mesafede oturabilirlerdi. Bunlar meddahlar, avareler ve komedyenlerdi”(Mesudi, 2014, s.214). Bu diziliş, devletteki farklı konumlanmanın bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim bu farklılaşma sıradan insan ile hükümdar arasındaki ilişkiyi tümünden koparmıştır (Mesudi, 2014, s.214). Sa’lebi de olduğu gibi Mesudi de hükümdarı diğerlerinden ayırmak için geliştirilen perde usulünün Erdeşir’den itibaren Kısralar tarafından uygulandığını ve İslam’la beraber bu adetin Emeviler ve Abbasiler’de devam ettiğini yazar(sf. 216-7).

10.yy. coğrafyacılarından el-Mukaddesi, “genelde siyah yünden yuvarlak veya yarı oval şekilde dikilen ve daha çok havas tabakasının giyindiği omuzlardan itibaren bırakılan kolsuz, dikişsiz, sade görünümlü ve cübbeye benzer kıyafet” olan taylesanın elitlerin yanında ayak takımı, cahil ve sarhoşlar tarafından giyilmeye başlandığından yakındır. Ona göre elitliğin (havaslığın) sembolü olan taylesanın sıradan insanlar tarafından kullanımı, toplumsal hiyerarşik düzene zarar vermektedir(el-Mukaddesi, 2015: 25). Bunun yanında, İran’ın Nişabur kentinde devlet düzenin göstergesi, taylesanın gerektiği gibi kullanımınıdır. “(Devlet meclisinde) hüküm kürsüsünde turanların üç çeşit giysileri vardır. Fakihler ve şehir ileri gelenleri taylesan giyerler ve ancak meclise başkanlık eden kişi taylesanın pilesini aşağı sarkıtabilir. Yalnızca kış aylarında giydikleri özel bir giysileri vardır ve sarık üzerine bir taylesan giyerler. Bazen de elbisenin üzerine öne açık bir cübbe giyerek sarık üzerine giydikleri taylesanın pilesini aşağı doğru sarkıtırlar. Tus, Ebiverd ve Herat’ta bu şekilde giyenleri gördüm. Sicistan halkı sarığını taç gibi sarar. Mavireünnehir’de yalnızca çok yaşlı kişiler taylesan ve öne açık cübbe giyerler. Merv’de orta yaşlı fakihler taylesanın ucunu omuzların bir kenarına atarlar ve başlarına bir fakih seçmek istediklerinde ona taylesan giymesini söylerler”(El-Mukaddesi, 2015: 338).

11.yy. İran odaklı devletleşmenin sözcülerinden olan Nizamulmülk de saray merasimlerine özel vurgu yapan bir düşünürdür. Onun yazdıklarında da hiyerarşi sembollerle, tiyatral ritüellerle açığa çıkar. Örneğin hükümdarın o gün kabul yapacağı doğrudan bir duyuruyla değil, sembolle –perdenin kaldırılmasıyla- aktarılır. “Kabul merasiminin bir tertibi olmalıdır. Merasimde önce akrabalar, sonra meşhurlar ve mevki sahipleri, en sonra da diğer kişiler girerler... Perde kaldırılınca devlet ileri gelenleri ve ordu kumandanları kabul resmi olduğuna anlarlar... Çağrımayan bir kişi merasime katılırsa, o kimse gelirken saray perdesi indirilerek merasime iştirak etmeyeceği bildirilir”(Nizamulmülk, 2009, s.140). Yalnızca kabul gününün olacağı değil, kabul merasimine katılmayacağı da sembolle –perde indirilerek- belirtilmektedir.

Nizamulmülk, şarap meclisinin kurulması adı altına sofraya düzenine de değinir. Sofra düzeni kuralları ve ritüelleriyle herkese rolüne uygun davranmasını; rolünün dayandığı konuma rıza göstermesini gerektirir. “İşret meclisi kurulduğu hafta, bir veya iki gün, alışkanlık peyda etmiş kişilerin gelmesi için izin vermek gerekir. Gelmesi mahzurlu olmayan kişilere gelecekleri gün bildirilir. Özel işret olduğu günler, şahıslar bu toplulukta yerlerinin bulunmadığını bilmelidirler... Özel meclise layık olanlar buraya gelmeye izinlidirler. Buraya gelenlerin, yanlarında bir köle hariç, saki ve sürahi getirmeleri asla adet değildir. Padişah sarayından evlerine yiyecek, çerez ve şarap götürmeleri, evlerinden saraya getirmeleri hiç bir zaman hoş karşılanmamıştır. Çünkü sultan dünyanın kethüdası sayıldığından, insanlar onun aile efradı ve kullarıdır. Aile fertlerinden birinin efendiye ekmek parçası, şarap ve yiyecek getirmesi vacip değildir”(sf. 142). Bu ayrıntılı kurallar hükümdarın ayrıcalığını onar. O dünyanın kethüdasıdır; yani asıl efendi olan Allah’ın yeryüzü temsilcisidir; asıl efendi ile sıradan insan arasındaki aracıdır. Bu üstün konumu nedeniyle, üst bürokrasi mensubu olsa bile hiç kimseyle fazla vakit geçirmemelidir. Bu onun kutsal imgesine zarar verir. “Padişah, liyakatli vezirleri hariç, hizmet edecek kulları ile bir arada çok oturursa, şikayetler ortaya atacaklarından, haşmetine zarar vererek, ona olan sevgiyi azaltacakları gibi ona karşı da

gevşek olurlar. Büyüer, sipahsalar, amidlerle gerektiğinden fazla bir arada bulunursa, padişahlığının büyüklüğüne zarar getirir. Bu kişiler padişahın fermanlarını icrada gevşeklik gösterirler, cesaretlenerek yüzlerindeki tebessümleri kaldırırlar...Bir iki nefeslik bir andan fazla nedimleri hariç bu taife ile şaka ve laubalilik yapmasına memleket işleri ve padişahlık içgüdüğü müsaade etmez”(sf. 142-3).

Devletlerde egemenliğin sembolik anlatımının bir boyutu amblem, nesne kullanımı ve bayraklarda görülür. İbn-i Haldun’un belirttiği gibi Abbasiler siyah bayrak kullanırdı, Alevi ve Şiiler onlara isyan edince bayrak olarak beyaz renk kullanıldı. Abbasi halifesi Me’mun siyah renkten vazgeçip yeşil renk kullandı. Fatımi Halifesi Aziz Nizai Suriye’yi fethetmeye yöneldiğinde beş yüz zurna ve beşyüz trampet kullandı. Mağripteği Berberi hükümdarların kendilerine has renkleri olmamasına rağmen ipekten bayraklarını yıldızlarla süslerdi. Türk devletlerinde şaliş veya çetr denilen büyük bayraklar kullanılır; ayrıca Türk hakanlarının başları üstünde taşınan ‘İsabe’ veya ‘şatfa’ denen büyük bir bayrak vardı ve bu bayrak hakanın alameti idi; vezirler için kullanılması yasaktı(İbn-i Haldun, 2016, s.511). Abbasilerde hükümdarlık emaresi olan şey hırka ve asa idi; Fatımiler’de şemsiye idi(İbn-i Haldun, 2016: 520). Burada bahsedilen nesnelere, sembolik anlamda hükümdarın diğerlerinden farklılığının bir göstergesiydi. İbn-i Haldun’a göre hükümdar kıyafet anlamında da benzersizdir; Tıraz denilen bu kıyafet yalnızca hükümdara özgüdür: “Mülk, saltanat ve hanedanlıklarla ilgili geleneklerde görülen ihtişam ve debdebelere biri de, hükümdarların isimlerini veya kendilerine has bir takım alametleri, giymeleri için hazırlanmış ipekten, dibadan veya ibrişimden elbiselerinin ve kaftanlarının tırazına dokuyarak resmetmeleridir. Dokunan kumaştaki yazı, tamamen altınla yaldızlanmış ipliklerden veya elbisenin rengine uymayan ve yaldızlı olmayan ipeklerden olmasın dikkat edilirdi... Hükümdara mahsus elbiselere, söz konusu tıraz bir alamet ve nişan olarak konulmuştur”(İbn-i Haldun, 2016, s.520).

Osmanlı özelinde sofranın düzeninin dönüşümü ve kostümler ile devletleşme arasındaki ilişkiye Kıvılcımlı değinir. “Divan-ı Humayun’da taam: Bir çeşit divan sayılabilir. Divan toplantıları ‘SOFA’da, Divan ‘taam’ (yemek toplantısı), ‘SOFRA’da yapılır. Barbar geleneğidir. Ama Divan-ı Humayun Sofrası’nı, Fatih tam Bizans veya Firavun-Nemrut törenlerine çevirmiştir. ‘Taam’da veziriazam, baş defterdar, vezirler, defterdarlar, nişancı, kazaskerler ilk elden yemek hakkına sahiplerdir. İkinci el ‘taam’ sırası, çavuşbaşıya, reisülkütuba, kapucular kethüdasına düşer. Bu yiyecekler, ilk elden yiyenlerin önlerinden arta kalmış bulunurlar”(Kıvılcımlı, 2007, s.102). “Fatih, yeme şölen-töreninde, besbelli Bizans’tan pek özentiyle alıp benimsediği kurallar koyar. ‘Taam’ törenlerinde kimlerin nasıl ve ne yiyecekleri ayrılır... Veziriazam: Hükümet gibi ‘taam’ın başıdır. Besbelli onun yediklerinden artanlar herkese kıyışılmaz. Önünden kalkan taam, çavuşbaşına, yoldaşları ile yisün(Kanunname). ‘Dergah-ı Ali’de’ (17.y.başları) 324 çavuşan sayılır. Bir veziriazamın önüne neler koyulmalı ve bunun ne kadarı artmalı ki, yüzlerce çavuş ‘yisün’... Veziriazamdan sonra vezirlerle defterdar geliyor. Fatih diyor ki: ‘ol vüzera önünden kalkan taam Reisülkkütuba. Neferleriyle yisün’. Üçüncü ve belki dördüncü şölen basamağı, defterdarlar, Nişancı ve Kadzaskerler oluyor. Fatih buyuruyor: ‘Defterdarlar, Nişancı yiyeler ve Kadzeskerler başka yirler... Kadzaskerler önünden kalkan taam Kapucular kethüdasına virilsün’(Kanunname)(Kıvılcımlı, 2007, s.180). Sofradaki diziliş, kişinin devlet hiyerarşisi açısından kıymetini yansıtır. Devlet üst bürokrasisi, aynı sofrada yemek bile yememektedir. Üst bürokrasi de daha üstte olanlar ie aşağısında olanlar diye ayrılmıştır. Önce üst bürokrasinin üst kısmı önüne yemek konur; onlar doyduktan sonra, önlerinden kaldırılan yemekler bir alttaki kesimin önüne konulurdu.

Kıvılcımlı, kostüm meselesini külâh-börk üzerinden anlatır: “Bizans’la iç içe girme, artık Osmanlı topluluğu için farklılaşmayı gerektirmiştir. Bu ayırtlanma, silahlıları silahsızlardan, askeri sivilden ayırmak biçimine girmiştir. Biçim ayrılığının sembolü, o zaman

için Börk denilen bir külahtan öteye geçmez gibiydi. Ancak börk büyük önem taşıdı. Toplumun öz yapısında olan değişiklikleri, elle tutulur biçim ve renklerle göze batırdı. Börk'te en ufak değişiklik, toplumun en derin altüstlüklerine belge oldu...Orhan Gazi çağında Osmanlı ordusu, yahut ordu devleti kurulurken, gene başta börk gelmek üzere, sosyal ayırtlanmayı hep kılık kıyafet biçimleri yüzüne çıkardı. 'Külahları değişme' sözcüğü, Osmanlılık ve Türkiye için, zaman zaman politik ve sosyal, ileri-geri ihtilal anlamına geldi"(Kıvılcımlı, 2007, s.144-5). Kılık kıyafet kostümlerinin hiyerarşik düzenin sembolik ifadesi olması durumunu Kıvılcımlı iyi yansıtmıştır. Ayrıca alıntıda dikkat çeken nokta, Osmanlı'da hem hiyerarşik düzen hem de bunun sembolik-tiyatral anlatımında Bizans etkisine yapılan vurgudur. Nitekim Osmanlı'da kurulduğu coğrafya bağlamında devlet organizasyonunun oluşumunda Bizans etkisinin belirginleşmesidir.

Osmanlı'da kostüm- kıyafetin yalnızca vücudu örten bir giyim nesnesi olmadığı, yalnızca siyasal alanda değil, sosyal-sivil alanda da toplumsal ayrışmanın kendini kostümler üzerinden sergilemesine yol açar. Örneğin 18.yy.dan kalma bir nizamnamede zenginleşen esnafın giyim-kuşamına dikkat etmemesinin yöneticiler ile esnaf arasındaki ayrımı belirsizleştirdiğine ve esnafın kıyafetine dikkat etmesine değinilir: "Uşak, hademe takımı, esnaf ve zanaat erbabı bir zamandan beri devlet ricaline mahsus çeşitli kürkler, çiçekli kaftan ve entariler giymeye başlamışlardır. Esnaf ve zanaat erbabı, kazandıkları para süslerine yetmediğinden işlerinde hile ve ihtikar yollarına sapsmışlardır. Uşak ve hademe makulesi de para için hizmetinde buldukları kimseleri taciz eder olmuşlardır. Bundan böyle o makulelerin samur, kakum, vaşak kürkler, Hint malı çiçekli kumaşlardan entariler giymesi, Hint malı kuşak kuşanması yasaktır. O makuleler İstanbul şalisi, Ankara şalisi, Bursa kutnusu ve Şam alacası kumaşlardan esvap giyecekler ve Hama kuşaü saracaklardır"(Koçu, 2002, s.25). 1803 tarihli nizamnamede "Bir müddetten beri yine sefahat düşkünlüğü başladı, giyim kuşamda herkes haddini tecavüz etti. Bundan böyle esnaftan ve avamdan olan kimseler, kendileri için tespit edilmiş kuşamlardan gayri kumaştan esvap yaptırmayacaklardır. Herkes kadimden beri sınıfının kıyafeti ne ise o kılıkta olacaktır. Bir kimsenin esnaftan ve avamdan olduğu kıyafetinden derhal anlaşılacaktır"(Koçu, 2002, s.25). Bu iki nizamnamede hem uşak hem de esnafta zenginleşmeyle ortaya çıkan tüketim alışkanlıkları eleştirilse de, asıl vurgulanan nokta, bu tüketim alışkanlıklarının sınıf ayrımlarını belirsizleştirdiği ve bu belirsizleşmenin en çok kıyafet alanında görülmesi üzerine önlem alınması gerekliliğidir.

Kıyafet aynı zamanda sınıf ayrımlarını da temsil etmelidir. Örneğin Aba kıyafeti, Osmanlı dönemi Antep'te "zengin gösteriş meraklıları ile, fakir halk arasındaki sınıf ayrımının, giysi ile vurgulanması açısından... adeta üniforma niteliği taşımıştır"(Bayram, 2000, s.354). Ayntab sivil toplumu özelinde kıyafetlerin sembolik anlamı aba ile sınırlı değildir. Örneğin 18.yy. ile ilgili yazılmış bir kitapta: "Görüldüğü gibi kürk sahipleri askeri sınıfa mensup kişilerdir"(Özlü, 2004: 123). "(Biniş) Eski milli kıyafetimizde yüksek tabakadan ve bilhassa ulema efendilerin giydiği bir çeşit cübbedir"(sf. 124). "(Cübbe) Genellikle eski ulema sınıfı giyer"(sf. 125). "(Cepken) Zamanımızın ceketi yerinde askere, esnafa, rençbere mahsus eski bir üstlüğün adıdır"(sf. 125). "Görüldüğü gibi ferace sahibi kişiler askeri sınıfa mensup kişilerdir"(sf.127).

İslam devletleri içinde devlet vasfına en çok uyan devletlerden biri olan Memluk Devleti'nin karmaşık bürokrasisine karşılık gelen bir sembolik anlatım sistemi mevcuttur. Öyle ki devlette çoğu şey gerçek anlamıyla değil, sembolik anlamıyla ifade edilirdi. Örneğin sultanın savaşa gideceği savaş davullarının çalınmasıyla duyurulur(İbn Tagrıberdi, 2013, s.358). Bunun yanında sürekliliğe sahip bir protokol düzeni geliştirildi. "Mihrapta sultan Sadreddin'in yan tarafına oturdu. Sağında Atabek Emir Tagrıberdi min Başbuga, onun altında ise diğer emirler vardı. Sultanın sol tarafında ise Şeyh İbrahim bin Zukka ve el-Karaki oturuyordu. Sonra kadılar geldiler. Başkadı Celaleddin el-Bulkini sultanın sol tarafında emir-i

kebirin üzerinde oturmaya cesaret edemedi ve ilerleyip sultanın sol taraafında İbn Zukka ve el-Karaki'nin altına oturdu. Çünkü bu ikisinin Sultan Berkuk zamanından beri kaadıların üst tarafında oturma adetleri vardı. Ben dedim: Bu adet, Şeyh el-Ömeri'den itibaren günümüze kadar böyle devam etmiştir”(İbn Tagrıberdi, 2013, s.386). Ayrıca hükümdarın diğer insanlardan farklılığının sembolik bir ifadesi olan ‘çetr’ denen bir gölgelik vardır. Tagrıberdi'nin kitabına sözlük hazırlayan çevirmen, çetri şöyle tanımlar: demir süslemeli sarı kumaştan yapılmış bir gölgeliktir. Tepesinde altın kaplama gümüş bir kuş bulunur. Bu kuş yalnızca iki dini bayramda takılır. Fatımilerden kalma bir adettir”(İbn Tagrıberdi, 2013, s.583).

İbn-i Battuta'nın Seyahatname'i

Klasik dönem İslam devletleşmesinin değişik görünümünün anlaşılması açısından bir hazine niteliği taşıyan İbn-i Battuta'nın Seyahatnamesi'nde değişik devletlerdeki tiyatral saray ritüellerine geniş yer ayrılmıştır. İbn-i Battuta'nın yazdıklarında, karmaşıklaşmış devlet organizasyonu ile sembolik boyutu artan fazlaşmış ritüeller arasındaki bağ açıkça görülür. Nitekim devlet organizasyonunun basit olduğu toplumlarda ritüeller ve semboller azdır; organizasyonun kurumsal düzeyi arttıkça, ritüeller fazlaşıp sembolik anlatım da artar. Güçlü kurumsal organizasyona örnek olarak, Karadeniz'in kuzeyinde, hükümdarı Muhammed Uzbek Han olan güçlü bir Türk devleti, öteki ise Hint Müslüman devleti. Türkistan ile Maverannehir'in hükümdarı olarak tanıttığı Sultan Uzbek Han'ın devleti, Çin, Hind, Irak ve Mısır-Şam ile birlikte devlet olarak en güçlü devletler arasında sıralanır(İbn-i Battuta, 2016, s.319). Bu iki örnek, İslam'ın yayılımında yalnızca İslam öncesi kurumsal anlayışın değil, aynı zamanda devlete dair ritüellerin de İslam dönemine aktarıldığının iyi örnekleridir. Nitekim söz konusu Türk devleti Müslümanlar tarafından yönetilse de baskın Türk karakterine sahiptir ve bu ritüellerde de açıkça görülür. Aynı şekilde Hint devleti de hem kurumsal hem de ritüelistik anlamda aslında geleneksel Hint anlayışını yansıtır.

Türk devletinde İbn-i Battuta'nın en çok ilgisini çeken şey, kadınların yüzlerinin açık olması ve hem toplum içinde hem de protokolde önemidir. Dah önce ve sonra gezdiği Müslüman devletlerde hiç karşılaşmadığı bir durumdur bu(İbn-i Battuta, 2016, s.317). Tören ve seremonilerde kadınlar eşit şekilde temsil edilir. “Sultan Uzbek bir yere seyahat etmek isteyince beraberinde sadece devlet erkanı ve kapıkulları yer alır. Kadınların her biri ayrı bir halayık tayfasıyla yolculuk yapar. Sultan bunlardan birinin yanına gitmeyi arzularsa teşrif edeceğini önceden haber verir. Hatun ona göre hazırlıklarda bulunarak hükümdarı karşılamak için bekler. Sultanın seyahati, bir menzilde konaklaması, herhangi bir işe koyulması; bunların hepsi kendine özgü adetler içinde cerayan eder”(sf. 319). İbn-i Battuta'nın adetlere verdiği bir örnek, Han'ın Cuma günleri namazdan sonra altın kubbede oturmasıdır. Buradaki seremoni, İslam ile geleneksel Türk devlet kültürünün uyuşmasının iyi bir örneğini verir. Zira ritüeller, Cuma günü namazdan sonra icra edilmektedir yani İslami bir zaman dilimi tercih edilmiştir, ancak içerik çoğunlukla Türk'tür. “Burası (tahtın bulunduğu mekan) mükemmel bir şekilde düzenlenmiştir ve altın levhalarla kaplı ahşap direkler üzerinde kuruludur. Orta yerde yine altınla süslenmiş, gümüş kaplamalı ahşap bir taht vardır. Tahtın ayakları halis gümüştendir, başları da gümüşle bezenmiştir. Sultan tören esnasında bu tahta oturunca sağ yanında Taytuğlu Hatun (hükümdarın en yaşlı ve en muteber karısı) oturur. Onun yanında Kebek Hatun (diğer bir karısı) bulunur. Sol tarafta sırasıyla Beylun Hatun ve Urduca hatun (diğer eşler) otururlar. Tahtın sağ alt kenarında hükümdarın oğlu Tin Bek, solunda ise öteki oğlu Canik Bek ayakta bekler. Ön tarafta sultanın kızı İt Kücücük oturur. Bu kadınlardan biri içeri girince sultan ayağa kalkar, onu elinden tutar, tahta kadar gidip yerine oturtur. Ama Taytuğlu Hatun teşrif ettikte; melike olduğu ve en beğenilen hatun olma niteliğini kazandığı için sultan onu köşkün ta kapısında karşılar. Oracıkta elinden tutarak içeri getirir. Tahtın olduğu yere kadar onunla yavaş yavaş ilerler, kibarca yerine oturtur ve kendi makamına geçip oturur.

Kadınların hiçbiri kaç-göç yapmadıkları için bu tören halkın önünde cereyan eder”(sf. 320). Diğer devlet görevlilerin dizilişi sonra gelir: “Merasimin bundan sonraki bölümünde saygın ve nüfuzlu emirler içeri girerler. Tahtın her iki yanına konmuş iskemlelere otururlar. Sultanın otağına giren her ziyaretçi iskemlesini kölesiyle beraber getirmek zorundadır. Hükümdarın yakın akrabaları, amca ve kardeş çocukları ön tarafta yerlerini alırlar. Onların tam karşısında, köşk kapısının yanında büyük kumandanların çocukları durur. Onların arka tarafına sağlı sollu, yüksek rütbeli subaylar dizilir. Sonra derecelerine göre halktan bazı kimseler üçer üçer içeri girerek sultanı selamlar ve dönüp uzağa otururlar”(sf. 320). Sahne dekoru, sultanın şanına yakışacak biçimde altın ve gümüşle dizayn edilmiştir; her kişi, gerçek dünyadaki konumuna bağlı biçimde sahnede rol alır. Kadınların sahnedeki merkezi konumu, sosyal hayattaki önemlerinin bir göstergesidir. Merasim şöyle biter: İkinci namazı kılındıkta önce başhatun kalkar. Kumaları, otağına kadar ona refakat ederler. Başhatun kendi çadırına girinceye dek orada beklerler. Sonra her biri kendi arabasına binerek kaldığı çadıra yönelir. Her hatunun yanında elli kadar atlı cariye bulunur. Arabaların önünde yirmi civarında yaşlı kadın yer alır. Onlar da ata binmektedirler. Bunlar ‘fityan’ denilen yiğit hizmetkarlar ile araba arasındadırlar. Hepsinin arkasında yüz kadar genç köle bulunur. Fityan denilen hizmetkarların önünde yüze yakın yüksek rütbeli kapıkulu bulunur. Onlar da ata binmişlerdir. Yüz kadar da yaya köle vardır. Yayalar bellerinde kılıç, ellerinde değnek, atlılarla genç hizmetkarlar arasında yer alırlar. Bütün hatunların geliş ve dönüş tertipleri böyledir”(sf. 320). Yalnızca hatunların haftalık icra edilen bir törene bu kadar farklı işlevlere sahip bir görevli ordusuyla getirilip götürülmesi, devletteki karmaşık organizasyon ve işleyiş hakkında fikir vermektedir.

Başka bir örnek Hint devletidir. Bu devletin hükümdarı ve çoğu yöneticisi de Türk’tür. Bu devletin tiyatral ritüelleri de Hind’e özgüdür. “Sultanın Dihli’deki konağına Dar-ı Sera denir. Bunun kapıları çoktur. İlk kapıda bir grup muhafız dikilir. Burada davul, zurna ve boru çalanlara da yer ayrılmıştır. Soylu, nüfuzlu bir emir geldiğinde davulara vurulur, borular çalınır ve bu görevliler; ‘Falanca adam geldi’ diye iki defa bağırlarlar. İkinci ve üçüncü kapıdadaki aynı düzen vardır. İlk kapının hemen dışında uzun oturaklar vardır; üzerinde cellatlar bekler! Sultan birinin idamını emredince adamı kabul dairesinin kapısında katlederler... Birinci kapıyla ikinci kapı arasında büyük bir koridor vardır. İki tarafta uzanan oturaklara nevbet ehli (vakit bildirici) kapıcılar oturur. İkinci kapıda özel bekçiler dikilmektedir. İkinci kapı ile üçüncü kapı arasındaki büyük peykede Nakibü’n-nükeba makamında bulunan adam oturur. Adamın elinde altın bir asa vardır. Başında mücevherlerle süslü, üç yanına tavus tüyü dikilmiş muazzam bir külah bulunur. Çevresinde, başlarında süslü bir külah, bellerinde kemer, ellerinde sapı altın veya gümüşten yapılmış birer kamçı bulunan nakipler birikmiştir. İkinci kapı, ahalinin girip oturduğu geniş mi geniş muhteşem bir daireye açılır. Üçüncü kapının yanında bulunan peykelere küttabü’l-bab (kapı yazıcıları) oturur. Sultan tarafından özel emir çıkmadıkça kimse bu kapıdan giremez”(sf. 427). Her kapı sarayın dışındaki kişiler ile merkezdeki hükümdarı ayıran ayrı bir engeldir. Muazzam sarayın kapılarındaki kalabalık görevli ordusu hükümdar ile sıradan halk arasındaki farklılaşmayı katmerleştirir. Bunun yanında, sarayın dış çemberinden merkeze yaklaştıkça kostümlerin ve sahne dekoru işlevi gören yapıların muhteşemliği artar. Oraya dışarıdan gelen biri, görevlileri, kapıları, kostüm-kayefetleri ve binaların güzelliği, yani tiyatro sahnesinin dekoru, oyuncularını ve kostümleri karşısında büyülenmemesi kaçınılmazdır.

Saray seromonileri ve mekan ciddi bir bürokrasi ve yazılı kültür yaratmıştır. Küttabü’l-bab yazılı kültürün aktörüdür. “Herkesin, kendisi ile beraber girecek dostlarının ve hizmetçilerinin sayısı sıkı sıkı belirlenir. Bir kimse bu kapıya yaklaşıncaya orada görevli yazıcılar; ‘falanca adam saat birde a da ikide geldi’ diye kaydederler. Bu yazma işlemi akşama kadar sürer. Sultan, yazılanların bulunduğu listeyi yatsıdan sonra gözden geçirir. Kapıda meydana gelen her olay katipler tarafından tek tek not edilir. Şehzadelerden bazıları

yazıcı taifesinin evraklarını sultana götürme görevini üstlenmiştir. Buranın adetlerinden biri şudur: Kişi, hükümdar sarayından bahaneli yahut bahanesiz üç gün ayrılırsa hükümdardan izin çıkmadıkça bir daha giremez”(sf. 427). Buraya kadarki kısım, hükümdara ulaşmadan önceki durumu ifade eder.

Hükümdar yanındaki kabul töreni, tiyatral açıdan oldukça renklidir. İbn-i Battuta sahne, dekor, aktör, roller ve kostümleri canlı biçimde betimler: “Hükümdar çoğu kez ikindiden sonra, bazen de sabahleyin kabule geçer. O, beyaz kumaşla döşenmiş ve üzerine minder yerleştirilmiş bir peykeye oturur. Arkasında büyük bir yastık, iki tarafında da (kollarını dayadığı) dayanaklar bulunmaktadır. Hükümdar orada namazdaymış gibi oturur. Hind halkının hapsi böyle oturur. Sultan çöktüğü zaman vezir ayakta dikilir. Ardından yazıcılar, onların da ardında hacibler yer almaktadır. Haciblerin başı, sultanın amca oğlu ve Naibi Firuz Melik’tir. O haciplerin hepsinden daha yakındır sultana. Bundan sonra sırayla Has Hacib, Naib-i Has Hacib, Vekilü’-d-dar (sarayın baş hizmetkârı), mabeyncilerin şerifi, son olarak da mabeyncilerin seyyidi yanlarında adamlarıyla beraber yerlerini alırlar”(sf. 428). Seremonideki Hind öğelerinden biri hükümdarın oturuşudur. Ayrıca hükümdar merkezde olmak üzere bürokrasinin dalga dalga nasıl dışa doğru yayıldığı da görülmektedir. Hacib, hükümdar ve ötekiler arasındaki ilişkiyi kuran, kimin hükümdarın yanına gidip gitmeyeceği, hangi sorunun aktarılıp aktarılmayacağına karar verir. Hacib kadrosunun kalabalıklığı, hükümdarın huzuruna kabulün nasıl karmaşık bir işleme dönüştüğü, aynı zamanda kabule çıkmak isteyenlerin de kalabalıklaştığı ve sistemi düzenlemenin ince bir biçimde kurallaştırıldığını gösterir.

Devamında: “Bu mabeynciler topluluğunun ardından sayıları yüzü bulan nakipler gelir. Hükümdar oturunca hacib ve nakipler yüksek sesle ‘Bismillah’ derler. Daha sonra ‘Melik-i Kebir Kabula, sultanın yanbaşıyla yerini arı, elindeki yelpaze ile sinek kovalar. Hükümdarın sağına ve soluna silahdar taifesinden yüz cengaver dikilir. Bunların ellerinde kalkan, kılıç ve yay bulunmaktadır. Salon boyunca sağ ve sol kanatlara sırayla başkadı, onun yanında başhatip, sonra diğer kadılar, ileri gelen şeyhler, alimler, hocalar, sonra hükümdarın kardeşleri ve yakınları, sonra büyük emirler, sonra muhterem yabancılar ve nihayet kumandanlar dizilir”(sf. 428). Bini aşan insan kalabalığının kabul salonunda yarattığı cümbüşü hayal edin.

Bu kalabalığa hayvanlar da eklenir. “Sonra eğer ve dizginleri padişahi tarzda kıymetli malzemeye yapılmış altmış küheylan getirilir. Bunların bir kısmı hilafet işareti taşımaktadır. Hilafet işareti, atın gem ve kolanının sırmalı siyah ipekten mamul olmasıdır. Bazen de bu bölümler sırmalı beyz ipektendir. Küheylanlara sultandan başka kimse binemez! Atlar sultanın rahatça görebileceği şekilde yarısı sağda, yarısı solda bekletilir. Daha sonra atlas ve sırmalı kumaşlarla güzelce süslenmiş elli fil getirilir. Bu hayvanların sivri dişleri idamlık suçlular için demirle kaplanmıştı! Her filin tam boynuna bir sürücü oturmaktadır. Elindeki ‘taberzinle’ hayvanı istediği yöne sürer...Filler başlarını eğerek hükümdarı selamlamak üzere eğitilmişlerdir. Bu hayvanlar selam işaretini yapınca hacibler hep bir ağızdan yüksek sesle ‘Bismillah’ demektedirler. Onların hançerlerinden çıkan ses, selam veren adamın mevki ve nüfuzuna göre olur. Adam selamdan sonra sağdan veya soldan hiç sınırı aşmadan yerine döner. Selama gelen Hindu ise hacibler: ‘Hedakellah! Diye seslenirler(Allah seni hidayete eriştirsin)’”(sf. 429). Atlar, atların koşumları, filler hep hükümdarın arıcılığına vurgu yapar. Bütün dekor, hayvanlar ve aktörlerin dizilişi hükümdarın yüceliği hissini güçlendirir.

İbn-i Battuta, Hind hükümdarının üç tane merasim töreninden bahsetmiştir. İlki, yabancıların ve hediye vereceklerin kabul merasimidir: “Bir kimse hükümdara hediye sunmak üzere kapıya geldiği zaman hacibler rütbe sırasına göre huzura girerler. Önce Emir Hacib makamında bulunan kişi, arkasından onun naibi, onun arkasından Vekilü’-d-dar ve onun

yardımcısı, onun arkasından haciblerin seyyidi ve en son haciblerin şerifi girer. Bunlar sultana üç defa selam verir, kapıda bekleyeni bildirirler. Eğer hükümdar o adamın içeri alınmasını emrederse getirdiği hediye oradaki görevlilerin eline verilir. Bu görevliler, ellerindeki hediyeyi sultanın göreceği şekilde tutarak halkın önünde dikilirler. Sultan hediye sahibini çağırır. Bu adam hükümdarın huzuruna varmadan önce üç defa eğilip selam verir. Bir kez de haciblerin dikildiği yerde selam merasimini yapar. Eğer saygın ve nüfuzlu biriye hemen Emir Hacib'in safında durur. Böyle değilse onun arkasında yer alır”(sf. 429).

Hükümdarın bayram namaz merasimleri ise: “Bayram sabahı filler ipek örtülerle, inci ve altınla bezenir. Bunların on altısı sultana aittir, hiç kimse binemez onlara! Bu fillerin üzerine inci bezeli atlastan on altı şatur (gölgeli, çadır) kurulur. Her şaturun ana direği som altındandır. Ayrıca her fil üzerinde mücevher ile süslenmiş ipek bir minder bulunur. Sultan bu fillerden birine çıkar. Önünde paha biçilmez incilerle süslenmiş eyer perdesi vardır. O filin önünde hizmetçi köleler ve memluk erler dizilir. Hepsinin başında altın bir külah, bellerinde altın bir kemer bulunur. Bir kısmının kemeri mücevherle bezelidir. Yine başta altın külah, belde altın kemer, elde altın saplı kamçı taşıyan üçyüz civarında nakip de sultanın önünde yürürler... Hükümdar saray kapısından bu düzen içinde çıkar...Yürüyüş esnasında müezzinler art arda tekbir getirmektedirler. Sultanın hemen ardında meratibi yer alır. Meratib; davul, boru, nefir ve zurna çalan; bayrak taşıyan gruba denir... (Üst bürokrat ve kumandanların) her birinin kendine ait birliği ve bando takımı vardır”(sf.430-1). İbn-i Battuta'nın bu merasimi anlatımı uzayıp gitmektedir. Buraya almadığımız bir çok anekdot da dahil olmak üzere yazılanlar devletin zenginliğini ve bu zenginliğin dekorun dizaynındaki kullanımını gösterir.

Son olarak sefer dönüşü merasime değinilecek olursa: “Hükümdar seferden döndüğü zaman filler güzelce süslenir. Bunların on altısının on altı şatur konulur. Şaturların bir kısmı sırma ile işlenmiş, bir kısmı mücevherle süslenmiştir. Fillerin önüne mücevherle seslenmiş ‘gaşiye’ tabir edilen perdeler asılır. Birkaç katlı ahşap kubbeler inşa edilerek üzerleri ipekle örtülür. Her katta gayet çekici giysi ve takılarla süslenmiş şarkıcı cariyeler oturmaktadır. Bunların bir kısmı dans etmeyi de iyi bilir. Her kubbenin ortasında hayvan derisinden mamul, şerbet dolu kocaman bir havuz bulunur. Yerli, yabancı, gelen giden herkes bu şerbetten içebilir...Ayrıca sultanın bineği geçecek diye kubbeler arasına ipek örtüler serilir. Hükümdarın geçtiği caddenin kenarındaki duvarlar şehir kapısından köşk kapısına kadar ipekle bezenmiştir. Onun önü sıra sayıları binleri bulan köleler yürür. Grup grup halk ve ordu arkadan gelir... Ra'de denilen küçük topların üç dört tanesi fillere yülettilerek halkın üstüne altın serpilmekteydi”(sf. 433). İbn-i Battuta, saraydaki sofraya düzeninden, hükümdara özgü altından tahteravanın altından büyük buhurdanlığın kullanımlarından bahseder. İbn-i Battuta'nın anlatımı, Hind özelinde Hind devlet geleneği ile İslam'ın nasıl sentezlendiğini göstermektedir. Taht, filler, oturuş gibi Hint gelenek öğeleri, bayram namazı, bürokratik konumların Arapça adlandırılması, at koşumlarındaki halife arması gibi İslami öğelerle birleştirilmiştir.

Lakaplar: Konumlar ve Roller

İslam devletleşmelerine dair var olan yazında lakaplaşmaya özel önem verilir. Devlete dair farklılaşma ile lakap üretiminin paralelliği bu süreçte açık biçimde ortaya çıkar. Aynı zamanda, lakaplaşmada yaşanan ciddi sancıkların izi, hükümdara verilecek lakapların üretiminde görülür. Devlet adındaki farklılaşma biçimini topluma kabul ettirmek nasıl ki zor olmuşsa, yalnızca kendine özgü lakabı olan, toplumun diğer bütün üyelerinden ayrı bir hükümdar profiline uygun, yalnızca onun kullanabileceği, biricik bir lakap üretimi de odenli zor olmuştur. Hükümdar için ilk kullanılan lakap Halifedir ve yalnızca Peygamberden sonra gelen yönetici olma vasfına karşılık gelmektedir. Devletleşme, halifenin anlam içeriğini de dönüştürür. “(Hz. Muhammed ve ilk halifeler) Bunların hepsi de mülkten geri, onun yol ve yöntemlerine tevessül etmekten uzak durmuşlardır. Üzerinde buldukları İslam'ın tazeliği ve

Arap bedeviliği hali de onların bu tutumunu pekiştirmişti. Araplar sadece kendilerini maddi nimetlere karşı sırt çevirmeye davet eden dinleri itibariyle değil, aynı zamanda bedevilikleri ve yurtları, alışmış oldukları zor, sert ve çetin hayat şartları icabı olarak da dünya ahvalinden ve refahından en uzak kalmış olan bir millet idi”(İbn-i Haldun, 2016, s.441). Ancak devletleşme ve onun sonucu olarak ortaya çıkan zenginleşme durumu değiştirmiştir. Arap bedevi etkisi ve İlam’daki eşitlikçi vurgu, İslam’da devletin oluşumundan uzun yıllar sonra bile devlete dair hiyerarşinin ve bunun sembolik ifadesi olan lakaplaşmanın kabulünü zorlaştırmıştır. Emeviler döneminde lakap ve unvan kullanımından uzak durulmuştur(İbn-i Haldun, 2016, s.473). Abbasiler’de ise devletleşmenin üst boyuta çıkmasına ve büyük ekonomik zenginleşmeye rağmen Harun Reşid sonrasına kadar lakaplar kullanılmamıştır. “Abdumelik’in ahfadında ve Harun Reşid’den sonra gelen Abbasoğullarında durum budur. Arap asabiyesi baki olduğu için onlarda hilafet ismi baki kalmıştır,iki tavırda hilafet ve mülk birbirine girmiş ve karışmış haldedir. Sonra hilafetin izi ve emaresi ortadan kalktı. Çünkü Arap asabiyeti silinmiş, nesilleri bitmiş ve ahvali dağılmıştı. Artık iktidar ve hükümet etme, şarkta Arap olmayan hükümdarlarda olduğu gibi halis hükümdarlık ve saltanat şeklinde varlığını sürdürmüştü. Bu sultanlar sadece teberrüken halifeye itaat etme yolunu tutmuşlardı. Mülk ise bütün ünvanları ve icapları ile kendilerine aitti.. halifenin bunda hiçbir tesiri yoktu”(sf. 446). İbn-i Haldun’un burada dikkat çektiği nokta çok önemlidir. Zira hükümdara dair lakaplaşmanın (ünvanın) , İslam devletleşmesinin ortaya çıkmasınan en azından iki yüz elli yıl sonra üretilebildiğini yazar. Bu, hiyerarşi ortaya çıkmış olsa bile, İslam’daki eşitlikçi damar ve Arap bedevi asabiyesi nedeniyle hiyerarşinin toplumdaki kabulünün geçliğini gösterir.

İbn-i Haldun’un alıntısından çıkan başka bir sonuç, lakaplaşmanın Abbasi’nin siyasi iktidarının çöküşüyle başladığıdır. Bağdat ve doğusunda Abbasi’nin siyasi çöküşü, burada halifeliği siyasi ayaktan soyutlanmış dini bir otoriteye dönüştürmüştür. Günümüzde laik diye tanımladığımız, ortaçağ Avrupasındaki kral-papa ayrımını da hatırlatan bu dönem, aslında İslam’ın entelektüel, ekonomik, dini ve siyasi altınçağıdır. “Selçukiler zamanında Bağdad’da, kölemenler zamanında Mısır’da, ümmetin riyasetiyle milletin riyaseti tabiatıyla birbirinden ayrılmıştı. Bu devride halife, yalnızca ümmete ait dini vazifelerle iştigal ederdi. Velayet-i Ammeye taalluk eden bütün siyasi işleri de Bağdad’da Selçuki, Mısır’da Kölemen sultanları icra ederdi. İslam tarihinin gerek diyanet ve gerek siyasetçe en yüksekte bulunduğu devirleri de ancak bu zamanlardır”(Gökalp, 1982, s.146). Ziya Gökalp’ın yazdıkları bir gerçeği yansıtmaktadır. Ancak Selçukilerin yanında Gazneli, Büveyhi ve Samanlileri de eklemek lazımdır. Dini bir otorite olarak halife, Ortaçağ Avrupasnda papanın krala siyasi otorite bahşetmesi ve onu meşrulaştırması gibi, hükümdarlıklarını onaylayan, onlara meşruluk kazandıran bir üst makam işlevi görmüştür. Dolayısıyla hükümdarların egemenliği ancak halife tarafından onandığında meşru olabiliyordu.

Dini otorite ile siyasi otoritenin ayrışımı, Hint ve İran etkisi, İslam’da lakaplaşmanın üst boyutlara ulaşmasına yol açtı. Siyasi ve idari konular için ayrı, dini konular için ayrı lakaplaşmalar ortaya çıktı. Sembolik anlama sahip olan lakaplaşma, aslında hiyerarşinin toplum nezdindeki kabulünü de yansıtıyordu.

Abbasi dönemi yazarı İbn-i Mukaffa kitabında hükümdar için emirülmüminin ve imam ünvanlarını kullanmıştır ki, iki ünvanın da hem dini hem de siyasi bir anlamı vardır(İbn-i Mukaffa, 2016). İbn-i Haldun’un ifadesiyle emirülminin lakabı, halifelere miras yoluyla geçiyordu ve bütün halifeler için ortak bir kullanımı vardı ve sokaktaki sıradan insandan halifeyi ayırtmak için üretilmişti(İbn-i Haldun, 2016, s.472-3). Abbasilerin siyasi otoritesinin çöktüğü dönemin yazarı Maverdi (ölümü 1058), bir kitabında halife kavramını kullanmış(Maverdi, 2015, s.29-62), imamlığı namaz önderliği şeklinde tanımlamıştır(sf. 194-207). Başka bir kitabında ise (Türkçe çevirmen doğru çevirmişse), hükümdarın karşılığı

olarak melik ünvanını kullanmıştır(Maverdi, 2004). Melik ünvanı, devlet kurumsallaşması ve mülk olgusunun belirginleşmesinin de göstergesidir. 10.yy. yazarı Mesudi, Müslüman olan ya da olmayan değişik hükümdarlar için melik kelimesini kullanır(Mesudi, 2014, s.140; 146; 154 vb). Yaşadığı dönem Hindistan'daki hükümdar ünvanının Zünbil olduğunu(sf.180); İran'da hükümdarın yereldeki temsilcilerine melik ünvanı verildiğini (sf.215); Abbasi hükümdarlarını anlatmak için halife (sf. 395) ünvanlarını kullandıklarını belirtmiştir.

Abbasi'deki lakaplaşmaya eleştirel bakanlardan biri de El-Biruni'dir ona göre "Abbasoğulları, dost düşman demeden kendilerine yardımcı olanlara çeşitli sahte ünvanlar tevdi edip, hepsine 'devle' kelimesi içeren lakaplar dağıtınca kendi devletleri erimeye başladı. Hatta bu konuda öyle aşırıya gittiler ki, saraya ait olanlarla diğerlerini birbirinden ayırt etmek için çift ünvanlar tevdi etmek zorunda kaldılar. Bunun üzerine diğerleri de çift ünvanlı lakaplar istediler ve bunu elde etmek amacıyla araçlar için kesenin ağzını açtılar. Bu def da bu insanlarla halifeye yakın olanları birbirinden ayırt etme ihtiyacı doğdu. Böylece üç unsurlu ünvanlar icat edildi ve hatta şahansah ünvanı bile ilave edildi. Sonunda iş öylesine çığrından çıktı ki, bu şahıslara ünvanlarını harklamaya çalışanlar bıkkınlık getirmeye, katipler ünvanları yazmakla zaman kaybeye, onlara hitap edenler uzun hitaplar yüzünden namaz vaktini geçirme tehlikesiyle karşı karşıya kalmaya başladılar"(El-Biruni, 2011: 166). El-Biruni'nin negatif anlamda tanımladığı lakapların oluşması, birden ikiye, ikiden üçe çıkması meselesi, aslında bürokratik hiyerarşideki karmaşıklaşmanın ve kalaabaalıklığın iyi bir göstergesidir.

İbn-i Haldun, Abbasiler döneminde halifelerin lakap olarak değil de isim olarak kendilerine özgü sembolik bir alan yarattıklarından bahseder. Bu dönemde Seffah, Mansur, Mehdi, Hadi ve Reşid gibi isimlerin hükümdara ve onun oğullarına özgü olduğunu yazar(sf. 473). Abbasilerde halifenin siyasi otoritenin ayrılıp yalnızca dini bir ünvan olarak işlev görmesiyle, halife kişilerin isimlerinde illah, Allah, din taklîli lakaplar türetilmeye başlanmıştır. İbn-i Haldun'a göre böylesi bir takıyı ilk kullanan, 912 yılında halife olan Nasır b. Muhammed b. Emir Abdullah Muhammed b. Abdurrahman Evsat'tır. Aldığı lakap Nasır Li-dinillah'tır(sf. 473). Siyasi otoritenin cisimleştiği hükümdarlarda lakaplaşma, devletin işlevini ya da gücü temsil eden bir ön kelimeye 'devle' takısının eklenmesiyle oluşturulmuştur. İslam devletleşme tarihinde din ile devletin ayrışmasıyla siyasi yönetimin başını betimleyen lakaplar çoğunlukla 'devle' takısıyla biterdi. "bu durum, (devle) ve din arasında henüz tam olarak gelişmemiş bir fark ortaya çıkmasına yol açtı. Gaznelilerin İranlı bir bakanına göre bu iki güç ayrıydı"(Black, 2010: 88). Büveyhiler döneminde yaygınlık kazanan takı, bir yandan hükümdar-halife ayrımı üzerine yerleşmişti, ancak halifenin hükümdarın iktidarına meşruiyet sağlaması hasebiyle dini otoritenin üstünlüğü de kabul edilmişti. Nitekim Black, Büveyhiler siyasi otoritenin kazanılması, zaferler gibi olgularda talihe ve Allah yardımına inanan bir yönetim anlayışına sahipti. "Devle kozmik güçlerin açıklanamaz sonucudur. Büveyhiler rüyaların, mucizelerin ve kehanetlerin tanrısal bir seçimi ortaya koyduğunu düşündürten bir krallık mistisizmi geliştirdiler... Allah devleyi zaferle belli ediyordu. Hükümdarın iyi bir Müslüman olarak tanınması, şeriata uyması ve diğerlerini de uymaya teşvik etmesi gerekiyordu"(Black, 2010, s.89). 950-983 tarihleri arasında hüküm süren ve Abbasi Halifesi tarafından Adud'u-devle lakabı verilen Büveyhi hükümdarının lakap anlamı, adil emir, adil kral anlamına gelmekteydi(Black, 2010, s.88).

İbn-i Haldun, Doğu hükümdarları dediği Bağdat ve doğusu ile Mısır'daki Fatımi ve Endülüs'teki lakapları ayrı ayrı sıralar. Bağdat ve ötesindeki lakaplaşmanın mülkün Arapların elinden Arap olmayanlara geçişle artış yaşadığını yazar. Abbasi halifelerinin siyasi hükümdarlara verdikleri lakapları şöyle sıralar: "Şerefuddevle, Adududdevle, Rükuddevle, Muizuddevle, Nasiruddevle, Bahauddevle, Nizamülmülk, Zahiretülümülk... Fatimiler de Sinhace emirlerine bu gibi ünvanlar tahsis etmekte idiler"(İbn-i Haldun, 2016: 474). Kendileri

de halifelik iddiası taşıyan Fatımi hükümdarlarında hiçbir zaman din ve devlet otoritesi birbirinden ayrılmadığından hükümdarlar, Allah, illah takılı lakaplar kullanmaya devam ettiler. Siyasi otoriteye özgü lakapları kendilerine bağlı Sinhace yerel hükümdarlarına verdiler. İbn-i Haldun, Abbasi halifelerinin dini otoritelerinin zayıfladığı geç dönemlerde Arap olmayan hükümdarların siyasi iktidar gücünün artmasının yeni türden bir lakaplaşma yarattığını yazar. Artık devle, mülk gibi takılar yerine Nasır ve Mansur gibi mülke özgü ünvanlar kullanmaya başlamışlardır(sf. 474). Nasiruddin, Salahuddin, Esedüddin ve Nuruddin gibi ‘Din’ takılı isimler de hilafetten bağımsızlaşmanın sembolik anlatımını ifade ediyordu(sf.474). “Şerefuddevle ve Bahauddevle gibi ünvanlar ise yarı istiklali ve muhtariyeti ifade ediyordu”(sf.474). Endülüs’te ise mülük-ü tavaif dönemi hükümdarları nasır, mansur, mu’temid, muzaffer, ve benzeri ünvanlar kullanmışlardır(sf. 474). Endülüs’te lakap kullanımının yaygınlığını eleştiren İbn-i ebu Eşref ismindeki birinin sözlerini İbn-i Haldun aktarır. “Beni Endülüs’ten soğutan, orada mu’tasım, ve mu’tadid gibi isimlerin kullanılmasıdır. Bunlar mülk ve hakimiyetle ilgili ünvanlardır, ama yerinde kullanılmamaktadır. Bunlar, kedinin, aslanın kükreme şeklini taklit etmesine benzemektedir”(sf.474). Yani Endülüs’te lakaplaşmanın çokluğu, onun kıymetini düşürmektedir. Hakketmeyen insana hak etmediği lakabı vermek, kediden aslan gibi kükremesini talep etmektir.

Bu ünvanlarda ifade edilen her takı ve ön isim, gerçekte var olan hiyerarşik ayrımların sembolik bir anlatımını ifade etmektedir. Hükümdar ile halife birbirinden ayrılmışsa, ancak halifenin konumsal önceliği varsa devle veya mülk takıları, eğer hilafet dini anlamda zayıflamışsa ve siyasi iktidarların bağımsızlığı artmışsa ‘din’ takısı; eğer hilafet hem dini hem siyasi otoriteyi birleştirmişse emirülmüminin, imam ya da halife gibi ünvanlar kullanılmaktaydı.

Nizamulmülk’ün Siyasetname’si, söz konusu laik dönemde yaşanan lakaplaşmanın, lakaplar için verilen mücadelenin canlı bir anlatımını sunar. Kitap’ta lakaplara dair ayrı bir başlık vardır. Ona göre lakaplar, toplumdaki farklılaşmayı görünür kılmak için gereklidir. “Ünvanlar çoğalınca, çok olan şeyin kıymeti olmayacağı gibi tehlikesi de olmaz...Taşındığı lakap kişinin makamını ve değerini bildirmelidir. Mesela bazari ile dingan aynı manadadır. Marufi ile amidi arasında hiç bir fark yoktur. Her ikisinin rütbesi ve makamı aynıdır. Yine müinü’-d-din lakabı imam ve kadı olarak kullanılırdı. Şakird-i Türk veya Kethüda-yı Türk, şeriat ilminden hiç haberi olmayanların lakabı idi. O halde herkes aynı ünvanı kullanırsa alim ile cahil, kadı ile çömezleri arasında ne fark olur?”(Nizamulmülk, 2009, s.174). Nizamulmülk, yaşadığı dönemde lakaplaşma konusunda var olan sancılardan, lakaplarla konumlar arasındaki ilişkinin belirsizleşmesinden yakınmaktadır. Burada çözüm, yaşadığı dönemin laik havasının da etkisiyle, dini konumlarla siyasi konumlara ayrı ayrı, konumların gücünü yansıtan lakapların kullanılmasıdır. Siyasi anlamda: “...Türk sipahilerin kumandanları daima Husamü’-d-devle, Seyfud-devle ve bunlara benzer ünvanlar kullanmışlardır. Hacegan, Amidan ve Mutasarrıfan, Amidü’l-mülk, Zahirü’l-mülk, Kıvamü’l-mülk, Nizamü’l-mülk ve benzeri ünvanlar almışlardır. Şimdi aynı ayırım ortadan kalktığından, Türkler Arap ünvanlar kullanmada bir kusur görmeyerek... cömertlik bildiren lakaplar kullanmışlardır”(sf. 174-5). Nizamulmülk döneminde din ve devlet otoritesi birbirinden ayrılmıştır, ancak daha önce değinildiği gibi dine devletin üzerinde bir vasıf yüklenmiştir. Nitekim yazarın da ifade ettiği gibi Türkler kumandanların aldığı ‘devle’, ‘mülk’ takılı isimler bir hükümdarlık sembolüydü ancak bu hükümdarlık Arap devlet egemenliğine-baskınlığına bağlı bir hükümdarlıktı. Ve aşağı bir konumu temsil etmekteydi. Buradan hareketle, Arap hükümdarların- ya da çökmüş olsa da siyasi anlamda varlığı tam yok olmamış Abbasi halifeleri, dini-siyasi birlikteliğini ifade eden lakaplar kullanabilmekteydiler. Zaten yukarıda İbn-i Haldun’dan yapılan alıntıda

görüldüğü gibi, Doğulu hükümdarlar (Türk, İran, Hint), Abbasi'nin her türlü egemenliğinden bağımsızlık kazandıkça, 'devle' takılı lakaplar değil, 'din' takılı lakaplar kullanmışlardır.

Nizamulmülk'e göre ideal lakaplaşma şöyle olmalıdır: "Peygamberimiz Mustafa'nın dininin alimlerinin, kadılarının, imamlarının Mecdü'din, Şerefü'l-İslam, Seyfü's-Sünne, Zeyyinü's-şeria, Fahrü'l-ulema ve benzeri ünvanları kullanmaları gerekir. İlimle ilgili olmayan kişilerin kendilerine böyle ünvanlar vermelerine padişah, temyiz ve marifet sahipleri izin vermemeli, herkesin kendi ölçü ve mevkisini bilmesi için böyleleri cezalandırılmalıdır. Devlet adına iş gören sipahsalara, emirlere, mukattilere, memurlara Seyfü'd-devle, Cemalu'd-devle, Zayyırü'd-devle, Şemsü'd-devle ve benzeri ünvanlar; devlete bağlı amidlere, has kölelere ve mutasarrıflara Amidü'l-mülk, Nizamü'l-mülk, Kemalü'l-mülk, Şerefü'l-mülk, Şemsü'l-mülk gibi ünvanlar verilmelidir. Türk emirlerinin kendilerine Hacegan sınıfı ünvanları koymaları adet olmadığı için, İslam dini ve alimleri, devlet ve milletin efendileri kendileri haricindekilerin ünvan kullanmalarına izin vermeyip diğerlerinin ibret almaları için bu tip adamları cezalandırmalıdır"(sf. 182). Nizamulmülk'ün çizdiği lakap şeması, hem İslam'a hem de İslam'ın özgün bir yorumu olan din-devlet işlerinin ayrıldığı, buna rağmen dinin öncelikli rolünün korunduğu bir anlayışı sergilemektedir. Şema ayrıca, toplumdaki sınıflaşma ve devletteki hiyerarşileşmeyi de iyi biçimde yansıtmaktadır.

Lakap almanın, dolayısıyla halife tarafından onaylanmanın ne kadar önemli ve zor bir süreç olduğu, Gazneli Mahmud'un deneyiminden anlaşılır. "Sultan Mahmud tahta oturduğu zaman Bağdat halifesi Kadir Billah'tan lakap isteyince, halife ona Yeminü'd-devle ismini verip gönderdi. Sultan Nimruz, Horasan ve Hindistan'da birçok şehir ve vilayetler alarak Kuhistan-ı Irak'a gelip Rey, Isfahan ve Hamedan'ı aldı, Taberistan kendisine tabi olduğunu bildirince Bağdat'a Emirü'l-müminin Kadir Billah'a pek çok hediyelerle birlikte elçi göndererek, saygılarını bildirdi ve ünvanlarının arttırılmasını istedi, fakat bu isteği uygun görülmedi. İki defadan fazla, hediyelerle elçiler gönderdi ise de fayda etmedi. Semerkant emirine Zahirü'd-devle, Muin-i Halifetillah, Meliku's-şark ve's-sin gibi üç ünvan verilmişti"(sf. 175). Sultanın ısrarcı mektupları karşısında Halifenin cevaben yazdığı mektupta şu ifadeler geçmektedir: "Lakap, bir adama şeref vermesiyle, o onun şerefini arttırmaya, yine o lakap ile dünyanın onu tanımasına yarar. İsim anne ve babanın bizzat koydukları künyedir. Lakap, padişahın verdiği ünvanıdır, üçten fazla olursa boş ve söz olur. Akıllı hiç kimse muhal ve boş sözü kendisine layık görmez"(sf. 175). Sultan ile halife arasında lakap merkezli haberleşme uzun süre devam eder; Mahmud'dan hediyelerle elçiler gidip ısrarlarını devam ettirirler. Yoğun ısrar ve karşılıklı pazarlıklar, aracılar sayesinde halife, Mahmud'a *Emirü'l-mille* lakabı verir(sf. 181).

Osmanlı Devleti açısından bakıldığında, askeri demokratik kabile-aşiret ortamından farklılaşmış devlet olgusuna geçişin takip ettiği yol benzerdir. Kıvılcımlı'nın anlattığı gibi Osmanlı'da devlete dair farklılaşma ve konumlar için lakap üretimi paralel giden süreçlerdir. Lakaplar yalnızca devletteki dikey farklılaşmayı değil, devlet organizasyonu içindeki yatay işbölümü farklılaşmasını da yansıtmaktadır. Ona göre hiyerarşi-üstü konumdaki padişah ve hükümdarlara özgü lakaplar; ayrıca devleti yatay düzlemde dört sınıfa bölen kalemiye, seyfiye, ilmiye mülkiyeye özgü lakaplar vardı. Her bir sınıfın birçok lakabı içerdiği düşünüldüğünde, tüm bu lakaplara ve lakapların karşılık geldiği konumlara hakim olmak, ciddi bir uzmanlık, Kıvılcımlı'nın değişiyiyle bir 'bilim' işiydi. Hanedan kadınları için hatun, sultan denir. Bir örnekte: "*iffetpenah'ı sütret ve gayret cah'i devlet* (görünüşü iffet-haram işlemezlilik)". Padişah dölünden olan, gulam veya şahzade diye tanımlanan oğlanlar örnek: "*Edimellahu Ömürühü* (Tanrı ömrünü sürdürsün)" veya *Füruzend-i Ercümend Es'ad* (en mutluların saygıdeğer parlak ışığı). Osmanlı'ya bağlı hükümdarlar için lakaplar da vardır. Bu lakaplarda temel ayırım para bastırılmış olma veya olmamadır. Para bastırılmış olanların rütbesi padişahın yanında yüksektir ve kardeşlik hukuku uygulanır. Örneğin "*Uhuvet me'ab*

(kardeşlik sığınağı)”. Para bastırmamış kendi adına hutbe okutmayan hükümdarın konumu düşüktür. Bu düşüklük lakaba da yansır: *emaret me’ab* (beylik sığınağı) gibi lakap. İlimiye sınıfına özgü lakaplar: 500 akça gelirlı taht kadılarına *Akdza Kudzetu’l Müslimiyn* (Müslümanların hükmedicilerinin en hükmedicisi) veya *Evla Vülat’ül Müvahhidiyn* (Tanrı birdir diğen yakınların yakını); Sahn Kadılarına: *İftihar’ül Ulema’il Mekarim* (Doğruyu izleyen bilginlerin övüncü); Seyfiye sınıfının lakapları: “*İftihar’ül Emacid ve Ekarim* (Yenici ve Kerem edicilerin öğüncü), *Cami’ül Mehamid ve Mekarim* (hamdedilen ve kerem edilenlerin toplayıcısı), *El muhtass bimezid’ü inayet’i Milk’ed dayım* (ihtisas sahibi ve inayetli); Mülkiye sınıfı için: Beylerbeyine örnek lakap ‘*Emiyrü’l Umera’il Kiram*’ (Büyük komutanların komutanı); Sancak beylerine örnek: ‘*Kudret’ül Umera’il Kiram*’ (keremli komutanların uyduğı); Çavuşlara lakap örneği: ‘*Kudret’ül emasil vel akran*’ (benzerlerinin ve eşitdaşlarının uyduğı). Kalemıye lakapları: Defterdar örnek: ‘*İftihar’ül umerı vel kebir*’ (komutanların ve uluların öğüncü); Şehremini-Reisülküttap örnek: ‘*El muhtass bimezid inayet’el Milk’üd dayım* (inayetli ve ihtisaslı, mülkün daimi sahibi) (Kıvılcımlı, 2007, s.105-8). Kıvılcımlı’nın kitabından sınırlandırarak alınan bu lakaplar, karşılık geldikleri konumların sembolik bir anlamlandırmasıydı. Dikkat çeken nokta, bazı yerlerde lakabın karşılık geldiğı konumun uzmanlığıyla alakasız oluşudur. Bu alakasızlık hangi lakabın hangi konuma ya da meslek grubuna tekabül ettiğinin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla lakaplarla ilgili uzmanlık eğitimi daha önemli bir hale gelmektedir.

İslam devletleşmesindeki yerel unsurların etkisi arttıkça hükümdarlık lakaplarının çeşitlendiğı görülür. İlk başta yalnızca halife, imam ya da emirülmüminin diye çağrılan hükümdar, 10. Ve 11.yy.larda yerel ünvanlar almaya başladılar. Örneğın Samani padişahlarından Nuh’a Şehinşah denmiştir (Nizamulmülk, 2009, s.181). Black, İslam öncesi İran hükümdar ünvanlarından olup şahların şahı anlamına gelen Şehinşah lakabını ilk olarak Büveyhi hükümdarı Adud’u-Devle’nin kullandığını yazar(Black, 2010: 89). Sultan ünvanını ilk kullanan Gazne hükümdarı Mahmud’dur(Nizamulmülk, 2009, s.65). Türkler İslam’a geçtikten çok sonra bile Hakan, Han, Bey gibi ünvanlar kullanmaya devam etmişlerdir(Örneğın: İbn-i Battuta zamanı Alaya sultanı Karamanoğlu Yusuf Bek (İbn-i Battuta, 2016, s.274); Antalya sultanı Yunus Bek oğlu Hıdır Bek(sf. 277); Bergama sultanı Yahşi Han, Balıkesir Sultanı Demurhan (sf. 295); Kastamunya Sultanı Süleyman Badişah’tır(sf. 305). Yukarıda değinilen Kırım taraflarındaki büyük Türk devletinin hükümdarı Ulu Sultan Muhammed Uzbek Han. “Han onların dilinde hükümar, sultan anlamındadır’(sf. 319). Mesudi, yaşadığı dönemde Müslüman olan Hazarlarda hükümdara hakan dendiğini yazar (Mesudi, 2014, s.140.).

Nasıl ki devletin gelişiminin göstergesi, hiyerarşik konumlara karşılık gelen lakapların üretimiye, devlet çöküşünün göstergesi de konumlar ile lakaplar arasındaki bağın belirsizleşmesidir. Süreç, Lakapların karşılık geldikleri konumlardan daha aşağı konumlar için kullanılmaları ya da halihazırda karşılık geldikleri konumların itibarsızlaşması şeklinde gerçekleşebilir. Zaten devletin çöküşü, konumların da çöküşü anlamına geldiğinden çöken konumlara karşılık gelen lakaplar ‘ayağı düşer’. Bunun yakın tarih örneği, Osmanlı’da 19.yy.da vezirlik, paşalık gibi rütbe ünvanlarının para ile satılmaya başlanması ve ‘sıradanlaşması’dır. Klasik İslam devletleşmesinin çöküş sürecinde lakapların ‘ayağı düşmesini’ iyi şekilde İbn-i Cubeyr anlatır. Endülüslü seyyah, 12.yy.da geldiğı Irak-Suriye’de devletin çöküşünün lakaplardaki yansımasını şöyle anlatır: “Bu bölgenin tümü, Endülüslü’nün mülk-ü tavaifine benzer çeşitli sultanların yönetimindedir. Her biri, din kelimesi ile biten büyük lakaplar ve gereksiz niteliklerle anılırlar. Sultanlarla sokaktaki insan aynıdır. Zengini ile fakiri eşittir. Kimse taşıdığı ada veya niteliğindeki sığata layık değildir. Tabii ki Şam (Suriye), Mısır, Hicaz ve Yemen’in sahibi Salahattin müstesna. Onun dışındakiler, rüzgar gibi gelip geçici, yalancı birer şahit, dini derinden yaralayan birer lakaptan ibarettirler: *Memlekette*

lakaplar layık olmayanlarda/ Kasılıp aslana benzemeye çalışan kediler gibi”(İbn-i Cubeyr, 2008, s.187). Merkezi devletin çöküşü, yerel, tavaif-i müluk tarzı devletçiklerin oluşmasına yol açmıştır. Bunun sonucu olarak da lakaplar de kıymetsizleşmiş, devlet hiyerarşisini anlatan sembolik anlamlarını kaybetmişlerdir.

Bu konuda diğer bir önemli örnek 12.yy.da yaşamış İbn-i Munkız’ın anılarından görülebilir. Yazdıklarından anlaşıldığı kadarıyla lakapların kıymeti o kadar düşmüşki, hükümdarlık göstergesi lakapları köleler ya da yerel beylerin çocukları kullanmaktaydı. Fatımi halifesi Zafir Biemrillah, veziri Salar’a el-Melikü’l-Adil lakabını veriyor(İbn-i Munkız, 2005: 22). “(Busra hakimi) Nureddin, otuz süvarinin başında Aynuddevle Yaruki’yi benimle yolladı”(sf. 32). (burada devle takısı, hükümdardan daha düşük bir rütbe için kullanılmış. Yerel şehir hakiminin isim takısı din); “Askalan valisi Nasıruddevle Yakut..”(sf. 33). “Benimle beraber Askalan’a gelenler arasında kardeşim İzzüddeve Ebu’l,hasan Ali ve arkadaşları da vardı”(sf.34). (Burada Şayzer kalesinin hakiminin oğlunda devle takısı var). “İbn-i Salar, Bilbeys’e saldırmak üzere bir ordu hazırlamıştı. Ordunun başına karısının oğlu Rükneddin Abbas Ebi’l-fütuh İbn Temim ibn Badis’i komutan tayin etti. Rükneddin’in beraberinde, oğlu Nasuriddin ibn Abbas vardı”(sf. 37). Fatımi veziri İbn-i Salar, karısının Abbas ismindeki oğluna (kendi öz oğlu değil) iki lakap –Rükneddin ve Ebi’l-fütuh- onun da oğluna tek bir lakap –Nureddin- verdimişti. Abbas’a sonradan Fatımi halifesi Zafir Efdal lakabını da verecektir(sf. 39). Halife Zafir Biemrillah’ın sevip yanından ayırmadığı, halife öldüğünde beraberinde ölen kölesinin lakabı Saidüddeve’dir(sf. 41). Fatımiler’de saray kabul salonunu açma görevlisinin lakabı Eminü’l-mülk(sf. 44). Az önce bahsettiğimiz Abbas’ın diğer oğlunun lakabı Hüsamülmüluk; İbn-i Munkız’ın kardeşinin ise Necmüddeve(sf. 53). Salhad’da hakim kişi, Eminüddeve Tuğtekin Atabek’tir(58). Kitap’ta çevirmenin yazdığı bir dipnotta 6. Fatımi halifesi Aziz’den sonra Mısır halifeleri için aziz ünvanı kullanılmaya başlandığı ifade edilmektedir(sf.59). Bu, Fatımiler devrinde devletin Mısırlılaştığının bir göstergesi olabilir. Nitekim aziz, Mısır firavunları döneminde Hazineden sorumlu kişidir (Hz. Yusuf bir azizdi). Nasıl ki İran’da İslam öncesi hükümdar lakaplarını kullanmak yaygınlaşmışsa, benzer durumun Mısır için de geçerli olduğu görülebilir. Lakaplara devam edersek; Malik, bir düello sonucunda ‘el-Eşter’ lakabını aldı(sf. 68). ‘Amcamın oğlu Leysuddevle...(sf. 7). “Arap olmayan adamlarımızdan Hüsamüddeve Müsafir’i yanıma alarak...”(sf. 78). “Emir Muiniddin”(sf. 79). Din lakaplı takılar yalnızca halifeden bağımsızlık kazanmış gerçek nitelikteki hükümdarlara verilirken burada lakap, bir şehir hakimine verilmiş. “o gün amcam İzzeddin Ebu’l Asakir Sultan’ın göremediği müthiş bir mızrak darbesi, kendisini ona siper eden bir köleye isabet etti. Muvaffakuddevle Şem’un adındaki bu köle, diğer amcam İzzuddevle Ebu’l Murhef Nasr’ın kölesiydi”(sf. 93). Humus’ta, Asi Nehri kenarındaki orta düzey önemdeki bir kalenin hakiminin üç lakabı var: İzzeddin, Ebu’l Asakir (askerlerin babası), Sultan. “Rıdvan’ın Şem’un’dan anlatmasını istediği, babası Tacuddevle zamanında vuku bulan olay ise şöyleydi: Dedem Sedidu’lMülk Ebu’l-Hasan Ali İbn Mukalled İbn Nasır İbn Munkız, oğlu İzzüddeve Nasr’ı Halep yakınlarında konaklamakta olan Tacuddevle’nin hizmetine gönderdi”(sf. 94-5). “Amcamın oğlu Zahiruddevle Ebu’l Kana Hıttam...”(sf. 103). “Cesur bir adam olan devşirmelerimizden Şucauddevle Madi ile...”(sf. 108). “Tura, (Fatımi halifesi) Hafız Lidinillah’ın sürgün etmek istediği emirleri vali tayin ettiği bir bölgedir”(sf. 134). Kitapta ünvaanlar, lakaplar görüldüğü gibi bol bol bulunur. Yerel devletçiklerin hakimleri, bağımsız güçlü bir devlet hükümdarının lakabı olan din takısını alabiliyorken; daha düşük düzeydeki ama yine de güçlü bir hükümdarlığın takısı olan devle yerel derebeylere, onların çocukları ve kölelerine verilen sıradan bir lakap takısı haline gelmiştir.

Devletler katındaki bu tiyatralaşmanın yerel yansımalarının olması kaçınılmazdır. Konu ile ilgili verilebilecek güzel örnek, Osmanlı dönemi Ayıntab mahkeme işleyişi ve bu

mahkemede kişilerin yer alış ve tanımlanış biçimidir. Mahkeme tutanaklarındaki anlatım doğrudan değil simgeseldi. “Buradaki önemli nokta, kadıyla katibin mahkemede konuşulanları tutanağa geçirirken kullandıkları bir dizi simgeleme yöntemidir. Bir başka deyişle mahkeme, halkın kendisi ve başkalarıyla ilişkileri konusunda yöre ağzıyla verdiği ifade ve kanıtları hukuk kurallarına uygun yazıya dökerken ‘bir simgeleme kuralları dizgesi’ kullanıyordu. Az güçlülerin, toplumun köklü üyelerine göre daha sıklıkla duygusal a da etkileyici konuşmalar yapıyor olmaları, bunun sancak toplumu içinde –kadınla erkek, köylüyle kentli, sıradan kişilerle seçkinler arasında- güç eşitsizliklerini dengelemenin bir yolu olduğunu anırtıyor”(Pierce, 2005, s.140). Ayıntab ahali, hiyerarşik anlamda sınıflara bölünmüştü ve servet ya da siyasi-toplumsal nüfuzla bağlantılı bu bölünme, sembolik ünvanlar düzleminde temsil edilmekteydi. Konu ile ilgili Canbakal’ın tespitleri ilginçtir. 17.yy. “Ayıntab mahkemesinde karşılaştığımız şahıtlardan bazılarının itibarı su götürmez. Bu kişiler içinde pek çok önemli şahıs, devlet görevlisi, ileri gelen ailelerin mensupları derhal göze çarpıyor”(Canbakal, 2009, s. 166). “Ayıntab sicillerinde en sık karşılaşılan iki ünvan çelebi ve el-hac tamamen gayri resmi ünvanlardı. Bu ünvanlar genellikle askeri statüye işaret eden belli bir nitelik, şecere ya da hizmet ilişkisi belirtmemekle birlikte askeriler tarafından kullanıldığı da olurdu, hatta kimi zaman askerilere özgü bir ünvan olmadan da kullanılırdı...Ayıntab sakinlerinin ünvanlarına bakacak olursak yüksek ahlak, ilim, irfan, soyluluk ve zenginlik gösteren *çelebi* ile ulema ve din görevlilerini belirten *efendi* ünvanlarının gözden düşerek, dini ve en yüce soyluluğu yansıtan *seyyid* ünvanının *çelebi* ve *efendinin* düşüşüne koşut bir şekilde yükseldiğini görürüz”(Canbakal, 2009, s.167). Alıntidan da anlaşıldığı gibi toplumsal hayatta yaşanan dönüşüm, sembolik alana da yansımış, geçmişin itibar ünvanlarından bazılarının gözden düşüşü, bazılarının da yükselişi söz konusu olmaktadır. Pierce’nin yukarıdaki tespitinin benzerini Canbakal da yapmaktadır: “...ünvan kullanımının da yansıttığı üzere servet ve saygınlık arasında bir karşılıklık söz konusuydu... Öncelikle muteber Ayıntablılar davacı konumunda olduklarında sıradan insanlara göre daha başarılıydılar. 1656-60 dönemine katipler muhtelif davalarda davacı taraf olarak 429 isim kaydetmişlerdi, bu davacıardan 132 tanesi ünvan sahibiydi. Bu saygın Ayıntablıların dörtte üçü iddialarını kanıtlarken, sıradan davacıların ancak yarısı, yani 297 kişiden 140 tanesi bunu başarabilmişti”(Canbakal, 2009, s. 170-1). 17.yy. sonu Ayıntab mahkeme kayıtlarında ilgi çeken bir diğer konu, İslam devletleşmesinin başlangıç dönemlerinde hükümdara ait bir ünvan olan *halifenin* 17.yy. Ayıntabında cami imamı ünvanına dönüşmesidir. 40 numaralı sicilde kaydedilmiş cami imamı isimleri arasında üç caminin imamı olarak Mehmed Halife (aynı isim ve lakabı paylaşan üç farklı kişi olmalıdır) ile başka bir caminin imamı olarak Mustafa halifenin ismi geçmektedir(Ateş, 2014, s. 237-8).

Lakaplar dünyası, gerçek dünya ile bağı olan ama ondan ayrı olan bir dünyadır. Devletin tiyatral görünümünün diğer ayakları olan saray, sofr düzeni ve kostümler gibi özelliklere benzerdir. Nasıl ki devlet hiyerarşisi kurumsal bir nitelik kazandıkça, hiyerarşinin sembolik- tiyatral anlatımı da o kadar netlik kazanmaktadır. Bu tiyatral arenada aktörler, gerçek isimleriyle değil, sahne isimleriyle –lakaplarıyla- yer almaktadır. Lakaplar karşılık geldikleri konumların gücünü yansıtabiliyorsa bu, devletin gücünü; konum ile lakap arasındaki bağı koştukça bu da devletin çöküşünün belirtisi olduğu söylenebilir.

Sonuç

Klasik İslam dönemi diye tabir ettiğimiz modern öncesi İslam devletleşmesine bakıldığında bürokratik örgütlenmesi oldukça güçlü, hatta iktidarın (mülk) hanedan ve hükümdarın kişisel kullanımından bürokratik iktidara doğru bir eğilim göstermiştir. Devlet bürokrasisinde işbölümü bağlamında ortaya çıkan karmaşıklıkla, hiyerarşik organizasyonun temel ifade biçimlerinden biri, tiyatral tekniklerdir. Dolayısıyla, klasik İslam devletlerine

bakıldığında, devletin hiyerarşik örgütlenmesi, kostümler, sahne, roller gibi tiyatral bir temsile sahip olmuştur.

Değişik devletlerdeki bu tiyatral temsil biçimlerinin İslam'dan kaynaklanan ortak yanları varken, devletin ortaya çıktığı coğrafyayla bağlı olarak yerel unsurları içermekteydi. İslam döneminin devleti, İran'da kurulmuşsa İrani, Bizans topraklarında kurulmuşsa Roma-Bizans, Hint toplumunda kurulmuşsa Hindi, Türk toplumunda Türki ritüellere ve tiyatral karaktere sahip olmuştur.

Burada tiyatral kavramıyla kastedilen şey, hiyerarşik rütbelerin, konumların, düzende sembolik anlatımın ön planda olmasıdır. Bourdieu'nun ifade ettiği gibi sembolik anlatımın düzeyi ve inceliği, onun karşılık geldiği hiyerarşik organizasyonun gelişmişlik düzeyiyle bağlantılıdır.

Nitekim Bourdieu'nun devlet organizasyonlarına dair evrensel teorisi, modern öncesi İslam devletleşmesi için de geçerlidir. Ortaya çıkan güçlü devletlerin gücü, hiyerarşik karmaşıklığının görünümleri, tiyatral yöntemlerin kullanımında saklıdır.

Kaynakça

- Ateş, Y. D. (2014). 40 Numaralı Ayntab Şer'iyye sicilinin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi H. 1103-1104/M. 1692-1693 (S.110-220), (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Gaziantep üniversitesi SBE tarih ABD, Gaziantep.
- İbn Battuta Tanci, Ebu Abdullah Muhammed (2016) *İbn Battuta seyahatnamesi*, Çev. S. Aykut. YKY, İstanbul.
- Bayram, E. (2000). "Osmanlı'dan günümüze Gaziantep'te giyim kuşam örneklerinden aba" *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu-22 Ekim 1999* içinde. Yay.Haz. Y. Küçükdağ, Sf. 351-62. Arsan basım yayın dağıtım, Gaziantep.
- El-Biruni, Ebu Reyhan (2011). *Maziden Kalanlar- El-Asar el-Bakiye*, Çev. A. Batur. Selenge yay., İstanbul.
- Black, A. (2010). *Siyasal İslam düşüncesi tarihi: Peygamberden bugüne*, Çev. S.Çalışkan, H. Çalışkan. Dost kitabevi, Ankara.
- Bloch, M. (2013). *Ritüel, tarih, iktidar*, Çev. Ü.H.Yolsal, Dipnot yayınları, Ankara.
- Bourdieu, P. (2016). *Devlet üzerine- Collège de France dersleri (1989-1992)*, Çev. A. Sümer. İletişim yay., İstanbul.
- Canbakal, H. (2009). *17. Yüzyılda Ayntab- Osmanlı kentinde toplum ve siyaset*, İletişim yay., İstanbul.
- İbni Cubeyr (2008). *Endülüsten kutsal topraklara- seyahatname*, çev. İ. Güler. Selenge yay., İstanbul.
- Gökalp, Z. (1982). *Makaleler VII*, Yay. Haz. A. Çay. Kültür bakanlığı yay., Ankara.
- İbn Haldun (2016). *Mukaddime*, Çev. Ve Yay.Haz. S. Uludağ. Dergay yay., İstanbul.
- Kıvılcımlı, H. (2007). *Osmanlı tarihinin maddesi*, Sosyal insan yay., İstanbul.
- Koçu, Reşad Ekrem (2002) *Tarihte İstanbul esnafı*, Doğan kitap, İstanbul.
- Maverdi (2004). *Siyaset sanatı- Kitabı'l Nasihatı'l Müluk*, Çev. M. Sarıbiyık. Ark yay., İstanbul.
- Mesudi (2014). *Muruc Ez-Zeheb (Altın bozkırlar)*, Çev. A.Batur. Selenge yay., İstanbul.
- El-Mukaddesi, Muhammed b. Ahmed (2015). *İslam Coğrafyası- Ahsenü't-Takasim*, Çev. A.Batur. Selenge yay., İstanbul.
- Nizamülmülk (2009). *Siyasetname*, Dergah yay., Ankara.
- İbnü'l-Mukaffa (2016). *İslam siyaset üslubu*, Çev. V. Akyüz. Dergay yay., İstanbul.
- İbn-i Munkız, U. (2005). *İbn-i Munkız Haçlılara karşı*, Çev. S. Hacıoğlu, Bordo siyah yayınları, İstanbul.
- Özlü, Z. (2004). *XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Gaziantep*, Gaziantep Büyükşehir belediyesi eğitim kültür serisi, Gaziantep.

-
- Pierce, L. (2005). *Ahlak Oyunları- 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab mahkemesi ve toplumsal cinsiyet*, Çev. Ü.Tansel. Tarih vakfı yay., İstanbul.
- Sa'lebi, Muhammed B. Haris (2005). *Taht adabı*, Çev. M.H.Özev. Bordo siyah yayınları, İstanbul.
- İbni Tagrıberdi (2013). *En-Nücumu'z-Zahire (Parlayan yıldızlar)*, Çev. A. Batur. Selenge yay., İstanbul.
-

İKTİSAT

Gaziantep Serbest Bölgesinin Gaziantep Dış Ticaretine Katkısı

Gaziantep Free Zone Gaziantep Contribution to Foreign Trade

İpek TEZEL*

Öz

Türkiye’de 26 tane Serbest Bölge bulunmaktadır. Bu serbest bölgelerin birçoğu yüksek hacim ile faal olarak çalışmaktayken, bir kısmı ise daha küçük işlem hacimleri ile devam etmektedir. Türkiye’de bulunan Serbest Bölgeler çeşitli sebeplerle önem arz etmektedir. İşlem hacimlerinin farklılaşması Türkiye’nin coğrafi yapısından ve konumundan da kaynaklanmaktadır. Kıtalar arası Türkiye’nin mevcut pozisyonundan dolayı çeşitli ulaşım şekilleri açısından lojistik olarak kolaylık sağlamakta iken, ham madde ulaşımını rahatlıkla yapılabilmektedir. Gaziantep Serbest Bölgesi’ne bakıldığında da aynı şekilde bu konunun avantajları görülmektedir. Aynı zamanda Gaziantep ilinin sanayi açısından bakıldığında ülke ekonomisine önemli katkılar oluştuğu göz ardı edilemez. Bu çalışmada Gaziantep Serbest bölgesinin Gaziantep ili ekonomisine katkısı ve Gaziantep’ten yapılan dış ticaret özellikle 2014 – 2018 yılları arasında ki değişimler incelenmiştir. Yapılan inceleme ile Gaziantep Serbest bölgesinin Gaziantep ilinin dış ticaretine, ham madde temini, istihdam ve bölgenin kalkınması açısından büyük bir katkısı olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dış ticaret, Serbest bölge, Türkiye ekonomisi, Serbest bölge ticareti.

Abstract

There are 26 free zones in Turkey. While many of these free zones operate actively with high volumes, some of them continue to have smaller transaction volumes. Free Zones in Turkey is important for various reasons. Differentiation of transaction volumes is due in Turkey's structure and its geographical position. Intercontinental Turkey's convenience while the logistics due to the current position in terms of various modes of transportation, transportation of raw materials can be performed easily. When we look at Gaziantep Free Zone, the advantages of this location are also observed. At the same time, it cannot be ruled out that the province of Gaziantep has made significant contributions to the national economy. In this article, the contribution of Gaziantep Free Zone to the economy of Gaziantep and the changes in the foreign trade between Gaziantep and 2014 - 2018 will be examined. With the examination, it is seen that Gaziantep Free Zone has a great contribution to the foreign trade of Gaziantep province in terms of raw material supply, employment and development of the region.

Keywords: Foreign trade, Free zone, Turkey economy, Free zone trade.

Giriş

Türkiye’de uzun yıllar sanayi politikaları ithalat ikamesi şeklinde uygulanmıştır. Bundan dolayı dış ticarete birçok sorun ortaya çıkmış olması sebebiyle 1980 yılları sonrasında ihracata ağırlık verilerek, sanayi politikalarına yönelim sağlanmış, 1985 yılında 3218 sayılı “Serbest bölgeler kanunu” kabul edilmiştir. Kanunun kabul edilişi ile beraber Türkiye’de 2002 yılı ortalarına kadar 26 serbest bölge faaliyete başlamıştır. (Karaduman, 2002, s. 133)

Bu kanunun kabulüyle yeni bir dönem Türkiye için başlarken, Gaziantep ekonomisi, dış ticareti içinde yeni bir dönem başlamıştır. Fakat ülkemizin son yıllarda yaşamış olduğu gerek ekonomik baskılar gerekse siyasi baskılar sebebiyle de yaşanan bazı olumsuzluklar Gaziantep serbest bölgesini ve Gaziantep dış ticaretini de etkilediği aşağıdaki tablolarla daha net görülebilmekte.

Bölgelerin Kısa Tarihçesi

Serbest bölgeler ilk olarak geçmişte serbest şehirler olarak adlandırılmaktadır. Bu şehirler; şimdilerde serbest bölgelerin mantığına uygun bir şekilde çeşitli yasaklar ve kurallardan arındırılmış yerler olarak kullanıldı. Serbest bölge benzeri kullanımlar ilkçağda Kartaca ve Sur şehirleri olarak bilinmektedir. Antik Yunan’da Chalcis ve Pire limanları yakın dönemde uygulanan serbest bölgelere en uygun şekline benzer bölgeler olduğu da bilinmektedir. Osmanlı imparatorluğuna baktığımızda ise son dönemlerin de dünyaya uyum çerçevesinde serbest bölge kurma düşüncesi ortaya atılmıştır. Fakat çeşitli uygulamalar başarı

* Yüksek Lisans Öğr. Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası Ticaret ve Pazarlama Bölümü, tezelipek@hotmail.com.

sağlayamamıştır. 1980 yılında Türkiye kullanmış olduğu politikaları bir anda bırakarak ihracat odaklı sanayi politikalarına geçiş yapmıştır. 1985 yılında 3218 sayılı Serbest Bölgeler kanunu kabul edilerek yeni bir dönem başlamıştır. Bu kanunun yürürlüğe girmesiyle beraber günümüze kadar 26 serbest bölge Türkiye’de kurulmuştur (Bakan, 2014, s.36).

Serbest Bölgenin Tanımı

Genel olarak serbest bölgeler; bulunduğu ülkenin sınırları içerisinde yer alıp da, o ülkenin mevzuatlarına tabi olmayan ticari faaliyetlerin uygulandığı bölgelerdir.

Ülkemizde serbest Bölgelerin Kuruluş Amacı

- *İhracata yönelik yatırım ve üretimi teşvik etmek,*
- *Doğrudan yabancı yatırımları ve teknoloji girişini hızlandırmak,*
- *İşletmeleri ihracata yönlendirmek,*
- *Uluslar arası ticareti geliştirmek. (TC. Ekonomi Bakanlığı, 2017)*

Türkiye’de Serbest Bölgelerin İşlevi

Serbest Bölgeler;

- Serbest Bölgenin olduğu ülkeye yurt dışı kaynaklı sermaye ve teknoloji getirilmesi için uygun alt yapının oluşturulması,
- Türkiye’de yerleşik firmaların ihtiyaç duyduğu ham madde ve diğer malların ulaşımına hızlı ve kolaylıkla ulaşımın sağlanması,
- Teşviklerden yararlanılarak daha az maliyetli mal üretimi ve ihracının sağlanması,
- Türkiye haricinde gelen malların transit ticaretinin sağlanması
- İstihdam imkanları yaratılması,
- Türkiye’den ihraç edilecek ürünler için geçişte bir basamak olarak kullanılması. (TC. Ekonomi Bakanlığı, 2017)

Türkiye’de Serbest Bölgelerde Sağlanan Teşvikler ve Avantajlar

Teşvikler

- Bölgede elde edilen gelirler ve serbest bölgenin içinde bulunduğu ülkeye veya başka bir ülkeye transfer edilebilir,
- İşçi maaşları gelir niteliği taşımasından dolayı gelir vergisinden muaftır.
- Türkiye’nin kambiyo mevzuatından muaftır,
- Serbest bölgelerde grev ve lokavtlar 10 yıl süreyle yasaklanmıştır.

(Karaduman, 2002, s.136)

Avantajlar

- Serbest bölgelerde alt yapı çalışmaları yapılarak ulaşım, haberleşme hazır hale getirilmiştir.
- Faaliyet ruhsatları 99 yıllığa kadar uzatılabilir.
- Bölgede üretilen, bölgeye ithal edilen malların ülke içine satışı mümkündür,
- Türkiye’den bölgeye yapılan satışlar ihracat olarak nitelendirildiği için, yurt içinde ki üretici yurtiçinden KDV hariç ham madde alabilirler,
- Bölgeleri işleten firmalar Anonim Şirkettir,

- Serbest bölgeler gümrük vergisinden muaftır,
- Bölgede 6224 sayılı Yabancı Sermaye Teşvik Kanunu uygulanmadığı için, yabancıların ayrıca izin almaları gerekmemektedir,
- Bölgede üretilen malda 3. Ülke menşeli mal kullanıldığı takdirde, bu mal için telafi edici vergi ödenerek Avrupa Birliği ülkelerine ihracatı gerçekleştirilebilir,
- Bölgede döviz ile işlemler gerçekleştirildiğinden kur farkı uygulanmaz. (Karaduran, 2002, s. 136)

Serbest Bölgelerin Türkiye Ekonomisi Açısından Değerlendirilmesi

Ülkelerin serbest bölge kurmaktaki en temel amacı ülkenin kalkınmasının sağlanması, refah düzeyinin artırılması, ekonomik göstergeler üzerinde olumlu etkiler ortaya çıkmasıdır.

Olumlu etkileri

Bölgede beklenen olumlu etkilerin başında döviz gelmektedir. Döviz gelirlerindeki artış ülke ekonomisine olumlu katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Liman olarak bulunan serbest bölgelerin hizmet gelirlerinde artış sağlaması gözden kaçırılmayacak bir husustur. Ayrıca ithal mal girdisi ile üretim yapan firmalarımız için vergiden muaf ham maddeler ile dünya piyasasında ki birçok firmayla eşit şartlar altında üretim yapabilecek bu da serbest rekabetin önünü açacaktır. (Arslan, 2007, s. 95) Ülkede yaşanan işsizlik rakamlarının düşmesine sebep olurken, bir yandan da vergiden muaf olduğu için işçi gelirlerinin artışına sebep olacaktır. Bunların yanı sıra yabancı yatırımın bölgeye gelmesiyle yeni teknoloji ile buluşulması, farklı üretim tekniklerinin görülebilmesi, farklı politikaların denenmesi noktasında da olumlu yönlere oluşturmaktadır. Ayrıca yabancı yatırımlar veya bölgeye yapılan yatırım ve üretimler için ülkenin kaynakları kullanılırken ekonomimize katkı sağlayacaktır (Orhan,2003, s. 120-128).

Olumsuz etkileri

Serbest Bölgelerin olumlu yanlarının bulunmasına rağmen olumsuz yanlarının da olduğu gözden kaçırılmaması gereken bir durumdur. Türkiye’de bulunan serbest bölgeler de yer alan yabancı kaynaklı firmalar, üretimlerinde kullandıkları ithal girdiler Türkiye dışında ki ülkelere temin etmeleri durumlarda döviz çıktısı gerçekleştirmektedir. (Arslan, 2007, s. 94) Serbest bölgenin kurulduğu bölgenin bulunduğu il ve etrafında nüfus yoğunluğu artmaya başlayacak bu da farklı sorunlara sebep olabilecektir. Kurulduğu yıldan itibaren 10 yıl süreyle grev ve lokavtların yasaklanmasından dolayı işçi ücretlerinde istenilen artış elde edilmeyerek işçilerin istenilen gelir seviyesini yakalayamamasına sebep olabilmektedir. (Karaduman, 2002:137-138)

Serbest Bölgelerin Kuruluş Yerleri ve Seçimi

Bölge kurulurken genellikle dikkat edilen hususlar hem coğrafi açıdan hem de bazı kaynaklara ulaşım kolaylığı açısından değerlendirilir. Denize, limana, gümrük bölgesine, sınıra yakınlığı göz önünde bulundurulur. Teknik desteğin ve çeşitli hizmetlerin kolaylıkla sağlanabilmesi için Anonim Şirketler tarafından yönetiliyor olması önem arz etmektedir (Bakan,2014, s. 36)

Tablo 1 ve Tablo 2’da 2008 – 2017 yılları arasında Türkiye’nin ülkelere göre yapmış olduğu ithalat ve ihracat rakamları TÜİK verileri ile gösterilmiştir. Bu tabloları incelediğimizde Türkiye’nin 2017 yılında 1,994,504,000 \$ olan Serbest Bölgelerine olan ihracatı yıldan yıla düşüş göstererek devam etmiştir. 2018 yılında Türkiye’nin Serbest Bölge’den yapmış olduğu ithalat 2014 yılında 1,260,771,000 \$ iken, 2017 yılında 1,564,460,000 \$’a yükselmiştir.

Tablo 1: 2014-2017 yılları arası Türkiye'nin ülkelere göre ihracat rakamları

Ülke gruplarına göre yıllık ihracat				
Exports by country group and year				
(Değer: Bin ABD \$ / Value: Thousand US \$)				
Ülke grubu	2017	2016	2015	2014
Toplam	156 992 940	142 529 584	143 838 871	157 610 158
A-Avrupa Birliği (AB 28)	73 906 184	68 343 295	63 998 187	68 514 123
B-Türkiye Serbest Bölgeleri	1 994 504	1 821 510	1 906 792	2 269 841
C-Diğer ülkeler	81 092 252	72 364 779	77 933 892	86 826 194
1-Diğer Avrupa (AB Hariç)	9 804 807	9 736 409	14 141 058	15 183 962
2-Kuzey Afrika	7 524 785	7 755 071	8 527 126	9 757 935
3-Diğer Afrika	4 148 822	3 650 930	3 921 798	3 996 463
4-Kuzey Amerika	9 699 903	7 404 321	7 066 506	7 292 336
5-Orta Amerika ve Karayipler	1 170 791	846 166	848 820	938 023
6-Güney Amerika	1 295 459	1 094 763	1 309 783	1 852 328
7-Yakın ve Orta Doğu	35 336 961	31 304 102	31 085 756	35 383 669
8-Diğer Asya	11 270 706	9 684 104	10 307 368	11 590 682
9-Avustralya ve Yeni Zelanda	647 645	735 910	619 476	600 042
10-Diğer Ülke ve Bölgeler	192 373	153 004	106 201	230 755

Kaynak: TÜİK 2017**Tablo 2:** 2014-2017 yılları arası Türkiye'nin sektörlere göre ticaret hacimleri

Ülke gruplarına göre yıllık ithalat				
Imports by country groups and year				
(Değer: Bin ABD \$ / Value: Thousand US \$)				
Ülke grubu	2017	2016	2015	2014
Toplam	233 799 651	198 618 235	207 234 359	242 177 117
A-Avrupa Birliği (AB 28)	85 205 087	77 501 070	78 681 252	88 783 501
B-Türkiye Serbest Bölgeleri	1 564 460	1 434 892	1 227 213	1 260 771
C-Diğer ülkeler	147 030 105	119 682 274	127 325 894	152 132 845
1-Diğer Avrupa (AB Hariç)	31 380 524	21 906 906	28 111 593	36 367 325
2-Kuzey Afrika	4 142 800	3 200 795	3 006 965	3 435 769
3-Diğer Afrika	3 033 853	2 154 733	2 092 386	2 502 192
4-Kuzey Amerika	14 118 743	11 930 767	12 070 505	13 834 992
5-Orta Amerika ve Karayipler	960 209	967 028	1 039 522	1 123 835
6-Güney Amerika	5 930 113	4 092 086	3 661 117	3 934 733
7-Yakın ve Orta Doğu	19 785 552	13 760 750	13 574 630	20 480 465
8-Diğer Asya	57 168 376	54 257 039	53 339 448	56 162 293
9-Avustralya ve Yeni Zelanda	2 236 380	654 628	608 577	637 678
10-Diğer Ülke ve Bölgeler	8 273 556	6 757 542	9 821 152	13 653 562

Kaynak: Ticaret Bakanlığı 2018

Gaziantep Serbest Bölgesi Hakkında Genel Bilgiler

“Gaziantep Serbest Bölgesi T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı'nca 18.01.1999 tarihinde resmen faaliyete geçmiştir. Serbest Bölge İşlem Formu ile ticari anlamda bölgeye ilk mal girişi 26.07.1999 tarihinde gerçekleştirilmiştir.” (GASBAŞ, 2018)

Gaziantep Serbest Bölgesi GAP bölgesinin sanayileşmesine katkıda bulunacak bir konumdur. Havaalanına 25, İskenderun limanına 200, Mersin limanına 300 km uzaklıktadır. Öncüpnar sınır kapısına 60, Cilvegözü sınır kapısına ise 200 km uzaklıkta bulunması sınır ticareti potansiyelini de güçlendirmektedir (GASBAŞ:2018).

Aşağıda verilen TÜİK verileri ile Gaziantep Serbest Bölgesinin genel ekonomik yapısını değerlendirelim. Tablo 3 de verilen istihdam verilerine bakıldığında; 2016 yılında Gaziantep Serbest Bölgesinde 157 kişi olan personel sayısı, 2017 yılında 136 kişiye düşmüştür. Bu düşüş genel olarak diğer bölgelere de bakıldığında görülmektedir. Fakat Gaziantep'in -%13,8 oranında yüksek oranlı bir istihdam kaybı bulunmaktadır. Bu durumun sebeplerine bakmakta fayda olacaktır. Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi dalgalanmaların etkisi olduğu düşünülebilir. Özellikle Suriye'de yaşanan savaş bölgede Suriye ve orta doğu ülkelerine yapılan ihracatların güvenlik dolayısı ile azalması ve en önemlisi Serbest bölgede bulunun firmaların küçülmeye başlaması veya küçülmeye gitmesi de etkenlerden sayılabilir.

Tablo 3: 2016-2017 yılları arası Türkiye'deki serbest bölgeleri istihdam verileri

Ocak-Aralık Dönemi Serbest Bölgeler İstihdam Verileri									
Bölgeler	Ocak-Aralık 2016 January-December 2016			Ocak-Aralık 2017 January-December 2017			Diğer	Toplam	%
	İşçi	Büro Personeli	Diğer	Toplam	İşçi	Büro Personeli			
Ege	15,799	3,32	487	19,606	15,732	3,385	517	19,634	0,14
Bursa	9,993	1,03	20	11,043	8,696	1,066	311	10,073	-8,78
Mersin	6,025	997	676	7,698	6,371	1,012	692	8,075	4,9
Antalya	3,413	692	0	4,105	2,613	411	998	4,022	-2,02
İstanbul Endüstri ve Ticaret	3,728	1,62	0	5,348	4,698	1,636	0	6,334	18,44
Kocaeli	1,51	105	65	1,68	1,45	95	35	1,58	-5,95
TÜBİTAK-MAM Tek.	1,026	380	22	1,428	994	373	14	1,381	-3,29
Avrupa	3,115	631	0	3,746	3,4	828	0	4,228	12,87
Kayseri	3,534	360	79	3,973	3,554	374	118	4,046	1,84
İzmir	1,979	342	21	2,342	1,338	404	297	2,039	12,94
İstanbul Trakya	1,598	623	37	2,258	1,761	560	28	2,349	4,03
İst. Ata. HL	615	561	82	1,258	610	590	82	1,282	1,91
Adana-Yumurtalık	859	100	3	962	918	109	240	1,267	31,7
Samsun	350	54	0	404	385	54	0	439	8,66
Gaziantep	111	45	1	157	91	40	5	136	13,38
Trabzon	34	0	11	45	0	0	49	49	8,89
Denizli	25	12	1	38	28	16	1	45	18,42
Mardin	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Rize	1	3	0	4	1	4	0	5	25
Toplam	53,715	10,875	1,505	66,095	52,64	10,957	3,387	66,984	1,35

Kaynak: TÜİK 2017

Tablo 4: Gaziantep serbest bölgesi'nde istihdam dağılımı

Gaziantep Serbest Bölgesi'nde					
İstihdam Dağılımı					
31.10.2018 Tarihi İtibariyle					
BKİ		Kullanıcılar		Toplam	
T.C.	Yabancı	T.C.	Yabancı	T.C.	Yabancı
14	-	137	3	151	3

Kaynak: T.C. ticaret bakanlığı bilgi notu 2018

Tablo 4'de, yer alan bilgiler sadece Anonim Şirketlerde çalışan sayıları vermektedir. Tablo 3 ve tablo 4 arasında yaşanan toplam rakamların farklılığı kurum içi çalışan ve kurum dışı çalışan sayısından kaynaklanmaktadır.

Gaziantep Serbest Bölgesinde Mevcut Yatırımlar ve Dış Ticarete Katkıları

Gaziantep Serbest Bölgesi 1999 yılı itibariyle faaliyete geçmiştir. Yıllar itibariyle faaliyet alanı ve konuları genişlemeye başlamıştır. Tablo 5'de 2018 yılı itibariyle Yerli ve yabancı ortaklı yatırımlı kullanıcılar gösterilmektedir.

Tablo 5: Gaziantep serbest bölgede yatırım yapan kullanıcılar

Gaziantep Serbest Bölgede Yerli+Yabancı Ortaklı Kullanıcılar				
Gzp-No	Firma Adı	Faaliyet Konusu	Ortaklık Payı	
			Yerli	Yabancı
Gzp-44	Packsys Ambalaj San. Ve Tic. A.Ş.	Üretim	70%	30%
Gzp-45	Packsys Ambalaj San. Ve Tic. A.Ş.	Alım-Satım	70%	30%
Gzp-70	Tiryaki Agro Gıda San. Ve Tic. A.Ş.	Üretim	87%	13%
Gzp-71	Tiryaki Agro Gıda San. Ve Tic. A.Ş.	Alım-Satım	87%	13%

Kaynak: T.C. ticaret bakanlığı bilgi notu 2018

Tablo 6'da 2018 yılı Ekim ayı itibariyle faaliyet konularına göre ruhsat alan firmalarının bilgisini görmekteyiz. Toplamda 24 adet firma bulunmaktadır, fakat firmaların bazıları farklı alanlarda aynı firma çatısı altında ruhsata sahiptir. Genel ruhsat konularına bakıldığında alım-satım, üretim konuları ağırlık basmaktadır. Tablo 7'de ise aynı şekilde son 4 yılda yeni verilen ruhsatların faaliyet konuları gösterilmiştir.

Tablo 6: GSB yer alan ruhsatlı firmalar

Gaziantep Serbest Bölgede Konular İtibariyle Mevcut Faaliyet Ruhsatlı Firmalar		
Bölge Kurucu ve İşleticisi	1 Adet	GASBAŞ-Gaziantep Serbest Bölgesi Kurucu ve İşleticisi A.Ş.
İşyeri Kiralama	1 Adet	
Depo İşletmeciliği	1 Adet	
Alım – Satım	10 Adet	GİMTEKS Makine San. ve Tic. A.Ş.
Üretim	11 Adet	ŞÖLEN Çikolata San. ve Tic. A.Ş. NU-FA Kimyevi Mad. San. ve Tic. A.Ş. NAKSAN Koll. Şti. ERPLAST Dış Tic. Ltd. Şti. COVTEX-FEIZY Halı San. ve Tic. Ltd. Şti. PACKSYS Ambalaj San. ve Tic. A.Ş. TİRYAKİ Agro Gıda San. ve Tic. A.Ş. ZEST Gıda Maddeleri San. ve Tic. Ltd. Şti. ADAGRO Gıda Tarım Makine San. Ve Tic. Ltd. Şti. GİMTEKS Makina San. ve Tic. A.Ş. COVTEX-FEIZY Halı San. ve Tic. Ltd. Şti. PACKSYS Ambalaj San. ve Tic. A.Ş.

	ERPLAST Dış Tic. Ltd. Şti. TİRYAKİ Agro Gıda San. ve Tic. A.Ş. ALTUNÖZ İth. İhr. San. ve Tic. Ltd. Şti. NİCE International Cooling Industries Ltd. Şti. GÜVEN SEYLAN Baharat San. ve Tic. Ltd. Şti. ZEST Gıda Maddeleri San. ve Tic. Ltd. Şti. EMAN Agro Gıda San. Ve Tic.A.Ş. MCT Rüzgar Kuleleri Üretim Tic. Ltd. Şti.
Toplam	24 Adet

Kaynak: T.C. ticaret bakanlığı bilgi notu 2018

Tablo 7: GSB ruhsatları konuları itibariyle

Gaziantep Serbest Bölgede Konuları İtibariyle Mevcut Ruhsatlar				
Faaliyet Konuları	2014	2015	2017	2018
Bki				
İşyeri Kiralama				
Depo İşletmeciliği				
Alım-Satım				1
Üretim			1	1
Montaj-Demontaj				
Bankacılık				
Sigortacılık				
Diğer				
Toplam			1	2

Kaynak: T.C. ticaret bakanlığı bilgi notu 2018

Tablo 8: GSB sektörel dağılımlar

Gaziantep Serbest Bölgede Sektörel Dağılım	
Sektör	Ruhsat Sayısı
Gıda	8 Adet
Tekstil	7 Adet
Otomotiv	1 Adet
İnşaat	-
Plastik Sanayi	2 Adet
Dış Ticaret	1 Adet
Kimya Sanayi	1 Adet
Makine Teçhizat	1 Adet
Sağlık (Tıbbi Malz.)	
Bankacılık	-
Toplam	21 Adet

Kaynak: T.C. ticaret bakanlığı bilgi notu 2018

Tablo 8’de GSB’de 2018 Ekim ayı itibariyle ruhsat konularına göre sektörel dağılımları belirtilmektedir. Yoğunlaşmaya bakıldığında gıda sektöründe özellikle daha fazla ruhsat sahibi olduğunu görüyoruz. Bu yoğunlaşmada özellikle Tablo 6’de verilen firma bilgileri ile karşılaştırıldığı zaman karşımıza Gaziantep İli içerisinde yer alan yerel firmaların da GSB içerisinde ruhsat alarak faaliyette bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu yatırımlar tabi ki hem GSB’yi hem de Gaziantep İlinin kalkınmasında ve bölgesel ekonomisinin gelişiminde önemlidir.

Ayrıca aşağıda yer alan Tablo 9’da GSB’ de son 5 yıl içerisinde yapılan yatırımlar ABD doları (\$) olarak belirtilmiştir. 2014 yılından 2015 yılına geçilirken yatırım gerek Bölge Kurucu İşletmesi (BKİ) tarafından gerekse diğer kullanıcılar tarafından kat ve kat artış sağlanırken, 2016 yılı itibariyle çok önemli düşüşlerle karşılaşmaktadır. Bu düşüş yıllar itibariyle 2018 Ekim’e kadar devam etmektedir.

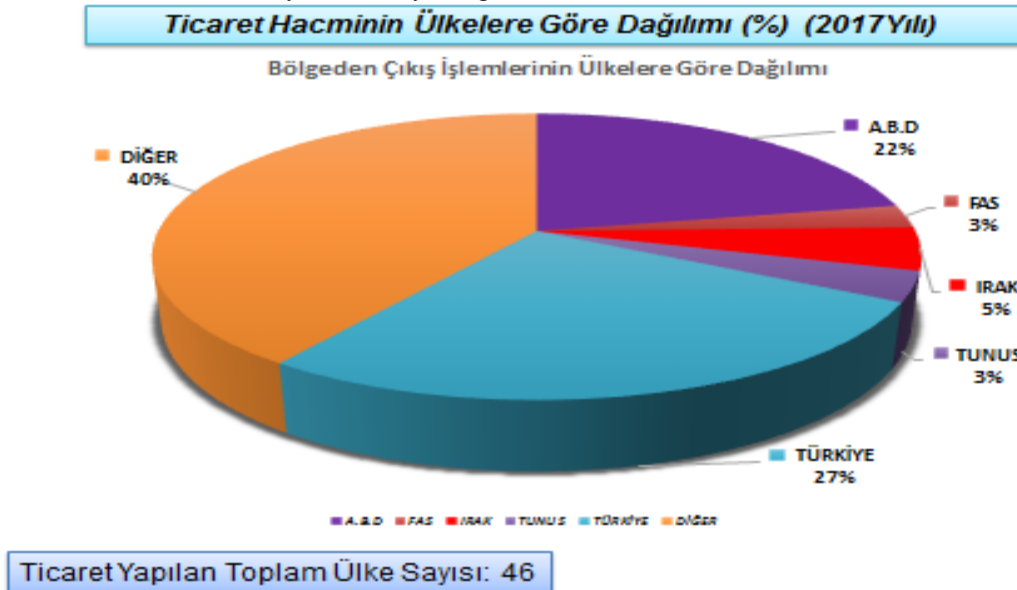
Tablo 9: 2014 – 2018 yılları arasında GSB’ ne yapılan yatırımlar(\$)

Gaziantep Serbest Bölgede Yıllar İtibariyle Yapılan Yatırımlar			
	BKİ (GASBAŞ)	Kullanıcılar	Toplam.
2014 Yılı	149.133.- \$	152.798.- \$	301.931.- \$
2015 Yılı	646.940.- \$	1.391.559.- \$	2.038.499.- \$
2016 Yılı	130.603.- \$	92.215.- \$	222.818.- \$
2017 Yılı	15.265.- \$	102.620.- \$	117.885.- \$
2018 Yılı (Ocak-Ekim)	4.390.- \$	46.051.- \$	50.441.- \$
TOPLAM	9.321.453.- \$	17.000.169.- \$	26.321.622.- \$

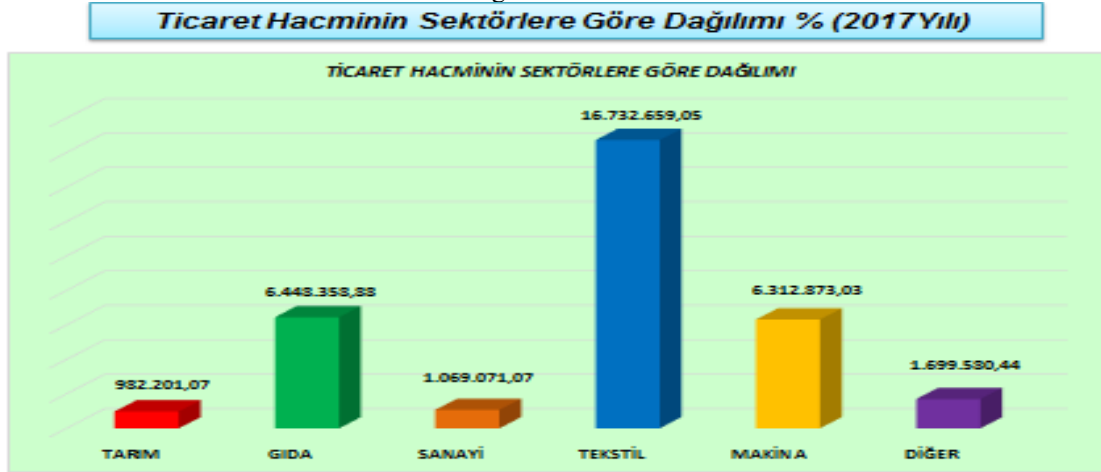
Kaynak: T.C. ticaret bakanlığı bilgi notu 2018

Tablo 10’de ve Tablo 11’de belirtildiği üzere GSB’nin özellikle Tekstil sektöründe gerçekleştirilmiş ticaret hacmi Türkiye ve Diğer Ülkeler olarak belirtilen ülkelere gerçekleştirilmektedir. Serbest bölgede ruhsat türlerine ağırlıklı olarak bakıldığında ise gıda ruhsatlı firmalar yer almaktaydı. Buradan şu sonuca ulaşılması mümkün görünmektedir; Gıda sektöründe daha fazla firma olmasına rağmen Tekstil sektöründe ki firmaların ticaret hacimleri daha fazla olmaktadır.

Tablo 10: GSB ticaret hacminin yıllar itibariyle dağılımı

Kaynak: T.C. ticaret bakanlığı bilgi notu 2018

Tablo 11: GSB ticaret hacminin sektörlere dağılımı

Kaynak: T.C. ticaret bakanlığı bilgi notu 2018

Tablo 12’de yer alan 2015 verilerine bakıldığında 86,296,000 \$ olan ticaret hacmi, 2016 yılında 69,575,000 \$’a gerilemiş görünmektedir. Gaziantep Serbest bölgesinde ihracat hacmindeki bu düşüş özellikle yabancı sermayelerin geri çekilmeye başlaması, ülkede meydana gelen ekonomik dalgalanmalar önemli rol oynamaktadır. Ayrıca Gaziantep Serbest bölgenin sahip olduğu mevcut coğrafi konum sebebiyle Suriye ve diğer orta doğu ülkelerinde meydana gelen savaş durumları da bu düşüş de rol oynamaktadır. Kurlarda özellikle ortaya çıkan ciddi dalgalanmalar Serbest Bölgeyi çok olumsuz etkilemeyecektir. Çünkü zaten bölgede döviz olarak işlem gerçekleşmektedir. Fakat özellikle alım satım ile çalışan firmaların bölgeden Türkiye içerisine yapacak oldukları ihracatı olumsuz yönde etkilediği söylenebilir.

Tablo 12: 2013-2016 yılları arası Türkiye’deki serbest bölgeleri ihracat hacimleri

Serbest Bölgeler İtibariyle Yıllık Ticaret Hacimleri (1.000 Abd \$)							
Bölgeler Zones	2013	2014-2013%	2014	2015-2014%	2015	2016-2015 %	2016
İstanbul Endüstri Ve Ticaret	3.367.671	-1,18	3.327.829	-11,67	2.939.480	-5,82	2.768.535
Ege	4.680.242	-8,27	4.293.268	-9,65	3.878.767	5,07	4.075.581
İstanbul Atatürk Havalimanı	1.797.352	-15,52	1.518.438	-16,29	1.271.014	-13,73	1.096.455
Mersin	3.552.257	-1,21	3.509.193	-3,42	3.389.099	-15,72	2.856.284
İstanbul Trakya	1.723.958	-5,25	1.633.496	-19,14	1.320.836	-15,08	1.121.674
Bursa	1.907.397	1,42	1.934.424	-9,7	1.746.803	5,08	1.835.456
Avrupa	2.439.927	0,32	2.447.756	-4,45	2.338.770	-15,67	1.972.380
Antalya	902,379	-7,64	833,45	-18,11	682,537	-3,07	661,597
Kocaeli	662,729	5,75	700,819	-40,11	419,707	14,9	482,237
Kayseri	798,25	1,03	806,459	-8,54	737,563	2,03	752,559
İzmir	368,283	-13,11	319,987	-24,16	242,664	-13,95	208,802
Samsun	91,521	21,38	111,085	8,85	120,92	-33,1	80,897
Adana-Yumurtalık	397,467	29,72	515,598	10,6	570,263	5,65	602,455
Gaziantep	199,045	-32,45	134,455	-35,82	86,296	-19,38	69,575
TÜBİTAK-Mam Tek.	233,652	-25,32	174,486	-56,41	76,052	-16,14	63,774
Trabzon	57,828	-19,47	46,569	706,75	375,695	-2,62	365,86
Denizli	56,783	113,81	121,408	-49,75	61,012	-70,79	17,821
Rize	3,657	-3,69	3,522	-9,56	3,185	-64,33	1,136

Mardin*	0	0	0	0	0	0	0
Toplam	23.240.397	-3,48	22.432.242	-9,68	20.260.661	-6,06	19.033.079

Kaynak: TÜİK 2017

Tablo 13’de belirtildiği üzere ise 2016 yılında 69,575 \$’dan %-52,22’lük bir gerilemeyle 2017 yılında 33,245,000 \$’a düşmüş görülmektedir. Serbest bölgeler arasında 2016 – 2017 yıllarında 208,802,000 \$ olan ihracat hacmi 2017 yılında 351,495,000 \$ olarak %68,34 oran ile en yüksek hacme İzmir Serbest Bölgesi ulaşmış görülmektedir.

Tablo 13: 2016-2017 yılları arası Türkiye’deki serbest bölgeleri ihracat değişim oranları

Ocak-Aralık Dönemi Serbest Bölgeler Ticaret Hacimleri Ve Değişim Oranları (1.000 Abd \$)			
January-December Period Trade Volumes & Volume Changes Of Free Zones (Us \$ 1.000)			
	Ocak-Aralık 2016	Ocak-Aralık 2017	
Bölgeler			%
	January-December 2016	January-December 2017	
İstanbul Endüstri ve Ticaret	2.768.535	3.096.670	11,85
Ege	4.075.581	4.327.519	6,18
İstanbul Atatürk Havalimanı	1.096.455	1.135.613	3,57
Mersin	2.856.284	2.935.266	2,77
İstanbul Trakya	1.121.674	1.264.534	12,74
Bursa	1.835.456	1.766.078	-3,78
Avrupa	1.972.380	2.030.141	2,93
Antalya	661,597	722,791	9,25
Kocaeli	482,237	586,335	21,59
Kayseri	752,559	853,353	13,39
İzmir	208,802	351,495	68,34
Samsun	80,897	81,829	1,15
Adana-Yumurtalık	602,455	814,514	35,2
Gaziantep	69,575	33,245	-52,22
TÜBİTAK-MAM Tek.	63,774	65,638	2,92
Trabzon	365,86	285,619	21,93
Denizli	17,821	27,025	51,65
Rize	1,136	918	19,24
Mardin	0	0	0
Toplam	19.033.079	20.378.584	7,07

Kaynak: TÜİK 2017

2014 ve 2018 yılları arasında Gaziantep Serbest Bölgesinin Tablo 14’deçeşitli döviz cinsileri üzerinden ve Türk Lirası cinsinden ithalat ve ihracat rakamları değerlendirildiğinde; 2014 yılında 48,658,907 \$ olan Türkiye’den ihracat yapılırken 2018 yılında 4,359,252 \$’a gerilemiştir. Ayrıca 2014 yılından Gaziantep Serbest Bölge’den Türkiye’ye yapılan ihracat yani Türkiye’nin yapmış olduğu ithalat 823,493 \$ ‘dan 2,303,099 \$’ a yükselmiştir. Özellikle bu ithalatta meydana gelen yükselişin sebebi navlun, gümrük vergileri gibi durumlarda Serbest Bölgelerin 3. Dünya ülkesi sayılması sebepleriyle sağlamış olduğu avantajlardan kaynaklanmaktadır. Böylelikle ham madde alımlarında üretici bir nebze de olsa düşük maliyetle ham madde alımı yapabilmektedir.

Tablo 14: 2014-2018 yılları arası Gaziantep serbest bölgeleri ihracat ve ithalat rakamları

Ülkelere göre dış ticaret - rapor tarihi 28.10.2018							
Yıl	Ülke adı	İhracat Dolar	İhracat Euro	İhracat TL/YTL	İthalat Dolar	İthalat Euro	İthalat TL/YTL
2014	GASBAŞ	48.658.907	36.522.634	106.780.027	823,493	622,009	1.813.856
2015	GASBAŞ	13.084.957	11.838.933	36.013.247	656,663	586,001	1.753.628
2016	GASBAŞ	12.816.666	11.611.740	39.144.829	1.298.319	1.189.214	3.987.163
2017	GASBAŞ	7.350.781	6.589.770	26.880.031	100,506	90,653	363,958
2018	GASBAŞ	4.359.252	3.629.032	18.704.985	2.303.099	1.955.086	10.583.941

Kaynak: GAİB 2018

Gaziantep Serbest Bölgeye Tablo 15’de verilen rakamlara bakıldığında 2014 yılından 2018 yılları arasında hem ithalat hem de Türkiye’den yapılan ihracat rakamlarında düşüşler çok net bir şekilde gözlemlenmektedir. Bölgeden özellikle yurtdışına mal çıkışı Bölgenin mevcut durum açısından sıkıntılı bir süreç geçirdiğini ve yukarıda bakılan tablolar ile birlikte değerlendirildiğinde bölgede ciddi bir şekilde ticaret hacmi düşüklüğü gözlemlenmektedir.

Tablo 15: 2014 - 2018 yılları arası GSB işlem yönleri ve hacimleri

Gaziantep Serbest Bölgesi’nde Yıllar Ve İşlem Yönleri İtibariyle İşlem Hacimleri (\$)								
YILLAR	İşlem Yönü							
	Bölgeden Yurtdışına Mal Çıkışı	Bölgeden Türkiye’ye Mal Çıkışı	Bölgeye Türkiye’den Mal Girişi	Bölgeye Yurtdışından Mal Girişi	Bölgeye Diğer Serbest Bölgelerden Mal Girişi	Bölgeden Diğer Serbest Bölgelere Mal Çıkışı	Transit (Giriş)	Transit (Çıkış)
2014	67.906.131	4.986.604	52.954.761	8.607.085	-	-	-	-
2015	41.294.634	4.059.349	13.950.980	25.879.453	-	69.591	515.730	526.045
2016	25.341.459	12.980.826	14.021.917	17.145.768	-	85.342	-	-
2017	15.919.328	4.573.129	8.168.943	4.583.342	-	-	-	-
2018 Ocak-Ekim	11.278.152	6.392.469	6.776.898	2.902.122	-	-	-	-

Kaynak: T.C. ticaret bakanlığı bilgi notu 2018

Sonuç

Türkiye genelindeki serbest bölgelere bakıldığında Türkiye’de yapılan ithalat, ihracat işlemlerinde serbest bölgelerin önemli bir yeri görünmektedir. Kambiyo mevzuatından ve çeşitli kısıtlamalardan ayrı tutulmuş olan serbest bölgeler, dış ticaret açısından büyük bir öneme sahiptir. Serbest bölgelerin dış ticarete ki yeri ve anlamı bu çalışmada ele alınmaya çalışılmış ve özellikle Gaziantep Serbest bölgesinin katkısı irdelenmiştir. 2016 yılında toplam ticaret hacmi 19,033,079,000 \$ iken 2017 yılında 20,378,584,000 \$’dır. Gaziantep Serbest Bölgenin 2016 yılında ticaret hacmi 69,575,000 \$ iken 2017 yılında 33,245,000 düşmüş olmasına rağmen bölge ekonomisi ve ülke ekonomisi açısından katkısı azımsanamaz. Gaziantep Serbest Bölgesi’nin Türkiye’de ki genel durumuna bakıldığında küçük bir payı olmasına rağmen, istihdam, teknoloji, üretim gibi alanlarda Gaziantep ili ve çevresine faydası olduğu görülmektedir. Bu durum, Gaziantep Serbest Bölgesi özelinde ithalat ve ihracat rakamları, bölgenin ticaret hacmi, toplam işlem yönleri ve dış ticaretteki payı açısından değerlendirilmiştir. Genel olarak Tük verilerine ve Ekonomi Bakanlığı verilerine bakıldığında

düşüş eğilimi göstermiştir. Gaziantep Serbest Bölgesi'nin diğer serbest bölgeler içerisindeki payının düşüklüğü göz önünde bulundurulduğunda bu bölgeye yapılacak yatırımların hızlandırılması bölgenin ekonomik kalkınmasına olduğu kadar, Türkiye ekonomisinin gelişmesine de katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Arslan, İ. & Yapraklı, S. (2007). “Serbest bölgelerin ekonomik etkileri: Gaziantep serbest bölgesi'nin etkilerine ilişkin bir saha araştırması.” Gaziantep university journal of social sciences, 6(2), 91-102.
- Bakan, S. & Gökmen S. (2014). “Serbest bölgeler ve dış ticaret ilişkisi: Gaziantep serbest bölgesi örneği.” Elektronik sosyal bilimler dergisi 13.51 (2014).
- Bloomberght.com, 09 Ocak 2017 Pazartesi “Serbest bölgelerin ticaret hacmi 5 yılda 108 milyar dolar oldu” <https://www.bloomberght.com/haberler/haber/1971628-serbest-bolgelerin-ticaret-hacmi-5-yilda-108-milyar-dolar-oldu> (Erişim Tarihi: 18.12.2018)
- Ekonomi Bakanlığı, Genel bilgi 2017 <https://ticaret.gov.tr> (Erişim Tarihi: 11.12.2018)
- Ekonomi Bakanlığı, Gaziantep serbest bölgesi raporu, Aralık 2013
- Ekonomi Bakanlığı, “Serbest Bölgeler ticaret hacminin sektörlere göre dağılımı” (https://ticaret.gov.tr/data/5b8707aa13b8761450e18e06/Sektorel_Ticaret_Hacmi.pdf) (Erişim Tarihi: 15.11.2018)
- Gasbaş, 2018 <http://www.gasbas.com.tr/> (Erişim Tarihi: 15.11.2018)
- Karaduman, N. & Zafer Y. (2002). “Serbest bölge uygulamalarının dış ticarete ve yabancı sermayeye katkıları”. ss.133-152
- Orhan, A. (2003). “Serbest bölgelerin sağladığı avantajlar: Kosbaş örneği.” Kocaeli üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi 5: 117-131.
- T.C. Ticaret Bakanlığı, Gaziantep serbest bölgesi bilgi notu ocak – Ekim 2018
- T.C. Ekonomi Bakanlığı. (2013). Gaziantep serbest bölgesi aralık 2013 Raporu, <http://www.freezone-antep.gov.tr/Content.aspx?ID=108> (Erişim Tarihi: 28.01.2014)

COĞRAFYA

Gaziantep Şehrinin Geçmişten Günümüze Alansal Gelişimi¹

Spatial Development of Gaziantep From Past To Present

Mehmet Emin SÖNMEZ*

Öz

Gaziantep, günümüzdeki nüfusu, ekonomik yapısı, turizm potansiyeli, idari statüsü ve metropol şehir özelliği ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin en büyük, Türkiye'nin ise 6. büyük şehridir. Sanayisi ve ticari hacmi ile bölgenin kalkınmasında temel teşkil eden Gaziantep, ekonomik yönden çevresindeki farklı büyüklükte birçok yerleşmeyi de etkisi altında tutmaktadır. Siyasi koşullara bağlı olarak Ortadoğu ülkeleriyle ekonomik işbirliğinin gelişmesi, ilin coğrafi konumundan kaynaklı avantajlar arasındadır. Gaziantep il olarak ekonomik açıdan 2010 yılında % 16,6 oranında bir büyüme kaydederek, Türkiye'nin ortalama büyüme hızının (% 9) yaklaşık iki katını gerçekleştirmiştir. Bu durum Gaziantep şehrine de yansımış ve nitekim Gaziantep Türkiye'nin en hızlı büyüyen şehirlerinin başında gelmektedir. Ayrıca Suriye iç savaşı nedeniyle yaklaşık 400 bin sığınmacıya ev sahipliği yapmaktadır. Yerleşmenin hızla nüfuslanması, Gaziantep şehrinin alansal gelişimini hızlandırmıştır. Nitekim şehrin Osmanlı dönemi öncesindeki toplam alanı 0,75 km² civarında iken, yaklaşık 400 yıllık Osmanlı hakimiyeti döneminde 6 km² civarında bir alana yayılmıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan 1975 yılına kadar olan sürede alansal bakımdan daha yavaş bir gelişme gösteren şehir, 1980'li yıllarla beraber hızla genişlemeye başlamış ve günümüzde yaklaşık 60 km²alana yayılmıştır. Şehrin alansal gelişimini belirlemek amacıyla Somuncu (1995)'in Kayseri şehri için yaptığı alansal gelişme yöntemi ile Ayhan ve Çubukçu (2010)'un İzmir için uyguladıkları model benimsenmiştir. Şehrin 1975-2018 yılları arasındaki alansal gelişimi için ise uzaktan algılama yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ayıntab, Uzaktan algılama, Tarihi coğrafya, Şehir, Gaziantep şehri.

Abstract

The city of Gaziantep is the largest in the Southeastern Anatolia region and the sixth largest city in Turkey with its metropolitan status accompanied by its current population, economic state, potential for tourism and administrative system. Gaziantep, which provides a basis for the development of the region with its industry and volume of commercial activities, also exerts an influence on the neighbouring provinces of different sizes by means of its economy. The development of economic cooperation with countries from the Middle East in connection with political circumstances can be cited among the advantages stemming from the geographical location of the city. Gaziantep nearly doubled Turkey's average growth rate (9%), by achieving an economic growth of 16.6% in 2010. This trend has influenced the city deeply and it has turned into one of the fastest growing cities in Turkey. Furthermore, Gaziantep hosts around 400,000 asylum seekers as a result of the Syrian civil war. The rapid growth of the settlements has accelerated the spatial development of the city considerably. Indeed, while the total area of the city prior to the Ottoman period was around 0.75 square kilometres, it spread over an area of about 6 square kilometres during 400 years of the Ottoman rule. The city, which performed a slower development in the period between the establishment of the Republic and 1975, started to grow rapidly in the 1980s and expanded into 60 square kilometres at present. In order to examine the spatial development of the city, Somuncu's (1995) "Spatial Development Method" for the city of Kayseri as well as Ayhan and Çubukçu's method, which was used for the spatial development of the city of İzmir have been employed. Besides, "The Remote Sensing Method has been utilised for the spatial development of Gaziantep between 1975-2018.

Key words: Ayıntab, Remote sensing, Historical geography, Urban, Gaziantep city.

Giriş

Beşeri faaliyetlerin en fazla yoğunlaştığı alanları oluşturan yerleşmeler, buldukları alanın hayat tarzını ve ekonomik faaliyetlerini belirlediğinden coğrafya için en önemli olgulardan biridir (Tanoğlu, 1969, s. 212) ve beşeri coğrafyanın en merkezi kısmını oluşturmaktadır (Tümertekin ve Özgüç, 2011, s. 361; Sönmez, 2012, s. 1). Dolayısıyla beşeri coğrafya çalışmalarında yerleşmeler ile ilgili olanlar, coğrafya açısından büyük önem taşınmaktadır. Nitekim günümüz insanının davranış biçimleri, yönelimleri, tercihleri ve hızlı nüfus artışı, gelecekte insanların büyük kısmının şehirler ve yakın çevresinde yaşayacağını göstermektedir (Avcı, 2003, s. 218). Pek çok ülkede olduğu gibi şehirleşme olgusu

¹ Bu çalışma "Yerleşme Yeri Seçimi Ve Alansal Gelişimi Açısından Gaziantep" adlı kitabın bir bölümünden revize edilmiş ve genişletilmiştir.

* Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, eminsonmez@gantep.edu.tr

Türkiye’de de XX. yüzyılın ortalarında ivme kazanmıştır (Yüceşahin, Bayar ve Özgür, 2004, s. 24). Söz konusu dönemdeki şehirleşme hareketinin temelinde, gelir seviyesinin nispi olarak artması, dönemin ekonomik politikalarının bir sonucu olarak çiftçinin eline daha fazla para geçmesi ve bu kişilerin taleplerinin artması ile gelir düzeyinin daha düşük olduğu bireylerde, daha fazla kazanabilme arzusu önemli rol oynamıştır (Avcı, 2003, s. 220). Ne var ki Türkiye’de şehirleşme, endüstrileşmiş ülkelerdeki görünümü sergileyememiş, şehirlerdeki işsiz ve gizli işsiz sayısı sürekli artmış, endüstriyel gelişmeye dayanmamış, hızlı ve düzensiz bir şekilde gelişmiştir (Emiroğlu, 1981, s. 51; Sönmez, 2011, s. 56). Bu durum birçok ekolojik sorun yanında, sosyal, kültürel ve ekonomik birçok sorunu da beraberinde getirmiş ve günümüzde de hızla artmaktadır. Çalışmaya konu olan Gaziantep şehri, çevresindeki verimli tarım arazileri, iklim ve su kaynakları bakımından insanların yerleşmesi ve bölgenin nüfuslanması için oldukça elverişlidir. Nitekim Gaziantep şehri de, Türkiye’deki diğer şehirler gibi 1950 sonrası dönemde hızlı kentleşme ve sanayileşme hareketlerine maruz kalmıştır. Bu durum şehir genelinde altyapı sorunu başta olmak üzere birçok sosyo-kültürel ve ekonomik sorunu, kırsal alanlarda ise doğal alanların tahribi ve kirletilmesi ile tarım arazilerinin daralmasını beraberinde getirmiştir. Kaldı ki son dönemdeki yoğun sığınmacı göçü bu sorunları daha ileri boyutlara taşımıştır. Bu sorunların ortaya konmasının ilk şartı ise şehir alanının gelişme seyrini ortaya koymaktan geçmektedir. Bu nedenle bu çalışmada Gaziantep şehrinin yakın dönemdeki alansal gelişimi yanında şehrin Osmanlı ve Osmanlı öncesindeki alansal gelişimi de ortaya konulmuştur. Gaziantep şehrinin Cumhuriyet öncesindeki alansal gelişimini belirlemek amacıyla şehirdeki tarihi cami, mescit ve kilise gibi kutsal mekânların konumlarından faydalanılmıştır. Bu tarihi kutsal mekanların tespiti için yoğun bir literatür taraması yapılmıştır. Şehrin 1975-2018 yılları arasındaki alansal olarak zamansal gelişimi ortaya koymak için şehrin değişik dönemlerine (1975, 1990, 2000, 2010 ve 2018 yılları) ait uydu görüntüleri veri olarak kullanılmış ve uzaktan algılama teknikleri uygulanmıştır.

Amaç ve Yöntem

Yerleşmeler beşeri faaliyetlerin en fazla yoğunlaştığı alanları oluşturmaktadır. Bu nedenle yerleşmelerin bulunduğu alanlar ile yakın çevrelerinin arazi örtüsünde (Land Cover) ve arazi kullanımında (Land Use) köklü değişimler ortaya çıkmaktadır. Yerleşmelerin zaman içindeki alansal gelişimi bu değişimlerin en önemlilerinden biridir. Günümüzde, yerleşim alanlarının zamansal gelişiminin belirlenmesinde çeşitli tarihi kaynaklar, belgeler, haritalar, hava fotoğrafları ve uydu görüntüleri gibi materyaller kullanılmaktadır. Bunun yanında uzaktan algılama tekniği ve çeşitli mekânsal ölçümler sayesinde yerleşmelerin geriye ve ileriye dönük alansal gelişimi ile ilgili çeşitli mekânsal modellemeler de yapılmaktadır. Uzaktan algılama tekniğine bağlı olarak yapılan bu modellemeler sayesinde ise doğruluk değeri çok yüksek sonuçlar elde etmek mümkündür. (Herold, Goldstein ve Clarke, 2003; Cheng ve Masser, 2003).

Bu çalışmada ise Gaziantep şehrinin Cumhuriyet öncesindeki alansal gelişimini belirlemek amacıyla şehirdeki tarihi cami, mescit ve kilise gibi kutsal mekânların konumlarından faydalanılmıştır. Bu tarihi kutsal mekanların tespiti için yoğun bir literatür taraması yapılmıştır. Konumları belirlenen kutsal mekânların koordinatlarını belirlemek amacıyla GPS aleti kullanılmıştır. Ayrıca GPS ile alınan noktaların konumlandırılabilmesi ve şehrin Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki alanını belirlemek için de Gaziantep Belediyesi tarafından hazırlanmış olan şehir imar planı altlık olarak kullanılmıştır. Şehrin yakın zamandaki (1983-2010 yılları arasındaki dönem) alansal gelişimini belirlemek için ise Landsat uydu görüntülerinden faydalanılmıştır. Çalışmada elde edilen verilere göre çalışma sahasının alansal gelişimini çok geniş zaman diliminde incelemek mümkündür. Fakat bu çalışmada şehrin alansal gelişimi, şehrin aynı zamanda sosyal ve ekonomik olarak değişim

yaşadığı ve nüfuslandığı dönemler dâhilinde ele alınmıştır. Dolayısıyla çalışma sahasının alansal gelişimi Osmanlı dönemi öncesi, Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet dönemi (1923- 1990 ve 1990-2018 yılları arası) olmak üzere 4 farklı dönemde ele alınmıştır. Çalışma sahasının Osmanlı dönemi öncesi ve Osmanlı dönemindeki alansal gelişimini belirlemek amacıyla Gaziantep şehrinde bulunan dini mekânların yerlerinin tespiti yapılmış ve yapılaş zamanları belirlenmiştir (Tablo 1). Çünkü cami, mescit ve kilise gibi mekânlar hem kutsal oldukları için korunmakta, onarım, bakım geçirmekte yâda aynı yerde yıkılıp yeniden inşa edilerek günümüze kadar varlığını korumaktadır (Sönmez, 2011, s. 122). Kaldı ki camiler İslam şehirlerinde merkezi pozisyonda yer almakta ve şehir genel olarak dar sokaklar ile merkezde bulunan camilerden çevreye doğru gelişmektedir (Saoud, 2002-2003, s. 4). Nitekim merkezde bulunan büyük camilerin birçok girişe sahip olması da çevreyle olan ilişkileri ve hiyerarşik üstünlüğünde kaynaklanmaktadır (Garsivaz–Gazi, Mikhail ve Estamboli, 2012, s. 51; Sönmez ve Akgül, 2013, s. 47).

Gaziantep Şehrini Kuruluşu, Osmanlı Dönemi Öncesi ve Osmanlı Dönemindeki Alansal Gelişimi

Coğrafi bakımdan uygun gelişme imkânlarına sahip olmasına rağmen tarihi kaynaklarda anlaşılır olarak ilk kez ancak M.S. 12. yüzyılda Ayıntab ismine rastlanmaktadır. İlk defa Urfalı Mateos bu ismi Vekâyî-Nâme isimli eserinde 1124, Papaz Grigor ise Zeylinde 1155 yılındaki olayları anlatırken kullanmıştır (Anonymous, 1969, s. 91; Kuban, 2010, s. 123). Buna karşılık bugünkü şehrin hemen 10 km. doğusunda bulunan Dülük köyü tarihinin daha eski olabileceğine dair kanıtlar² bulunmaktadır. Darkot, Ayıntab adının en eski Arap coğrafyacılar tarafından zikredilmemiş olmasına karşılık, Dülük adının sürekli kullanılmış olmasını Dülük'ün Antep'e göre daha önemli ve büyük bir şehir olabileceği izlenimi verdiği kanısındadır (Darkot, 1970, s. 65). Gerçekten de günümüzde her ne kadar Dülük'ün bugünkü yerinde şehir izine rastlanmasa da, Ergeç (2000), M.S. II.-III. yüzyıllarda Dülük'ün bugünkü yerinde *Theba* adında bir kentin var olabileceğini Batlamyus³ ve bazı antik kaynakların verdiği bilgi doğrultusunda kabul etmektedir (Ergeç, 2000, s. 269). Aynı şekilde Ekmekçi (2006) 1517'de bir manastırda bulunan, İngiltere'den Hindistan'a kadar tüm önemli şehirleri içeren ve "*Tabula Peuntingeriana*" olarak bilinen ünlü haritada Gaziantep yakınlarında Zeugma'nın yanı sıra "*Doliche*"⁴ isimli bir şehrin de bulunduğunu belirtmektedir (Ekmekçi, 2006, s. 37). Gaziantep Kalesi ile ilgili bilgilerin M.Ö. 10. yüzyıla kadar Doliche ile karmaşık bir şekilde verildiğinin bilinmesi (Akpolat, 2011, s. 74) ile beraber, önemli bir kent olabileceği tahmin edilen Doliche'nin bulunduğu bugünkü alanda herhangi bir kale veya önemli yapıya ait kalıntıya rastlanmamış olması, Dülük köyünün tarihte bahsedilen Dülük kenti olmasını güçleştirmektedir (Kuban, 2010, s. 121). Dolayısıyla bazı çalışmalarda, antik dönemde bahsedilen Dülük'ün aslında Gaziantep şehrinin çekirdek kısmı olan kale ve çevresi olabileceği fikri de savunulmaktadır.

² Köyün yakınında bulunan kaya mezarları ile tren yolu çalışması esnasında ortaya çıkan ve Roma dönemine ait olduğu tahmin edilen mozaik döşemelerin bulunması bu yerleşmenin antik kaynaklarda Doliche olabileceği fikrini güçlendirmektedir (Kuban, 2010, s. 121).

³ M.S. 85-165 yılları arasında yaşadığı kabul edilen ünlü Yunan gökbilimci, coğrafyacı ve astronom olan Klaudyos Batlamyus'a (Ptolemaios) göre Mezopotamya'dan Fırat yolu ile Anadolu'ya geçen kervanların Apamea-Zeugma (Belkız) ile Germanikeia (Maraş) arasında uğradıkları önemli kentlerden biri Doliche idi (Kuban, 2010, s. 122).

⁴ Aynı çalışmaya göre, haritayı inceleyen Prof. Dr. Engelbert Winter, Romalıların çok uzun süre taptığı "*Jupiter Dolichenus*" tanrısının adının "*Doliche'li Jüipiter*" demek olduğunu hatırlayarak, 2001'den itibaren Dülük'te kazı çalışmalarına başlamış. Bu çalışmalarda bugüne kadar Mısır, Babil, Mezopotamya ve Suriye başta olmak üzere birçok kültüre ait çok sayıda eşyanın bulunması, buranın çeşitli bölgelerden insanlarca ziyaret edilen bir hac merkezi olduğu fikrini, desteklediğini belirtmektedir (Ekmekçi, 2006, s. 37).

Bu çalışma boyunca yapılan arazi çalışmaları ve gözlemler ile literatür tarama sonucu ortaya çıkan bulgular, bu iki yerleşmenin de Paleolitik çağdan beri meskun edilmiş olmasının son derece uygun olduğu ve bu yerleşmelerinin birbirleriyle çok yakın ilişki içinde olduğu sonucuna varmaktadır. Kaldı ki, her iki yerleşmenin de antik dönemde aynı isimle anılmış olması da muhtemeldir. Çünkü Honigmann, Halife Hz. Ömer zamanında yapılan fetihlerden sonra 9. yüzyıl başında Bizans sınır bölgelerinde (*avasım*) kentler ve bu arada bir ön sınır bölgesi olarak da *Sugur*'un yaratıldığını, Dülük'ün da sınır bölgesindeki bu kalelerden biri olduğunu ifade etmiştir. Aynı şekilde İbn Hurdâzbih 846'da Mezopotamya sınırında Bizanslılara karşı sınır kalesi olarak Dülük'u da saymaktadır (Kuban, 2010, s. 123). Fakat her iki yazar da Gaziantep ile ilgili bir bilgi aktarmamıştır. Hâlbuki Gaziantep Kalesi'nin 2-4. yüzyıl dolaylarında tadilattan geçtiği ve yeni kulelerin eklendiği de bilinmektedir (Ergeç, 2000, s. 269). Kaldı ki Darkot, Halep vilayet salnamesi (1908) üzerine yapılan bir çalışmaya dayanarak, Antep'e yaklaşık bir saat mesafede bulunan Dülük'ün (1397/1398) tarihinde terk edilerek, merkezin Ayıntab'a taşındığını yazmaktadır (Darkot, 1970, s. 65).

Gerçekten de bugünkü Gaziantep şehri ve yakın çevresinde fiziki açıdan daha bol su kaynaklarına sahip ve savunma bakımından nispeten daha rahat korunan alanlar değerlendirildiğinde, Dülük Höyüğü ve Gaziantep Kalesi'nin bulunduğu alanların diğer kesimlere göre yerleşmeye daha uygun ve savunma bakımından avantajlı olduğu görülmektedir (Kuban, 2010, s. 122). Dolayısıyla Bu durum Gaziantep Kalesi ile Dülük'ün içinde bulunduğu alanın *Dülük* diye genel bir mevki adı olarak kullanıldığı ihtimalini de ortaya çıkarmaktadır. Bize göre bir diğer ihtimal ise çevresindeki kaya mezarlar ile Jüpiter'e ait kült ve birçok farklı milletten eşyaların bir arada bulunduğu Dülük'ün dini merkez, ama asıl savunma ve şehrin bulunduğu alanın ise Gaziantep kalesi ve çevresi olabileceğidir.

Dülük ve Gaziantep arasındaki ilişki gizemini korurken, tarihi süreçte sürekli yerleşim alanları olarak karşımıza çıkan bu iki yerleşmeden, Gaziantep kalesinin bulunduğu alanın Romalılar tarafından uç bir karakol olarak değerlendirilmesiyle gittikçe önemi artmıştır. Ergenç (2000)'e göre M.Ö. II-IV. yüzyıllarda Alleben Deresi ve bu dereye paralel giden yolların güvenliği Gaziantep kalesinin ön plana çıkmasında önemli rol oynamıştır. Keza bu nedenle yukarıda da belirttiğimiz gibi, Romalılar döneminde, kalenin kuzey-batı kesimlerine bir veya birkaç kule yapılmıştır (Ergeç, 2000, s. 269).

Şehrin 14. yüzyılın sonları ve 15. yüzyılın başları hakkında bilgi veren kaynaklar, Antep'i güzel, geniş topraklara ve çok sayıda bağ-bahçeye sahip bir şehir olarak tarif etmişlerdir (Alpargu, 1999, s. 84). Buna rağmen Antep'in 14. yüzyılda önemli bir ticaret şehri olup olmadığı kesin değildir. Çünkü şehirlerde ticaretin canlılığını veya yoğunluğunu belirten, han, çarşı, bedesten gibi yapıların bu dönemde Antep'te mevcut olmadığını görmekteyiz. Nitekim şehrin en eski hanı olarak bilinen Yeni Han (Han-ı Cedîd)'ın 15. yüzyılda yapıldığı tahmin edilmektedir (Çam, 2000, s. 6). Bu nedenle Antep şehri gelişim aşamasında her ne kadar Dulkadiroğulları Beyliği ve Memluk Devleti himayesinde kalmışsa da, ticari anlamda asıl atılımını Osmanlı İmparatorluğu'na katılmasıyla yapmıştır. Özellikle Halep, Şam ve Mısır'ın Osmanlı topraklarına katılmasıyla ticari faaliyetlerin daha da arttığı bir gerçektir. Dolayısıyla Osmanlı hâkimiyeti öncesine kadar (1516 yılı) olan süre zarfında sadece bir tane (Yeni Han) han olduğu bilinmektedir. Hâlbuki Evliya Çelebi şehri ziyaret ettiği 1648 yılında, Hişva Hanı, Pekmez Hanı, Tuz Hanı, Börekçi Hanı ve Mustafa Ağa Hanı olmak üzere beş yeni handan bahsetmektedir (Çam, 1996, s. 473). Dolayısıyla şehrin Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle, şehrin nüfusu hızla artmış ve alansal olarak hızla büyümeye başlamıştır. Nitekim Osmanlı'da 17 ve 18. Yüzyıllarda tutulmuş olan sicillerinde Antep, muhafazalı büyük şehir manasına gelen "*mahmiye, kal,a ve medine*" sıfatlarıyla yer almaktadır (Yıldırım M. A., 2006, s. 375).

Gaziantep şehrinin alansal gelişimi Osmanlı hâkimiyeti öncesi, Osmanlı hâkimiyeti dönemi ve Cumhuriyet dönemleri şeklinde olmak üzere üç farklı dönem içinde değerlendirilmiştir. Şehrin Osmanlı hâkimiyeti öncesi ve Osmanlı dönemindeki alansal gelişimini belirlemek amacıyla tarihi kaynaklar, şehrin kültür envanteri ile şehirle ilgili yapılmış daha önceki çalışmalardan faydalanılmıştır. Bu kaynaklarda adı geçen mahallelerde bulunan camiler tespit edilmeye çalışılmıştır. Tespit edilen camiler yapılış zamanlarına göre tarihlendirilmiş ve camilerin konumları GPS ile nokta alınarak Gaziantep Büyükşehir Belediyesi'nden alınan dijital ortamdaki imar planı üzerine aktarılmıştır. Böylece çalışma sahasının Osmanlı hâkimiyeti öncesi ve Osmanlı hâkimiyeti dönemleri hatasız denebilecek şekilde tespit edilmiştir (Şekil 1). Tarihi kaynaklara göre çalışma sahasındaki gayrimüslim sayısı toplam nüfusun 1/8'i kadardır ve genel olarak Müslümanlarla iç içe yaşamaktadır. Yıldırım (2006)'nın da belirttiği gibi Antep'te Türklere veya başka bir millete ait özel mahalleye rastlanılmamaktadır. Bununla beraber başta Kayacık Mahallesi olmak üzere Hâik-i Zımmiyan, Çukur, İbn-i Kır, Kozanlı, Kurb-ı Zencirli, Akyol ve Eblahan mahalleleri gayrimüslimlerin yoğunlaştığı alanlardır. Fakat bu mahallelerde de tüm halk iç içe yaşamaktadır (Yıldırım M. A., 2006, s. 383-384). Bu nedenle şehrin Osmanlı dönemindeki alanı belirlenirken gayrimüslimlere ait farklı bir alanın varlığından bahsedememekteyiz. Dolayısıyla adı geçen mahallelerin hepsinde caminin varlığından bahsetmemiz de mümkündür. Bu nedenle bu çalışmada camilerin konumundan hareketle Antep şehrinin Osmanlı dönemindeki alansal gelişimi tespit edilmiştir. Çünkü İslam şehirlerinin genelinde olduğu gibi, Osmanlı şehirlerinde de bir yer iskân edilmeden önce cami veya türbe inşa edilir, mahallenin yönetimi imamlar tarafından üstlenilir ve kadı nezdinde yapılan toplantılarda, imamlar mahalleyi temsil ederlerdi (Bayramoğlu Alada, 2008, s. 165-166). Dolayısıyla camiler mahallerin ilk temelleri atıldığında inşa edilmekte ve mahallelerin çekirdeğini oluşturmaktadır. Bunun yanında her ne kadar şeriyye sicillerinde ve tarihi kayıtlarda mahalle isimleri geçse de birçoğunun ismi değişebilmekte, yeniden inşa edilebilmekte veya birçok mahalleye bölünebilmektedir. Buna karşılık camiler, hem kutsal oldukları için korunmakta, onarım, bakım geçirmekte yâda aynı yerde yıkılıp yeniden inşa edilerek günümüze kadar varlığını korumaktadır. Bu nedenle camiler, mahallelerin varlığına önemli delil olmaktadır. Nitekim benzer yöntem ile Ayhan ve Çubukçu (2010) İzmir şehrinin tarihi süreçteki alansal gelişimini belirlemek için aynı yöntemi kullanmışlar ve olumlu sonuçlar elde etmişlerdir.

Fotoğraf 1: Gaziantep'te 12. yüzyılda yapıldığı tahmin edilen Ömeriye Camii.

Gaziantep şehrinde bulunan camilerin en eskisi Ömeriye Camisi kabul edilmektedir (Foto 1). Düğmeci mahallesinde bulunan caminin yapılış tarihi 1150 yılına kadar gitmektedir. Dolayısıyla bugünkü kalenin hemen güneybatısında bulunan mahalle yanı zamanda Antep

şehrinin de en eski mahallelerinden biridir. 12. yüzyılda inşa edilmiş olan bir diğer cami ise kale içinde yer almaktadır. Antep şehrinde bu iki cami dışında 12. yüzyıla tarihlendirilmiş başka bir cami bulunmamaktadır. Her ne kadar Urfalı Meteos 12. yüzyılda Antep şehrini “büyük ve meşhur şehir” olarak tarif etse de (Mateos, 1962, s. 321) yukarıdaki veriler dikkate alındığında, şehrin 12. yüzyılda kale ve çok yakın çevresiyle sınırlı olduğunu görmekteyiz. Tespit edilen bu alan ise bugünkü şehir alanının ancak % 2’sine denk gelmektedir. Bu durum şehirlerin büyüklük kavramının zamanla büyük değişimler geçirdiğini de göstermektedir.

13. yüzyıla ait caminin bulunmadığı şehirde, kale ve Alleben Deresinin hemen kuzeyinde bulunan Yaprak mahallesinde, 14. yüzyıla tarihlendirilmiş Ali Nacar Camii yer almaktadır. Bunu takip eden süreçte, 15. Yüzyıl içinde Karagöz mahallesinde Alaüddeve Camii inşa edilmiştir (Foto 2). Böylece Antep şehrinin 12. yüzyıldan Osmanlı hâkimiyetine girdiği döneme kadar (16. Yüzyıl başlarına kadar) olan süreçte yerleşme kale ve yakın çevresiyle sınırlı kalmıştır. Osmanlı öncesinde Antep şehrinde, gayrimüslim mahalleler tam olarak bilinmediğinden, Osmanlı hâkimiyetinden önce inşa edilmiş camilerin konumlarından hareketle, Antep şehrinin 16. Yüzyıldaki alanı belirlenmiştir. Buna göre Osmanlı öncesi dönemde, Antep şehrinde Düğmeci, Seferpaşa (Kalenin bulunduğu mahalle), Yaprak ve Karagöz mahallerinin varlığından söz edebiliriz. Antep şehrinin Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle mahalle sayısında önemli artış yaşandığı görülmektedir. Çam’ın (2006) yaptığı çalışmaya göre Cumhuriyet öncesinden günümüze gelen camilerin bulunduğu mahalle sayısı 23’tür (Tablo 1).

Fotoğraf2 2-3. Gaziantep’te Osmanlı dönemi öncesine ait bir diğer cami ise 15. yüzyılda (1479-1515 yılları arasında) Dulkadiroğulları döneminde yapılmış olan Alaüddeve camisidir (solda). Gaziantep şehrinde Osmanlı hâkimiyetinin erken döneminde (1557 tarihli belgede adı geçmekte) kalenin karşısındaki Şekeroğlu mahallesinde yapılmış Tahtani Camii (sağda).

Şehrin Osmanlı hâkimiyetine girişiyle beraber mahalle sayısı artmış, şehir alansal olarak büyümeye başlamıştır. 1536 yılında 33 olan mahalle sayısı 1543 yılında 29’a düşmüşse de 1574 yılında 31’e yükselmiştir (Özdeğer, 1988, s. 119). 17. yüzyıl ortalarında (1648 yılında) şehre uğrayan Evliya Çelebi, şehirde 32 mahalle bulunduğunu belirtmiştir (Dağlı, Kahraman ve Dankoff, 2005, s. 352-359). Antep şehrinin 18. yüzyılı ile ilgili Kayaçağlayan (2011) ve Kuzucu (2006)’nın yaptığı çalışmalara göre, şehirdeki mahalle sayısı artmıştır (Tablo 2-3-4). Antep’in 1714-1715 yıllarına ait Şer’iye Sicillerinin incelendiği çalışmaya göre, Antep’te bu dönemde 61 mahalle bulunmaktadır (Karaçağlayan, 2011, s. 491).

Kuzucu'nun (2006) Antep'in 1766-1768 yılları arasındaki, idari ve sosyal yapısı üzerine yaptığı çalışmaya göre ise, şehirde toplam 50 mahalle bulunmaktadır (Kuzucu, 2006, s. 43-44). Yıldırım (2006)'nın çalışmasına göre ise 19. yüzyılın sonlarında (1884-1885 yıllarında) Antep şehrinde toplam mahalle sayısı 64'tür (Yıldırım, 2006, s. 378). Tarihi süreçte mahalle sayısında meydana gelen artışa rağmen şehrin alansal olarak çok fazla büyümediğini söyleyebiliriz. Nitekim 18. Yüzyıl başlarında kalenin doğusunda bulunan Türktepe üzerinde Kamalak Ormanı denilen bir ormanlık alan bulunmakta ve dolayısıyla 18. yüzyıl başlarında Türktepe, Antep şehrinin doğu sınırını oluşturmaktadır (Güzelbey, 1963, s. 149). Kuban (2010) ise 19. yüzyılın sonunda 84 mahallesi bulunan kentin, Halep yolu üzerinde geliştiğini ve şehrin batıda bugünkü Alleben Mahallesi kadar uzandığını belirtmektedir (Kuban, 2010, s. 135).

Tablo1. Gaziantep'teki tarihi camiler, bugünkü konumları ve yapılış tarihleri (Çam, 2006).

Adı	Konumu	Yapılış Tarihi
Ömeriye Camii	Düğmeci mah.	1150
Kale Camii	Kaleniniçinde	12. yüzyıl
Ali Nacar Camii	Yaprak mah.	14. Yüzyıl
Alaüddevle Camii	Karagöz mah.	1479-1515
Ömer Şeyh Camii	Cabi mah.	16. yüzyıl
Kozluca Camii	Kozluca mah.	1543
Ağa Camii	Suyabatmaz mah.	1554
Eyüboğlu Camii	Eyüboğlu Mah.	1557
Tahtani Camii	Şekeroğlu mah.	1557
Alaybey Camii	Gaziler mah.	1560
Şeyh Fetullah Camii	Kepenek mah.	1564
Bostancı Camii	Bostancı mah.	1574
Boyacı Camii	Boyacı mah.	1575
Handan Bey Camii	Karagöz Mah.	1575
Bekir Bey Camii	Bekir Bey mah.	1585
Karatarla Camii	Karatarla Mah.	1586
Şahveli Camii	Şahveli mah.	1590
Kanalıcı Camii	Kanalıcı Mah.	1593
Tekke Camii	Suyabatmaz mah.	1638
Kozanlı Camii	Kozanlı mah.	1646
Ahmet Çelebi Camii	Ulucanlar mah.	1672
Şirvani Camii	Seferpaşa mah.	1681
Hacı Nasir Camii	Kartarla Mah.	1689
Hacı Veli Camii	İsmetpaşa Mah.	1690
Kesikbaş Camii	Gündoğdu mah.	1690
Tabak Halil camii	Bostancı mah.	1711-1717
Hüseyin Paşa Camii	İsmetpaşa mah.	1719
Ayşe Bacı Camii	Savcılı mah.	1722
Kılınçoğlu Camii	Kılınçoğlu mah.	1739
Karagöz Camii	Karagöz Mah.	1758
Nuri Mehmet Paşa Camii	Çukur mah.	1786
Esenbek Camii	Ulucanlar mah.	1880

Tablo 2. Gaziantep Şhrinde, 1714-1715 tarihinde bulunan mahalleler (Kayaçağlayan, 2011).

Akyol	Hayık Zimmiyan	Kurb-ı Ali Neccar	Seng-i Nakkaş
Ali Neccar	Hızır Çavuş	Kurb-ı Bostancı	Seng-i Tavis
Amu	İbn-i Eyüp	Kurb-ı Cevizlice	Sinniküstü
Beg	İbn-i Kör	Kurb-ı Kozanlı	Surluca
Bostancı	İbn-i Şeker	Kurb-ı Mağarabaşı	Suzanlı
Boyacı	Kal'a	Kurb-ı Molla Ahmed	Şarkıyan
Cabi	Kanalıcı	Kurb-ı Musulluzade	Şehreküstü
Cevizlice	Karasakal	Kurb-ı Şehreküstü	Tarla-yı Atik
Çukur	Kastel	Kurb-ı Tarlayı Cedit	Tarla-yı Cedit
Eblehan	Kayacık	Kurb-ı zincirli	Taşlaki
Ehl-i Cefa	Kayser	Kürkiyan	Tövbe
Emin Dede	Kethüda Yeri	Kürtinciyan	Yahni
Hacı Baba	Kılıçoğlu Bağ	Mağarabaşı	Zincirli
Hayık	Kızılcahisar	Molla Ahmed	
Hayık Baba	Kızılca Mescid	Musulluzade	
Hayık Müslüman	Kozanlı	Seng-i Hoşkadim	

Tablo 3. Gaziantep şhrinde, 1766-1768 tarihinde bulunan mahalleler (Kuzucu, 2006).

Akyol	Hacı Baba	Kayser	Kürkhan
Ali Neccar	Hayık Baba	Kemancı	Sefer Paşa
Amu	Hayık Müslüman	Kızılca Mescid	Sefer Kıyan
Bahni	Hayık Zimmiyan	Kozanlı	Seng-i Hoşkadim
Beg	Hayam	Kurb-ı Kayacık	Seng-i Nakkaş
Bostancı	Hasır Havaş	Kurb-ı Kılıçoğlu	Seng-i Tavis
Boyacı	Hızır Çavuş	Kurb-ı Kozanlı	Şarkıyan
Cabi	İbn-i Eyüp	Kurb-ı Mağarabaşı	Şehreküstü
Cevizlice	İbn-i Kör	Kurb-ı Musulluzade	Taşlaki
Çukur	İbn-i Şeker	Kurb-ı Şehreküstü	Tövbe
Eblehan	Kanalıcı	Kurb-ı Zincirli	Yahni
Ehl-i Cefa	Karasakal	Kurban-ı Zincirli	
Gostallı	Kastel	Kürküyan	

Tablo 4. Gaziantep şhrinde, 1884-1885 tarihinde bulunan mahalleler (Yıldırım, 2006).

Abdulvehâb	Gazaz Bölüğü	Keleş	Musullu
Akyol	Gerçeğin	Kepenek	Nergis Hanesi
Ammo	Hacı Halil Hanesi	Kızılcamescid	Seng-i Hoşkadim
Arab	Hamam Hanesi	Kocaoğlan	Seng-i Nakkaş
Bayrak Bölüğü	Hâik Baba	Kozanlı	Seng-i Tavis
Beg	Hâik-i Müselman	Kozluca	Suya Batmaz
Boyacı	Hâik-i Zimyân	Kurb-ı Alineccar	Şarkıyan
Cevizlice	Hızır Çavuş	Kurb-ı Beg	Şeyh Süleyman
Çam Hanesi	İbn-i Eyub	Kurb-ı Bostancı	Şeyhcan
Çukur	İbn-i Kör	Kurb-ı Kayacık	Tarla-yı Atik
Çulluca	Kabasakal	Kurb-ı Molla Ahmed	Tarla-yı Cedit
Delbes	Karacalı	Kurb-ı Şarkıyan	Tevbe
Düğmeci Bölüğü	Karacalı Bölüğü	Kurb-ı Zencirli	Tışlaki
Eblahan	Karasakal	Kürkiyan	Yahni
Ehl-i Cefâ	Kastel	Kürtünciyan	Yalnızhane
Fare	Kayseri	Mezken Hanesi	Yazıcı

Yukarıdaki veriler dikkate alındığında, Osmanlı döneminde, Gaziantep şhrinde mahalle sayısında ciddi bir artışın meydana geldiği fakat alansal gelişiminin yavaş olduğu göze çarpmaktadır. Çiftçi (2000), Osmanlı kentlerinin genelinde, özellikle 16. yüzyıldan

İtibaren şehirlerde nüfus artışına rağmen, şehirlerin yatay büyüme göstermediğini, eski dokunun bölünüp parçalanmak suretiyle nüfusun sıkıştırıldığını belirtmektedir. Yazara göre, bu durum bahçeli geniş evler yerine birkaç katlı yeni evlerin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır (Çiftçi, 2000, s. 298-299). Dolayısıyla Gaziantep'te yatay büyüme yerine sürekli bir sıkışma yaşanmış ve günümüzdeki bir mahalle kadar alanda birkaç mahalle ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Osmanlı döneminde, tarihi kayıtlarda belirtilen mahallelerin kapladığı toplam alan şekil 1'deki gibidir. Çünkü günümüze ulaşabilmiş olan tarihi cami, han ve bedesten gibi önemli yapıların tamamı şekil 1'de belirtilen alan dâhilinde kalmaktadır. Dolayısıyla Gaziantep şehrinde, Osmanlı'nın son döneminde her ne kadar 84 mahalle bulunuyorsa da, bu mahallelerin kapladığı toplam alan bugün hâlâ adını korumuş olan 23 mahalleye⁵ denk düşmektedir.

Bu mahallelerin büyük kısmı fizyonomik olarak Osmanlı'dan kalma yerleşme düzenine sahiptir. Osmanlı şehirlerinin fizyonomik özelliklerine baktığımızda, şehrin çekirdek kısmının üç mekândan, cami, medrese ve çarşıdan oluştuğunu görmekteyiz (Mortan ve Küçükerman, 2010, s. 108). Nitekim Türkiye'deki şehirlerin bir kısmı mevcut cami, medrese ve türbelerin inşa edildikleri tarihlerde ortaya çıkmış ve bu yapıların çevresinde gelişmişlerdir (Göney, 1995, s. 83). Hatta bir yerde cami, tekke ve zaviyelerin kurulması, Osmanlı'da bir iskân politikası olarak görülmüştür. Osmanlı'da, Ahi, Derviş Baba gibi isimlerle anılan önemli ve saygın kişilerin belirli bir mahallede kurdukları tekke, mescit ve zaviyeler şehrin ilk ana çekirdeğini oluşturmaktaydı (Bayramoğlu Alada, 2008, s. 64). Gerçekten de Gaziantep şehrinde de benzer durumu görmek mümkündür. Şehrin çekirdeğini oluşturan Gaziantep Kalesi ve çevresi cami, han, hamam ve bedestenleri ile Osmanlı şehir düzeni ve mimarisini çok güzel yansıtmaktadır. Kalenin tam karşısında Tahtani Camii (Foto 3), Millet Hanı (Foto 4), Yeni Han (Foto 5), yaklaşık 200 metre güneyinde Zincirli Bedesten (Foto 6) ile Alaüddevle Camii yer almaktadır (Foto 2).

Fotoğraf 4. Gaziantep kalesinin hemen güzeyinde, 1562 yılında Lala Mustafa Paşa tarafından yapılmış olan Millet Hanı.

⁵ Bekirbey, Bostancı, Bostancı, Cabi, Çukur, Düğmeci, Eyüpoğlu, Gündoğdu, İsmetpaşa, Kanalcı, Karagöz, Karatarla, Kepenek, Kılınçoğlu, Kozanlı, Kozluca, Savcılı, Seferpaşa, Suyabatmaz, Şahveli, Şekeroğlu, Ulucanlar ve Yaprak, Osmanlı döneminde Gaziantep şehrinin üzerinde geliştiği ve günümüze kadar gelebilen mahallelerdir (Güzelbey, 1984; Çam, 2006).

Fotoğraf 5. Gaziantep Kalesinin yaklaşık 200 metre güneyinde bulunan Yeni Han.

Fotoğraf 6. Gaziantep şehrinde 1781 yılında yapılmış olan ve günümüzde de kullanılan Zincirli Bedesten.

Foto 7-8. Bey mahallesinin giriş kapısı, Osmanlı döneminde olası bir savunma esnasında dar olan mahalle kapıları kapatılır ve bu suretle mahallenin müdafaası güçlendirilirdi (Solda). Gaziantep şehrinde bulunan tarihi Bey mahallesinin yüksek avlulara sahip evlerin bulunduğu bir sokak (Sağda).

Son dönemde Gaziantep şehrinin alansal gelişimi

Gaziantep'in alansal gelişimi Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren başlamışsa da, asıl hız kazanması 1950'li yıllardan sonra olmuştur. Gerçekten de Gaziantep'teki Adliye binası, Gaziantep Lisesi, Gar binası, Merkez Bankası Binası gibi önemli yapılar ile çevresindeki konut alanlarının 1950'li yıllarda yapıldığını görmekteyiz (Gaziantep Valiliği, 2005, s. 187-195). Dolayısıyla şehrin nüfus artışı mekâna da yansımış ve şehir alansal olarak da büyümeye başlamıştır. 1970'lerden sonra başlayan sanayileşme hareketleri ile hız kazanmıştır. Bunu uydu görüntülerine de izlemek mümkündür.

Gaziantep şehrinin 1975-2010 yılları arasındaki alansal gelişimini belirlemek amacıyla çalışma sahasının 1975, 1984, 2000 ve 2010 yıllarına ait Landsat MSS, TM ve ETM uydu görüntüleri kullanılmış ve böylece şehrin yakın dönemdeki alansal gelişimi tespit edilmiştir. Bu yöntem Günümüzde şehirlerin tarihi süreçteki alansal gelişimini belirlemede yaygın olarak kullanılmaktadır. Dünya genelinde (Yang and Lo, 2002; Yu and et all., 2011) ve Türkiye'de (Karabulut ve diğ. 2006, Alphan, 2010 ve Sönmez, 2011) birçok çalışmada kullanılan bu yöntemin % 90 üzerinde doğruluk oranı ile güvenilirliği de denenmiştir.

Çalışma sahasının 1975 yılına ait uydu görüntülerinden elde edilen verilere göre, şehrin bu dönemde kapladığı toplam alan yaklaşık 9,2 km²'dir (Şekil 3). Türkiye genelinde olduğu gibi, 1980'li yıllarda kırdan kente yaşanan hızlı göçler Gaziantep şehrinde de yüksek seviyelere çıkmış ve böylece Gaziantep'te, plansız, altyapısız eski kenar mahallelere yenileri eklenmiştir. Hızlı bir yapılaşmayla şehir daha çok batı yönde (Kilis ve Adana yol güzergâhında) gelişmeye başlamıştır. Şehrin bu yöne doğru gelişiminde ulaşım kolaylığı yanında eğim değerlerinin ve yükseltinin düşüklüğü gibi jeomorfolojik özelliklerin rolü de bulunmaktadır. 1975-1984 yılları arasındaki 9 yıllık süreçte şehir yaklaşık bir katından daha fazla büyüyerek 21,5 (21.532 hektar) km² alana yayılmıştır (Şekil 3).

Gerçekten de ortaya çıkan hızlı ve kitlesel nüfus yoğunlaşması, kentsel yapı içinde kendi mekanizmasını yaratmış ve mekânsal planlamanın önüne geçmiştir. Böylece plansız

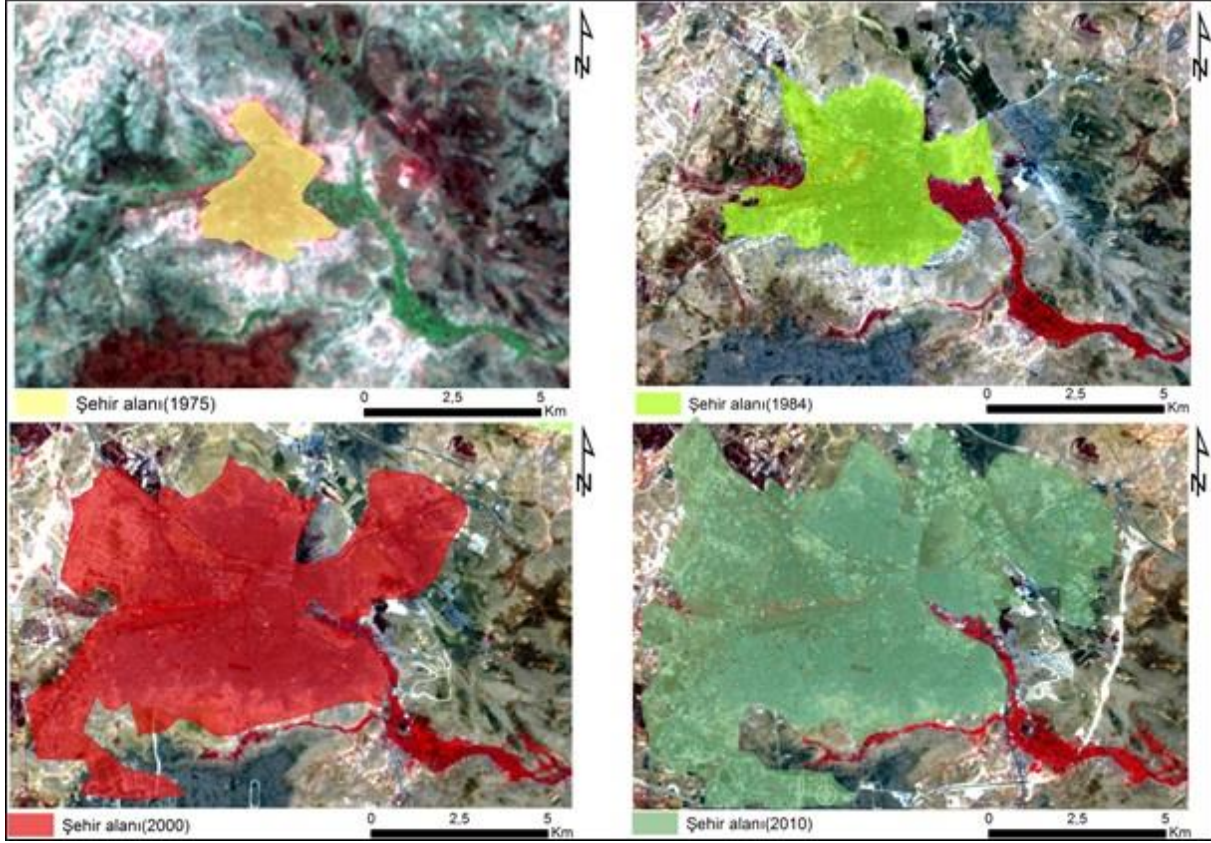
yeni konut üretme biçimleri belirlemiştir. Hacısalihoğlu (2001)'e göre bunlardan birincisi “Gecekondulaşma” şeklinde kendini gösterirken, diğeri “Yapsatçı” denilen kat karşılığı konut üretme biçimidir (Hacısalihoğlu, 2001, s. 23). Gaziantep şehrinde 1980’lerde hız kazanan göçler büyük oranda gecekondulaşma şeklinde gerçekleşmiştir. Bugün şehrin hemen merkezini çevreleyen alanların büyük kısmı 1980’lerde başlayan göçlere bağlı olarak ortaya çıkmıştır (Şekil 1). Yoğun göçlerle ortaya çıkan bu alan şehrin fizyonomik özelliklerini önemli ölçüde değiştirmiştir. Bu alanlarda, kişilere ait arazilerde, belli bir düzenden yoksun, bitişik nizamda evler bulunmakta ve sokakların düzensiz geliştiği bir yapılaşma şekli ortaya çıkmaktadır. Şehrin daha çok 1950-1990 dönemi arasındaki dönemde ortaya çıkan bu yerleşim alanlarında (Şekil 1) evler genelde bitişik nizamda ve tek katlı, sokaklar düzensiz ve yerleşim alanı altyapı bakımından yetersizdir. Belli bir düzenin bulunmadığı şehrin bu kesimlerinde yayılma yatay şekilde olurken, eğitim ve sağlık kurumları düzensiz dağılmıştır. Park ve bahçe gibi yeşil alanlar ise yok denecek kadar azdır (Şekil 2).

Şekil 2. Gaziantep şehrinde 1980 sonrasında ortaya çıkan bitişik yapı düzeninde daha çok gece konu şeklindeki yerleşim alanı (Ünalı ve Düztepe semtleri ve çevresi, IKONOS uydu görüntüsü, 2012).

Türkiye’deki hızlı kentleşme ve sanayileşme hareketlerinin asıl yaşandığı dönemin hemen başında, Gaziantep’te de hız kazanan sanayileşme hareketleri ve ticari faaliyetler şehrin daha fazla göç almasına ve alansal olarak da daha fazla büyümesine neden olmuştur. 1984-2000 yılları arasındaki bu dönem aynı zamanda Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde güvenlik sorunlarının da tırmandığı döneme denk düşmektedir. Dolayısıyla zorunlu göçlerin de meydana geldiği bu dönemde Gaziantep gerek bölgede güvenli oluşu ve gerek diğer sorunlu illere yakınlığı nedeniyle bu göçlerden en fazla etkilenen illerimizden biri olmuştur. Böylece şehrin bu dönemdeki alansal gelişimi daha da hızlanmıştır. Özellikle göçlerin çok hızlı olması, yapılaşmada kontrolü de aksatmış ve plansız, altyapısız yeni kenar mahalleler meydana gelmiştir. Bu kenar mahalleler ise genelde tek katlı evlerden oluşup yatay gelişim göstermiştir. Tuncel, tek katlı yapılaşma hareketlerinin Gaziantep’te, 1950 yılından sonra başladığını ve bunun temel nedeninin de kırsal kesimlerden şehre olan göçler olduğu belirtmekte ve bu göçlerle Gaziantep’te gecekondulaşma hareketinin de başladığına dikkat çekmektedir (Tuncel, 1996, s. 474). Bu görüş büyük oranda doğru ise de, Gaziantep şehrinde

asıl gecekondulaşma hareketlerinin 1980 sonrasında yoğunluk kazandığını ve bu tür yapılaşmanın büyük ölçüde bu dönemde ortaya çıktığını belirtmekte fayda vardır.

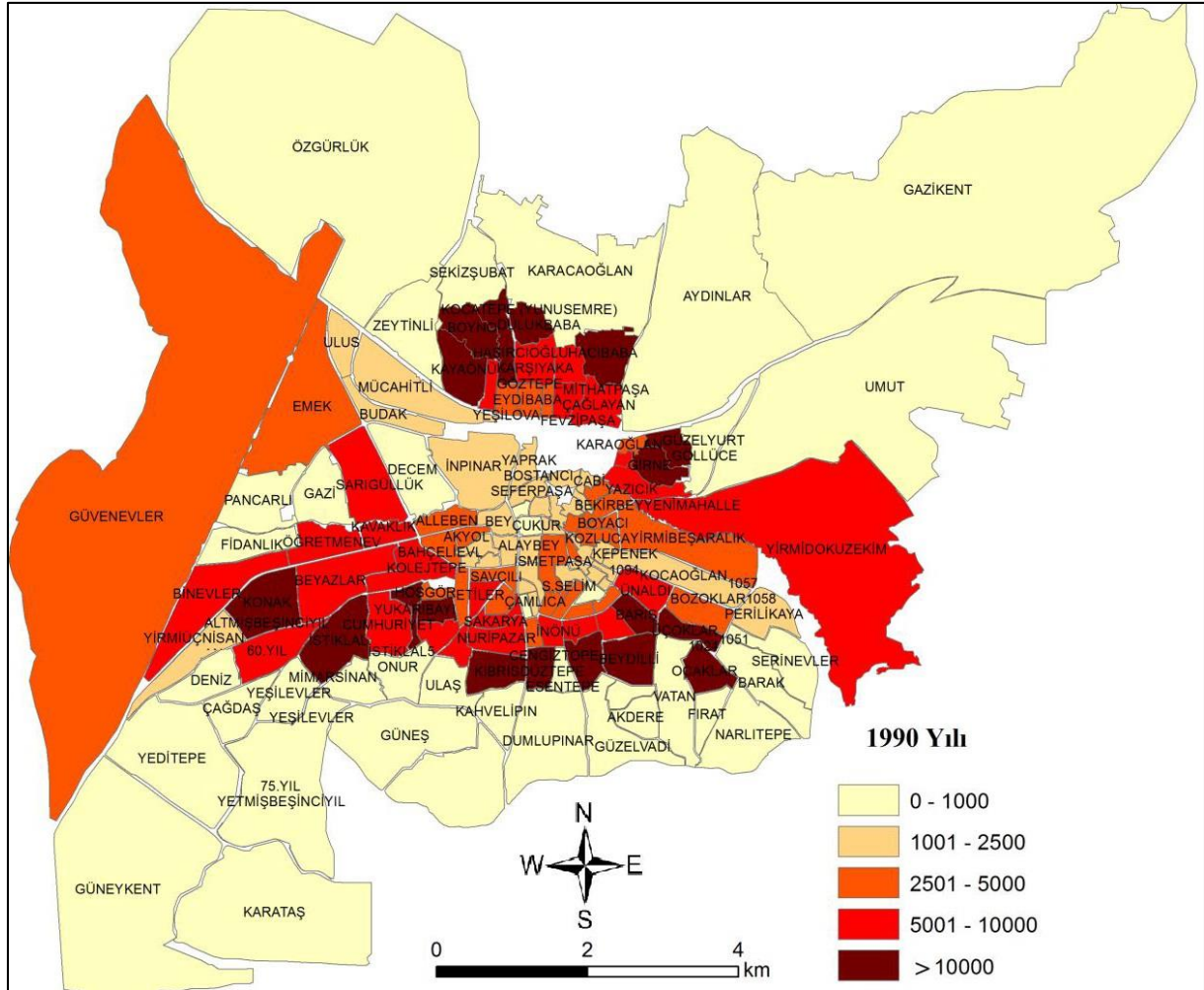

Şekil 3. Gaziantep Şehrini 1975-2010 yılları arasındaki alansal gelişimi.

Şehirde, bu dönemde nüfus miktarı da ciddi olarak artmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak şehir alansal olarak da hızla büyümüştür. Nitekim şehrin alansal olarak en fazla genişlediği dönem 1990-2000 yılları arasına denk düşmektedir. 2000 yılında Gaziantep şehri bir önceki döneme göre yaklaşık bir katı daha büyüyerek 36,1 (36139 hektar) km²'ye yayılmıştır (Şekil 3). Bu dönemde şehrin gelişim yönü, bir önceki dönemle benzerlik göstermektedir. Özellikle şehrin güney batısında bulunan Kilis, Halep ve batısında bulunan Adana yolu güzergâhında daha hızlı geliştiğini uydu görüntülerinden anlamak mümkündür. Şehrin Kilis yoluna doğru genişlemesinde Gaziantep Üniversitesinin de burada bulunmasının büyük payı olduğunu söyleyebiliriz. Aslında bu dönemde şehir bütün yönlerde büyüme eğilimine girmiştir. Özellikle daha yüksek aileler ve memur kesimin artmasıyla şehrin güneybatısında bulunan Karataş, kuzeybatısında bulunan İbrahimli ve doğusunda bulunan Gazikent mevkiileri bu dönemde yerleşilmeye başlanmıştır. (Şekil 3). Bu durum 1990-2000 yılları arasında Gaziantep'te mahalle bazında nüfus yoğunluklarına da yansımıştır (Şekil 4).

1980'li yıllardan sonra yoğun göçlerle hızlı bir kentleşme dönemine giren Gaziantep'te kale ve çevresinde şehrin çekirdek kısmını oluşturan mahallelere yenileri eklenmiştir. Gerçekten de 1990-2000 yılları arasındaki dönemde şehrin mahalle bazındaki nüfus değerlerinde de önemli değişimlerin yaşandığı görülmektedir. Nitekim 1990 yılı verilerine göre şehrin çekirdeğini saran yakın civardaki kenar mahallelerde nüfus miktarının daha yüksek olduğu görülmektedir. Boyno, Kayaönü, Kocatepe, Hisarönü, Göztepe, Karşıya gibi mahallelerin bulunduğu Karşıya bölgesi özellikle 1980 sonrası göçlerle hızla nüfuslanmış ve bu durum 1990 mahalle nüfuslarına açıkça yansımıştır. Şehrin çekirdek kısmının hemen kuzeyinde kalan bu alanın 1984 yılından sonra yerleşmeye açıldığı uydu görüntülerinden de anlaşılmaktadır (Şekil 3).

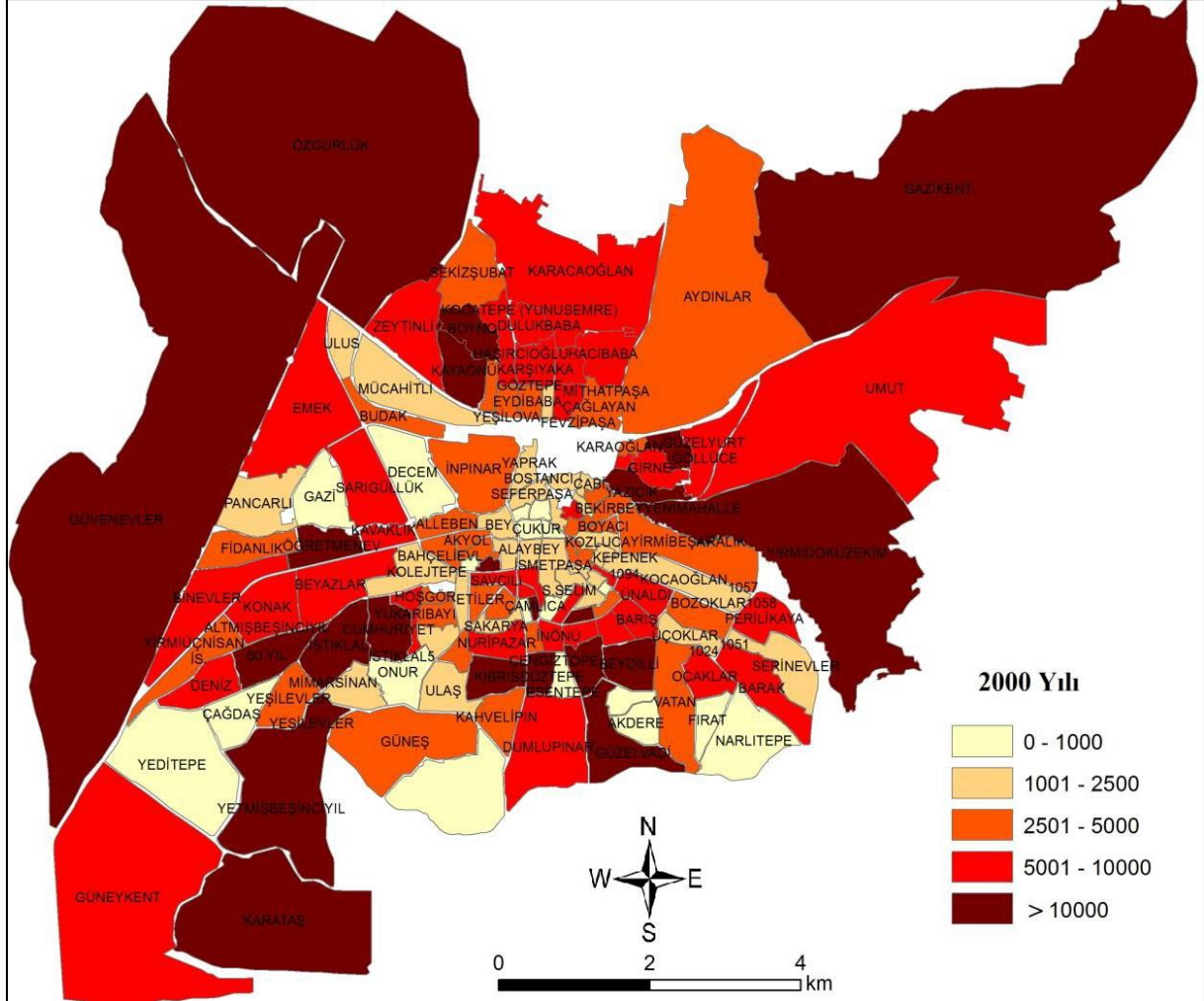
Şehrin kuzeyinde olduğu gibi güney, batı ve doğu kesimlerinde de mahallelerin sayısal ve alansal olarak büyüdüğü, yeni mahallelerin ortaya çıktığı ve hızla nüfuslandıkları görülmektedir (Şekil 64). Şehrin çekirdek kısmının batısında Kilis ve Halep yolu üzerinde Bineveler, Cumhuriyet ve İstiklal gibi mahalleler, güneyinde Düztepe semti civarında Düztepe, İnönü, Ocaklar, Ünalı, Cengiztopel, Beydili ve Barış gibi mahalleler ile doğusunda Girne, Yenimahalle ve 29 Ekim mahalleleri, 1980 sonrasında yoğun nüfuslanmışlardır.

Şekil 4. Gaziantep şehrinde mahallelerin 1990 yılındaki nüfus miktarları.

Çalışma sahasında kentleşmenin 1980 yılından sonra çok yüksek boyutlara ulaşması ile şehrin alansal olarak plansız gelişmeye başlamasını beraberinde getirmiştir. Bu dönemde olan göçler, Türkiye'deki bütün şehirlere olmaktan ziyade büyük oranda İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa gibi daha büyük şehirlere doğru gerçekleşmiştir (Avcı, 1993, s. 252). Böylece büyük şehirler yoğun göçlere sahne olduğundan planlı gelişmeyi gerçekleştirememiş ve şehirlerin yakın çevreleri altyapısız, kontrolsüz kentleşmeye sahne olmuştur. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu yeni göç hareketi ile beraber birçok altyapısız ve kontrolsüz gelişen yeni kenar mahalle ortaya çıkmıştır. Bu durum 1980'li yılların sonunda Gaziantep şehrinde görülmeye başlamış ve ciddi altyapı sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Nitekim 1990 yılında, Gaziantep şehrinin dördüncü imar planı hazırlanmıştır. Bu planla üst gelir gruplarının konut ihtiyacını karşılamak için kentin kuzey ve güneyinde İbrahimli (Güneykent mahallesi civarı) ve Kızıllıhisar (Karataş semti civarı) bölgeleri kentin gelişme aksı içerisine alınmıştır. Genelde daha üst gelir seviyesindeki insanların talebi nedeniyle bu kesimlerde arazi rantı da artmıştır. Böylece İbrahimli ve Kızıllıhisar bölgeleri 1990'lı yıllarda hızla yerleşime açılmış ve 1990-2000 yılları arasında, şehre 35 yeni mahalle eklenmiştir (Şekil 1). 1980'lerin sonundan

İtibaren Türkiye'nin güneydoğusunda hız kazanmış olan göçlerin bir kısmı Gaziantep şehrine olmuştur. Bu dönemde Büyükşehir Belediyesi yoğun göçleri sindirmek için 200 m² büyüklüğündeki küçük parselleri ücretsiz olarak göç edenlere dağıtmış ve çarpık kentleşmenin boyutu artmıştır. Dolayısıyla 1990 yılında yoğun nüfuslu olan mahallelerin büyük kısmı göçle gelen yoksul kesim tarafından oluşturulmuş veya büyütülmüştür.

Şekil 5. Gaziantep Şhrinde mahallelerin 2000 yılındaki nüfus miktarları.

Bu dönemde şehrin alansal olarak gelişmesiyle beraber, gelir seviyesi yüksek olan kesim daha çok şehrin kuzeybatısındaki İbrahimli bölgesine, memur ve orta kesim ise şehrin güneybatısındaki Karataş (Kızılhisar) bölgesine yerleşmiştir. Bunun yanında, günümüzde 20 bin civarında öğrenciye sahip Gaziantep üniversitesinin ana kampüsünün de Karataş bölgesinde olması, bu alanın hızla nüfuslanmasına yol açmış ve Karataş'ın nüfusu 170 bine yaklaşmıştır (Şekil 5). Adı geçen her iki bölgede de imar planına uygun hareket edildiğinden trafik sıkışıklığı nispeten daha düşük, yeşil alan miktarı daha fazla, okullar daha düzenli dağılmıştır. Altyapı sorunları ise diğer bölgelere oranla daha azdır (Şekil 6).

Gerçekten de çalışma sahasında, 2000 yılında nüfusun mahallelere göre dağılımına baktığımızda, şehirde Karataş ve İbrahimli bölgelerinde nüfusun daha fazla olduğu görülmektedir. Fakat Karataş ve İbrahimli bölgeleri her ne kadar planlı gelişmeye sahne olmuşsa da, bu bölgeler ancak orta ve üst gelir düzeyine sahip kesimdeki kişilerin yerleşebileceği alanlar olmuştur. Dolayısıyla şehre göçle gelenler, bahsettiğimiz planlı gelişen alanlardan ziyade mevcut kenar mahallelere yerleşmiş veya bunların kenarlarına yeni mahalleler eklemiştir. 1990'lı yıllarda başlayan bu göçlerle Gaziantep şehrine gelen

insanlar Karşıyaka, Düztepe, Ünalı ve Hoşgör gibi kenar mahallelere yerleşmişlerdir (Karadağ, 2011, s. 400). Böylece şehir bir yandan kuzeybatı, batı ve güneybatı yönünde planlı gelişirken, özellikle iç kesimlerde, doğu ve güneydoğu yönünde biraz daha kontrolsüz gelişmiştir. Nitekim şehir nüfusunun 2000 yılında mahalleler bazındaki dağılışı da bunu doğrulamaktadır. Çalışma sahasında Güneykent, Karataş, Özgürlük, Gazikent ve Güzelvadi gibi yeni yerleşim alanlarında nüfus miktarı önemli ölçüde artmıştır. Aynı dönemde Ünalı, Cumhuriyet, Beydili, 29 Ekim, Yukarıbayır, İstiklal, Düztepe ve Karşıyaka hızla nüfusu artan diğer bölgelerdir. Bunlardan ilk saydığımız mahalleler büyük oranda 1990 sonrasındaki planlı dönemde yeni yerleşime açılmışken, ikinci sırada saydığımız mahalleler ise 1980'li yıllarda şehrin kenar mahalleleri konumunda olup, altyapı bakımından yetersizdirler. Dolayısıyla şehirde yeni gelişim alanları şehrin gürültüsünden, trafiğinden nispeten uzak ve ferah iken, eski mahallelerde nüfus artışıyla sıkışıklık artmış, evler bitişmiş, her türlü şehirsiz kirlilik ve düzensizlik ortaya çıkmıştır.

2000 yılı verilerine göre şehirde toplam 271.801 bina bulunmaktadır. Bunların % 87,8'ini (238.714) konutlar oluştururken, % 7,2'sini (19.627) ticari binalar, % 2,5'ini (6.718) sanayi binaları ve geriye kalan % 2,5'ini (6.742) diğer binalar oluşturmaktadır. Bütün bu konutların % 54,7'si 1 ve 2 katlı iken, % 23,8'i 3 ve 4 katlı, geriye kalan % 20,4'ü ise 5 ve üzeri katlara sahip konutlardan oluşmaktadır (Anonymous, 2007, s. 134). 2000 yılındaki bu tablo günümüzde de benzer özellikler göstermektedir.

Gaziantep şehri, 2000'li yılların başında sanayi, ticaret, turizm alanlarında daha büyük bir atılım gerçekleştirmiş ve nüfus olarak bir önceki dönemin yaklaşık bir katını ekleyerek 1.400.000 kişiye ulaşmıştır. Özellikle Gaziantep'te sanayi ve ticarete ek olarak bu dönemde turizm faaliyetlerinin de hızlandığı görülmektedir. Her ne kadar 2012 yılında Suriye'de siyasi olayların patlak vermesi Gaziantep'teki turist sayısının düşmesine neden olmuşsa da, 2000'li yılların başından yakın zamana kadar, Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerimizin normalleşmesi ve gelişen ticari faaliyetler, turizm faaliyetlerini de olumlu etkilemiştir. Nitekim bu gelişmelerin neticesinde, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi 2010 yılında "*yılda 2 milyon turist*" sloganıyla turizmi geliştirme projelerinin büyük bir kısmını hayata geçirmiştir. Bunun yanında 5. Organize Sanayi Bölgesinin açılması, Gaziantep Üniversitesine ek olarak 2 tane yeni vakıf üniversitesinin kurulması, tıp fakültesi, devlet ve özel hastaneleriyle sağlık alanında hızla iyileşmesi, Türkiye'nin en büyük hayvanat ve botanik bahçeleri, sinemaları, büyük alışveriş merkezleriyle yakın çevresi için (Kilis, Nizip, İslâhiye, Oğuzeli, Kahramanmaraş, Birecik, Nurhak) de cazibe merkezi haline gelmesi, şehrin hem alansal hem de nüfus bakımından hızlı gelişimine katkı sağlamıştır. Keza, şehrin artık imar planı dâhilinde yapılaşmaya açılması, daha düzenli ve planlı büyümesi, yeni lüks konut projeleri, şehri refah düzeyi yüksek aileler için de çekici kılmıştır. Özellikle şehrin gelir seviyesi daha yüksek insanlar için çekici olmaya başlamasıyla şehir daha çok dikey büyüme eğilimine girmeye başlamıştır. Nitekim daha çok tüccar ve gelir seviyesi yüksek kişilerin yaşadığı İbrahimli ile memur ve öğrenci kesiminin yoğunlaştığı Karataş çok katlı, planlı siteler şeklinde gelişme eğilimindedir. Bu durum şehrin bir önceki döneme göre çok yüksek miktarda nüfuslanmasına karşılık, alansal olarak 1985-2000 dönemine göre daha az alan üzerinde gelişmesine neden olmuştur. Aslında şehrin hızla nüfuslanması arsa fiyatlarının yükselmesinde etkili olmuş ve böylece yatay büyüme yerine dikey büyüme hız kazanmıştır. Bu gelişmeler neticesinde Gaziantep şehrinin 2010 yılında kapladığı alan 48,5 km²'ye (48,583 hektar) ulaşmıştır (Şekil 3).

Hacısalıhoğlu'na göre, 1999 Marmara depremi, Türkiye için mekânsal planlamanın uygulanmaya başlaması için bir dönüm noktası olmuştur (Hacısalıhoğlu, 2001, s. 66). Gerçekten de Türkiye'de birçok şehirde, ilk defa imar planları oluşturulmaya başlanmış veya var olan imar planlarına uyulmaya başlanmıştır. Tüm Türkiye'de olduğu gibi Gaziantep şehrinde de, özellikle ekonomik refahın artması ve bunun yanında şehirde bir memur ve

zenginler sınıfının oluşması daha sakin, şehri gürültüsünden uzak, dinlenebilecek yeşil alanlar ve farklı aktiviteler için belirli mekânlarının bulunduğu yeni bir yerleşim düzeninin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çalışma sahasında, İbrahimli, Karataş ve Gazikent bölgeleri 1990 yılından sonra, planlı gelişen alanları oluşturmaktadır. Altyapısı önceden hazırlanmış, nispeten geniş caddelere ve yeşil alanlara sahip bu kesimlerde, şehrin çekirdeği gibi ticari, konut ve hizmet alanlarının sıkışıklığı göze çarpmamakta ve modern yapılar karşımıza çıkmaktadır (Şekil 6).

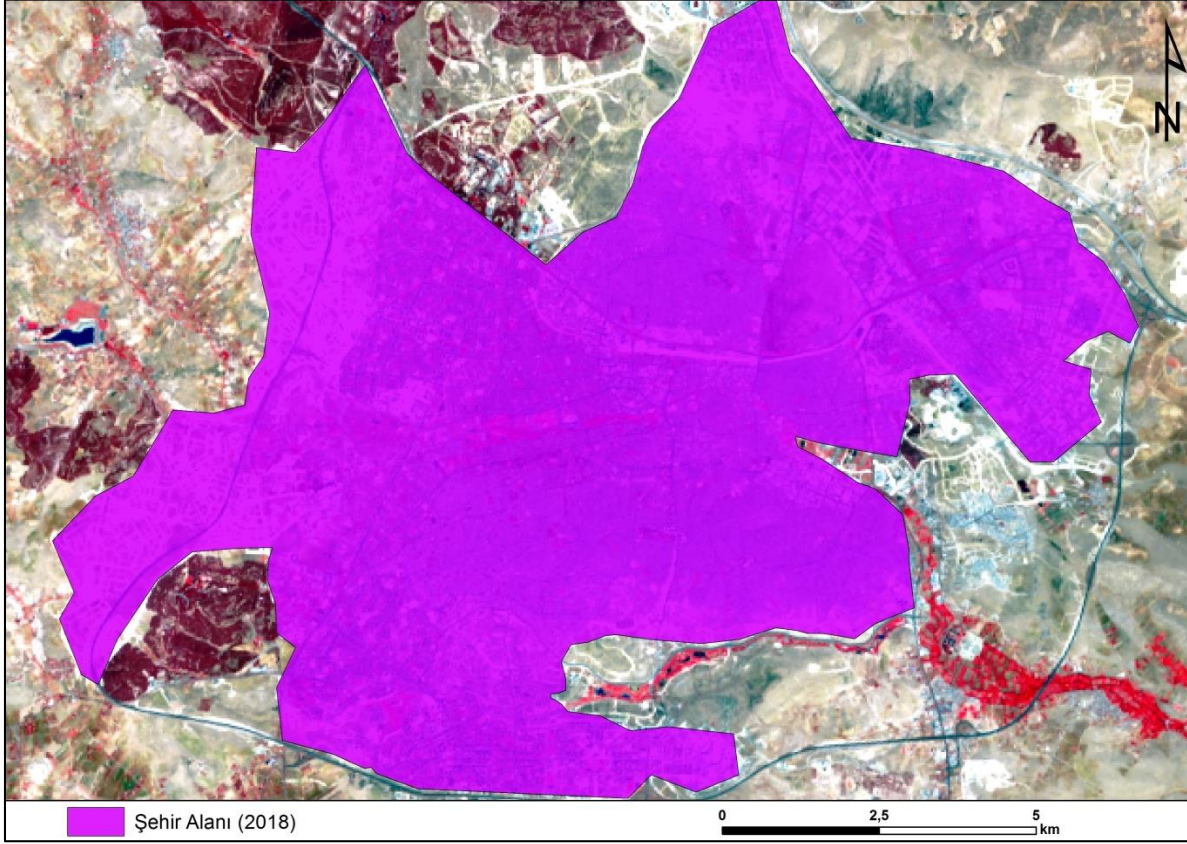

Şekil 6. Gaziantep şehrinde 2000 yılı sonrasında planlı gelişmeye başlayan ve daha çok üst gelir seviyesine sahip aileler tarafından tercih edilen İbrahimli semti (IKONOS uydu görüntüsü, 2012).

Hem toplu konut alanları hem de kamuya ait lojman ve site özelliğindeki yapılar ile daha çok dikey yönde bir gelişmeye sahne olan bu kesim, belli bir imar planı göz önüne alınarak yerleşmeye açıldığı için diğer iki bölgeye göre nispeten daha düzenli, geniş sokaklara sahip, park, bahçe, yeşil alan bakımından zengin, eğitim ve sağlık kurumları daha düzenli dağılmıştır (Şekil 6).

2010-2018 yılları arasında şehrin alansal gelişimi daha da hız kazanmıştır. 2010 yılında 50 km² civarında olan şehir alanı 2018 yılında imara açılmış alanlarla beraber yaklaşık % 74 oranında artarak 85 km² alana çıkmıştır (Şekil 7). Aynı dönemde şehrin nüfusu da hızla artmıştır. Nitekim 2010 yılında 1 milyon 350 bin civarında olan şehri nüfusu 2017 yılı sonunda 1 milyon 700 bine (Suriyeli sığınmacılar hariç) yaklaşmıştır. Buna göre şehir nüfus 7 yıllık süre içinde toplamda yaklaşık % 23 oranında artış göstermiştir. Bu durum şehir alanındaki genişlemenin büyük ölçüde şehir nüfusunun artışı ile gerçekleştiğini göstermektedir. Ayrıca bu dönemde Gaziantep şehrinin alansal genişlemesi ile 2011 yılında Suriye iç savaşı nedeniyle Gaziantep'e olan yoğun göçler arasında da sıkı ilişki vardır. Yaklaşık 400 bin Suriyeli sığınmacının Gaziantep'e yerleşmesi şehrin konut ihtiyacını da arttırmıştır. Sığınmacıların büyük kısmının düşük gelirli olması kenar mahallelere yerleşmelerini zorunlu kılarken, buradaki evlerini kiraya verenlerin ise yeni alanlara göç

etmesini beraberinde getirmiştir. Bu durum kenar mahallelerde Suriyeli sığınmacı yoğunluğun artmasına da neden olmuştur (Sönmez, 2016, s. 395-396).

Şekil 7. Gaziantep şehrinin 2018 yılındaki alanı.

Bu hızlı alansal genişleme aynı zamanda Türkiye genelinde hızlı sanayileşme ve artan ticari faaliyetlerle de yakından ilişkilidir. Gaziantep'in özellikle 2000'li yılların başından ekonomik anlamda kazandığı ivme ilin her tarafında kendini göstermiş ve şehir alanı da doğal olarak bundan önemli ölçüde etkilenmiştir. Son yıllarda ise kısmi bir ekonomik durgunluk mevcut ise de özellikle Suriye iç savaşının doğurduğu göçler şehrin sosyal, kültürel, ekonomik ve alansal gelişmesine yeni bir boyut kazandırmıştır.

Sonuç

Konumu itibariyle devletler ve önemli ticari bölgeler (Anadolu, Doğu Akdeniz ve Mezopotamya) arasındaki geçiş noktasında bulunan Gaziantep şehri, tarih boyunca bu avantajı nedeniyle önemli bir yerleşme olmuş, buna karşılık konumunun dezavantajı nedeniyle de sürekli istilalara maruz kalmış ve yağmalanmıştır. Gaziantep şehri ve çevresindeki toprakların Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle savunma kaygıları azalmış ve ticari faaliyetlerin yoğunluğu artmıştır. Gaziantep şehrinin alansal bakımdan ilk ciddi büyümesi 16. yüzyıla denk düşmektedir. Nitekim yerleşme tarihi oldukça eski olan şehrin Osmanlı dönemi öncesindeki toplam alanı 0,75 km² civarındadır (Şekil 1). Bunu takip eden süreçte, özellikle Osmanlı'nın ilk hâkimiyet dönemlerinde şehirde ticari anlamda meydana gelen olumlu gelişmeler ile şehir alansal olarak hızla büyümeye başlamış ve 16. Yüzyılın sonlarına doğru 32 mahalleye⁶ ulaşmıştır. Gaziantep şehri Osmanlı'nın son döneminde 88 mahalleye kadar

⁶ Osmanlı döneminde Gaziantep'teki mahallelerin genelde küçüktür. Bu dönemde mahalleler genelde birkaç sokaktan meydana gelmiştir. Özellikle aynı soydan, memleketten, boy veya aşiretten olan aileler bir araya gelerek yerleşmekte ve bir veya birkaç sokakta benzer kültürel yapı üzerinde mahalleyi oluşturmaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı dönemindeki mahallelerin büyüklükleri ile günümüzdeki mahallelerinin büyüklükleri arasında ciddi farklılıklar bulunmaktadır.

büyümüş ve yaklaşık (5,9 km²) 6 km²'lik alana yayılmıştır (Şekil 1). Böylece Osmanlı döneminde, yaklaşık 300 yıllık sürede, Gaziantep şehri 8 katı civarında alansal büyüme göstermiştir. Cumhuriyetin hemen başında 6 km² civarında olan şehir alanı, 1975 yılında 9,2 km² ye yükselmiştir. Bu verilere göre yaklaşık 60 yıllık sürede, şehir ancak % 50 oranında alansal büyüme gösterebilmiştir.

Hâlbuki günümüzde şehrin kapladığı toplam alan 84,6 km²'dir. Yani 35 yıl gibi kısa bir sürede Gaziantep % 820 oranında bir alansal büyüme göstermiştir. Bu Gaziantep şehrinin asıl alansal büyümesini 1975 yılından sonra gerçekleştirdiğini göstermektedir (Şekil 1-3). Bu büyümenin nedenlerinin başında göçler gelmekle beraber, şehirde yaşayanların refah düzeylerinin yükselmesi ile düzenli, geniş yerleşim alanlarına duyulan ihtiyacın artmasının da etkisi olmuştur.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Gaziantep'te şehrin alansal gelişimi, hızlı artan nüfus ve insanların refah düzeylerinin yükselmesiyle yakından ilişkilidir. Özellikle hızlı göç hareketleri, Gaziantep'te plansız ve altyapısız kenar mahallelerinin ortaya çıkmasına neden olurken, refah düzeyinin yüksek olduğu alanlarda park-bahçe, eğlence ve dinlenme alanları, spor kompleksleri ile lüks apartman veya villaların düzenli ve planlı bir şekilde bir arada bulunduğu yerleşim alanlarını meydana getirmiştir.

Nitekim yaptığımız gözlemlere göre, şehrin kenar mahalleleri ve merkezi kesiminde 1 ve 2 katlı binalar yoğunlaşırken, yeni gelişme (Karataş, İbrahimli ve Gazikent) alanlarında 5 kat ve üzeri olan konutların sayısı artmaktadır. Bu durum şehrin geçmişte göç almasıyla yakından ilişkilidir. Özellikle göçlerle şehre gelen aileler akrabalarının bulunduğu kesimde 150-250 m² büyüklüğünde arsalar satın almakta ve bu arsalarda ilk etapta tek katlı evler yapmakta daha sonra ihtiyaca göre kat sayısını arttırılmaktadır. Son derece yoğun olan bu yapılaşma hareketi genelde 1980 sonrasında ortaya çıkmış ve imar planının dışında kalan Ünalı, Cumhuriyet, Karşıyaka gibi semtlerde yoğunlaşmıştır. Nitekim günümüzde, altyapı bakımından yetersiz, sosyal ve kültürel açıdan geri kalmış, düzensiz yapılaşmış gecekondu semtleri olarak bilinen Yeşilova, Karşıyaka, Ünalı, Alibaba, Aydınbaba, Yavuzlar, Sultanselim, Şenyurt, Kurtuluş, Saçaklı, Çamlıca, Höşgör ve Cumhuriyet 1980 yılı sonrasında büyümüş veya yerleşime açılmıştır. Buna karşılık şehirde 5 kat ve üzeri konutların İbrahimli, Karataş ve Gazikent semtlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu kesimlerin imar planı dâhilinde gelişmesi, daha planlı ve düzenli gelişmesini sağlarken, göçle gelenlerin değil de daha çok orta ve üst gelir düzeyine sahip aileler tarafından tercih edilmeleri de konut ve arazi değerlerinin yüksek olmasına neden olmuş ve kat sayısının fazla olmasını zorunlu kılmıştır. Daha çok 2000 yılı sonrasında ortaya çıkan bu semtler şehrin yoğun nüfuslanmasına rağmen, çok katlı apartmanlarla dikey büyümeleri nedeniyle şehrin 1980 sonrasındaki alansal büyümesini nispeten yavaşlatmıştır.

Bunlara ek olarak şehrin kenar kısmında kalmasına rağmen Karataş, İbrahimli ve Gazikent gibi yeni gelişim alanlarında arsa ve ev fiyatları da oldukça yüksektir. Bu durum bu kesimin gelir seviyesinin yüksekliği ile yakından ilişkilidir. Dolayısıyla bu yeni gelişim alanları, 1990 yılındaki yoğun nüfuslu kenar mahallelerden fizyolojik ve sosyolojik açıdan ayrılmaktadır. Yeni gelişim alanları şehirde orta ve üst gelir seviyesine ait nüfusun hızla arttığına da işarettir. Hâlbuki 1990 yılında yoğun nüfuslu olarak görülen mahalleler daha çok göçle gelenlerin yerleştiği alanları meydana getirmektedir.

Kaynakça

- Akpolat, M. S. (2011). Gaziantep Kentinin Kalesi, M. N. Gültekin içinde, *"Ta Ezelden Taşkıdır" Antep* (s. 73-95), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Alpargu, M. (1999). XV. Yüzyılda Antep'in Tarihine Umumi Bir Bakış, Y. Küçükdağ içinde, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Gaziantep* (s. 83-89), Gaziantep Kültür Vakfı Yayınları, Gaziantep.
- Alphan, H. (2003). Land-use Change and Urbanization of Adana, Turkey, *Land Degradation & Development* (14), 575-586.
- Anonymous. (1969). *Gaziantep İl Yıllığı (1968)*, Gaziantep Valiliği, Ankara.
- Anonymous. (2007). *Gaziantep Büyükşehir Belediyesi 2007-2011 Stratejik Planı*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, Gaziantep.
- Avcı, S. (1993). Türkiye'de Şehir ve Şehirli Nüfusun Dağılışı, *Türk Coğrafya Dergisi* (28), 249-270.
- Avcı, S. (2003). "Gelişimi ve Sorunları Açısından Türkiye'de Şehirleşme". *Sırrı Erinç Sempozyumu 2003-Coğrafya, Bildiriler Kitabı*: 218-224. İstanbul.
- Ayhan, İ., & Çubukçu, K. M. (2010). Explaining historical urban development using the locations of mosques: A GIS/spatial statistics-based approach, *Applied Geography* (30), 229-238.
- Bayramoğlu Alada, A. (2008). *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, Sümer Kitabevi, İstanbul.
- Cansever, T. (2010). *Osmanlı Şehri*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Cheng, J., & Masser, I., 2003. Urban growth pattern modelling: a case study of Wuhan, P.R. China. *Landscape and Urban Planning*, 62 (4), 199–217.
- Çam, N. (1996). Gaziantep, *İslam Ansiklopedisi*, s. 469-474.
- Çam, N. (2000). Gaziantep'te Türk Mimarisi, *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu* Gaziantep Valiliği İl Özel İdaresi, (s. 1-15), Gaziantep.
- Çiftçi, Ç. (2000). XIX. Yüzyılda Gaziantep Kent Merkezinde Sosyal Donatımlar ve Bugünkü Durumu, Y. Küçükdağ içinde, *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu* (s. 295-316), Gaziantep Valiliği, Gaziantep.
- Dağlı, Y., Kahraman, S. A., & Dankoff, R. (2005). *Evliya Çelebi, Seyahatnamesi, IX. Kitap*, Yapıkredi Yayınları, İstanbul.
- Darkot, B. (1970). Ayıntab, *İslam Ansiklopedisi, II*, s. 64-67.
- Ekmekçi, E. (2006, Aralık). Dülük Tepe: Müslümanların Türbesi Eski Romalıların Tapınağı, *Arıyorum*, s. 37.
- Emiroğlu, M. (1981). "Türkiye'de son Sayımlar ve Kentleşme Olayının Boyutları". *Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 10: 43-82.
- Ergeç, R. (2000). Gaziantep Kalesi ve Hamamı, *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu* (s. 269-294), Gaziantep Valiliği İl Özel İdaresi, Gaziantep.
- Garsivaz–Gazi, H., Mikhail, S. & Estamboli, M.J. (2012). The position of Mosques in Islamic cities and its location design in new cities, *Damascus University Journal*, 28 (1), 49-67.
- Gaziantep Valiliği, (2005). *Gaziantep Kültür Envanteri*, Gaziantep: T. C. Gaziantep Valiliği.
- Göney, S. (1995). *Şehir Coğrafyası I*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul.
- Güzelbey, C. C. (1963). *Şaraküstü*, Gaziantep Kültür Derneği, Gaziantep.
- Güzelbey, C. C. (1984). *Gaziantep Camileri Tarihi*, Oya Matbaası, Gaziantep.
- Hacısalıhoğlu, İ. Y. (2001). *Türkiye'nin Kentsel Gelişme Süreci 1999 Marmara Depremi "Mekânsal Planlamadan Kopmanın Acı Bilânçosu"*, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- Herold, M., Goldstein, N. C. & Clarke, K. C. (2003). The spatiotemporal form of urban growth: measurement, analysis and modeling, *Remote Sensing of Environment*, 86, 286-302.

- Karabulut, M., Küçükönder, M., Gürbüz, M., & Sandal, E. K. (2006). Kahramanmaraş Şehri ve Çevresinin Zamansal Değişiminin Uzaktan Algılama ve CBS Kullanılarak İncelenmesi, *4. Coğrafi Bilgi Sistemleri Bilişim Günleri, 13 – 16 Eylül 2006* (s. 1-8), Fatih Üniversitesi, İstanbul.
- Karaçağlayan, N. Y. (2011). *1714-1715 Tarihleri Arasında Gaziantep'te Sosyal, Siyasi ve İktisadi Yapı (65 Numaralı Gaziantep Şer'iyeye Sicili Metin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi)*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis.
- Karadağ, M. (2011). Gaziantep'te Kentsel Mekânın ve Kültürel Coğrafyanın Değişimi, M. N. Gültekin içinde, *Ta Ezelden Taşkıdır... Antep*, (s. 393-412), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kesici, Ö., Sönmez, M. E., Kaplan, İ., İş, İ., & Eroğlu, M. Z. (2012). Kilis Şehrinin Fizyonomik Özellikleri ve Gelişimi, *1. Ulusal Coğrafya Sempozyumu* (s. 743-751), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Erzurum.
- Kuban, D. (2010). *Türkiye'de Kentsel Koruma: Kent Tarihleri ve Koruma Yöntemleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Kuzucu, S. (2006). 123 Numaralı Antep Şer'iyeye Sicili Bağlamında 1766-1768 Tarihleri Arasında Antep'in İdari ve Sosyal Yapısı Üzerine Bir İnceleme, *Akademi Günlüğü Toplumsal Araştırmalar Dergisi, 1* (3), 39-54.
- Mateos, U. (1962). *Vakayi-Name (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Mortan, K., & Küçükerman, Ö. (2010). *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Özdeğer, H. (1988). *16. Asırda Ayıntab Livası*, Bayrak Matbaacılık, İstanbul.
- Saoud, R. (2002). *Introduction to the Islamic City*, Foundation for Science Technology and Civilization, FTSC Limited, United Kingdom.
- Somuncu, M. (1995). Kayseri Şehri'nin Kuruluş ve Gelişmesi, *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 4*, 127-146.
- Sönmez, M. E. (2011). Adana Şehrinin Alansal Gelişimi ve Yakın Çevresinin Arazi Kullanımında Meydana Gelen Değişimler. *Türk Coğrafya Dergisi* (57), 55-69.
- Sönmez, M. E. (2012). *Yerleşme Yeri Seçimi ve Alansal Gelişimi Açısından Gaziantep*. Özserhat Yayıncılık, Malatya.
- Sönmez, M. E., & Akgül, V. (2013). Şanlıurfa Şehrinin Alansal Gelişiminin Tarihi Yapıların Konumları ve Uydu Görüntüleri ile Belirlenmesi, *Türk Coğrafya Dergisi* (61), 45-62.
- Sönmez, M. E. (2016). Suriyeli Sığınmacıların Gaziantep Şehrindeki Mekânsal Dağılışı ve Geleceği, *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu, 13-14 Ekim 2016, Ankara*.
- Tanoğlu, A. (1969). *Nüfus ve Yerleşme Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Tuncel, M. (1996). Gaziantep, *İslam Ansiklopedisi, 13*, s. 466-475.
- Tümertekin, E., & Özgüç, N. (2011). *Beşeri Coğrafya İnsan –Kültür-Mekân*, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- Yang, X., & Lo, C. P. (2002). Using a Time Series of Satellite Imagery to Detect Land Use and Land Cover Changes in the Atlanta, Georgia Metropolitan Area, *International Journal of Remote Sensing, 23* (9), 1775-1798.
- Yıldırım, M. A. (2006). *152 Numaralı (H. 1302-1303/M. 1884-1885) Ayıntab Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep.
- Yu, W., Zang, S., Wu, C., Liu, W., & Na, X. (2011). Analyzing and modeling land use land cover change (LUCC) in the Daqing City, China, *Applied Geography* (31), 600-608.
- Yüceşahin, M. M., Bayar, R. ve Özgür, E. M. (2004). "Türkiye'de Şehrileşmenin Mekânsal Dağılışı ve Değişimi". *Coğrafi Bilimler Dergisi 2* (1): 23-39.

KİTAP TANITIMI

Kitap Tanıtımı

Yerleşme Yeri Seçimi ve Alansal Gelişimi Açısından Gaziantep

Dr. Mehmet Emin Sönmez
Özserhat Yayıncılık, Ankara 2012

Gülşen KUM*

Çalışmada Gaziantep şehrinin kuruluş yerinin belirlenmesinde etkili olan fiziki ve beşeri faktörler ele alınarak, şehrin bu faktörlere bağlı alansal gelişimi coğrafi bir bakış açısı ile incelenmiştir.

Eser 3 bölümden oluşmuş olup, "Giriş" kısmında yerleşmelerin yer seçimine etki eden temel unsurlar ve çalışmada Gaziantep şehrinin tercih edilme sebepleri üzerinde durulmuştur. Yazar, öncelikle yerleşmelerin kökeninin eskilere dayanmakta olduğunu ve bu kökeni araştırmanın eski ortam şartları ve tarihi süreçte uğradıkları değişimler hakkında bilgi edinilmesine fayda sağladığını çeşitli örneklerle açıklamıştır. Nüfusu, ekonomisi, turizm potansiyeli, idari statüsü ve metropol şehir özelliğiyle Türkiye'nin 6. büyük şehri olan Gaziantep'in -istatistiksel bazı verilerle- hızlı büyüyen şehir özelliğinin altı çizilmiştir. Yazara göre, çevresinde yerleşme tarihi eski ve fiziki koşulları benzer olan şehirler olmasına rağmen Gaziantep'in, günümüzde bölgenin en büyük yerleşmesi olmasının nedeni şehrin yerleşme tarihinde aranmalıdır.

Kitabın I. bölümü "Gaziantep'in Kuruluş Yerinin Belirlenmesinde ve Şehrsel Gelişiminde Etkili Olan Faktörler" başlığını taşımaktadır. Coğrafi faktörlerin yerleşme ile olan ilişkisi ve kuruluş yerinin belirlenmesindeki etkisinin ele alındığı bu bölüm 5 ana başlık ve alt başlıklardan oluşmaktadır(Gaziantep şehrinin konumu, kuruluş ve gelişimi açısından jeolojik ve jeomorfolojik özellikler, şehir klimatolojisi açısından Gaziantep şehri (sıcaklık, nemlilik, yağış, bulutluluk, rüzgarlar, sağanak yağış özellikleri ve kuraklık), hidrografya, bitki örtüsü ve toprak özelliklerinin Gaziantep'te yerleşme ile olan ilişkisi ve Gaziantep şehrinin kuruluş yerinin belirlenmesinde coğrafi konumunun etkisi). Yazar Gaziantep şehrinin konumunu bir lokasyon haritası da kullanarak açıklamış, daha sonra ise jeolojik ve jeomorfolojik gelişimine yer vermiştir. Bu başlıkta, paleolitikteki ilk yerleşmelerin ortaya çıkışında jeoloji ve jeomorfolojinin etkisi vurgulanmıştır. Özellikle, bölgenin litolojik yapısının (kireçtaşı, çört, bazalt) barınma, avcılık, günlük ihtiyaçları giderme ve yapı malzemesi olarak kullanımı konusunda etkisi örneklerle açıklanmıştır. Yazar tarafından üretilen, bir jeoloji, bir topografya ve bir de jeomorfolojik birimlerin haritasının da bulunduğu bölüm bilhassa bölge ile ilgili daha önce yapılan ayrıntılı fiziki coğrafya çalışmalarının yeterli olmaması nedeniyle değerli bir başvuru kaynağı niteliği taşır. İlk bölümde ayrıca bölgenin şehir klimatolojisi bakımından da ayrıntılı bir iklim analizi yapılmış; sıcaklık, nem, yağış, bulutluluk ve rüzgâr özellikleri ortaya konulmuştur. Konu grafik ve haritalarla da desteklenmiştir. Böylelikle yarı kurak iklim şartlarının hâkim olduğu Gaziantep'te hem iklim koşullarının, başta ekonomik faaliyetler olmak üzere (örneğin antep fıstığı üretimi) hayat şartlarına olan etkisi belirlenmiş, hem de iklim elemanlarının eğilim analizleri ile iklimin hızlı şehirleşmeden ne derece etkilendiği ortaya konulmuştur. Eserde I. bölümün bir diğer ana başlığı ise hidrografya, bitki örtüsü ve toprak özelliklerine ayrılmıştır. Bu başlıkta yazar Gaziantep'in toprak ve su kaynakları bakımından yerleşmenin ortaya çıkışında ve devamlılığındaki etkisini irdelemiş ve dere yakınlarında bulunan birçok höyüğün varlığıyla konuyu ilişkilendirmiştir. Konunun daha iyi kavranabilmesini sağlamak amacıyla bitki, toprak, hidrografya temalı haritalar kullanılmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi. Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü. gulsenkum@gantep.edu.tr.

Ayrıca bölgenin çeşitli dönemlerdeki arazi kullanım haritalarından faydalanılarak geçmişten günümüze arazi kullanımında meydana gelen değişimler ve bölge insanının eriştiği ekonomik, sosyal, teknolojik seviyeye göre ortama adaptasyonu ortaya konulmuştur. İlk bölümün son başlığı altında ise coğrafi faktörler bir bütün olarak şehrin mutlak ve izafi lokasyon özellikleriyle ele alınmış, çeşitli örneklerle bu faktörlerin şehrin kuruluş yer seçimine etkisi analiz edilmiştir.

Yazar kitabının II. bölümünü "Gaziantep Şehrini Gelişiminde Etkili Olan Beşeri Coğrafya Faktörleri" başlığı altında toplamıştır. Yerleşmenin yer seçiminde fiziki; devamlılığının sağlanmasında ise beşeri faktörlerin baskın olduğu vurgulanmıştır. Bu bağlamda II. bölümde beşeri coğrafya faktörlerini "Nüfus (gelişimi, yapısı ve şehirleşmeye etkisi)" ile "Nüfus, Sanayi ve Ticaretin Gelişimi" başlıkları altında incelemiştir. Nüfusun şehrin alansal ve ekonomik gelişimine olan etkilerinden dolayı çalışmada nüfus konusuna daha fazla yer verilmiş ve tarihsel süreçteki gelişimi ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir. Benzer fiziki şartlara sahip ve yerleşme tarihi çok eskilere dayanan çevre şehirlerden Gaziantep'i daha fazla ön plana çıkaran temel faktörün şehrin beşeri coğrafya özellikleri olduğunu belirten yazar, yoğun ticari faaliyetlerin, şehrin ilk dönemlerinde, nüfus artışına ve sanayi gelişimine yön verdiğini vurgulamaktadır. Ayrıca bu etkileşimin karşılıklı olduğunu, zaman içerisinde nüfus artışının da bölgede ticareti daha da yoğunlaştırdığını belirtmektedir. Dolayısıyla yazar, birbiri ile bu kadar sıkı sıkıya bağlantılı olan nüfus, sanayi ve ticaretin gelişimini II. bölümün bir alt başlığı altında ayrıntılı olarak analiz etmiştir. Burada yazar Osmanlı, Cumhuriyet ve 1950 sonrası dönemler olmak üzere şehrsel gelişimi aşama aşama kaleme almıştır. Şehrin varlığı her ne kadar Osmanlı öncesine dayanıyor olsa da şehrsel kimliğe kavuşmasının 16. yy'da Osmanlı topraklarına katılmasıyla başladığını, izafi lokasyonunun bu dönemde değiştiğini ve sonuçta Osmanlı ekonomisine katkı sağlayan bir kent haline dönüştüğünü vurgulamıştır. Cumhuriyet dönemi ve 1950 sonrası hızlı nüfus artışı sebep ve etkileri kitapta oldukça ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır, nüfusun sektörel dağılımı, Türkiye ekonomisindeki katma değer payı ve bu özelliklerin değişimi ve etkileri evrimsel bir süreçte aktarılmıştır. Ayrıca 1970'ler sonrası sanayi atılımları ve organize sanayi bölgelerinin ortaya çıkışı da kitapta detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Şehrin sanayi kolları gelişiminin ticaret hacmini de arttırdığını vurgulayan yazar, bunun da beraberinde şehre olan göçü artırdığını belirtmektedir. Bu bölümde son olarak, çeşitli harita ve istatistiksel verilerle de desteklenerek göçlerin neden ve sonuçlarına da yer verilmiştir.

Kitabın son bölümü olan III. bölüm ise "Gaziantep Şehrini Alansal Gelişimi ve Sonuçları" na ayrılmıştır. Şehrin toponomi açısından kökeni üzerinde duran yazar, kale ve 10 km uzaklıktaki Dülük yerleşmelerinin paleolitikten bu yana çeşitli kaynaklarda ad tanımları yapılmış olmakla birlikte varlıkları ve fonksiyonları ile ilgili farklı olasılıkları çeşitli literatür taramaları ile değerlendirmiştir. Şehrin alansal gelişimini Osmanlı öncesi, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi olarak sınıflandıran yazar alansal gelişimin eşik noktasının Osmanlı hakimiyeti döneminde gerçekleştiğini vurgulamıştır. son dönem (2000 sonrası) alansal gelişimin ise aynı zamanda dikey gelişime de sahne olduğu ve bu hızlı kentleşmenin beraberinde kentsel bazı sorunları da getirdiği vurgulanmıştır. Konunun çeşitli harita ve fotoğraflarla desteklendiği bölüm aynı zamanda şehir mimarisi özellikleri ile ilgili önemli görseller barındırmaktadır. Hızlı ve plansız gelişimin yarattığı sorunlarına da bir başlık açan yazar, arazi kullanımındaki değişimlere bağlı sıkıntılara, göçe bağlı hizmet yetersizliklerine, hava, gürültü ve görüntü kirliliği sorunlarına, altyapı yetersizliklerine, sanayi kaynaklı problemlere, trafik sorununa ve doğa tahribatına örneklerle yer vermiştir. Kitabın sonuç kısmında ise yazar bir özet sunarak genel değerlendirmelerde bulunmuştur.

Gaziantep yöresine yoğun yerleşilmesinin nedenleri, Gaziantep şehrinin ortaya çıkışı ve gelişim öyküsünün coğrafi bir bakış açısıyla ele alındığı çalışma, bu bölge coğrafyası için hazırlanmış tek kapsamlı kitap olması ve şehir coğrafyası alanında hazırlanmış nadir

yayınlarından biri olması sebebiyle alandaki boşluğu dolduracak detaylı bir araştırma ürünüdür. Şehrin ilk nüfus hareketlerinden başlayarak günümüze kadar geçirdiği evrimsel aşamaları kronolojik olarak işlemek suretiyle, sadece coğrafya değil ilgili diğer disiplinler için de bir başvuru kaynağı niteliği taşımaktadır.

Kitap Tanıtımı

Osmanlı Döneminde Ayıntâb'da Sâlihât-ı Nisvan (Hayır Sahibi Kadınlar)

Doç. Dr. İsmail KIVRIM

Gazikültür A.Ş., Ankara 2017, XIV+351 Sayfa.

ISBN: 978-605-83460-5-5.

Dr. Mustafa DEMİR*

İslam devletlerinde vakıf Allah rızasını kazanmak, O'na yaklaşmak amacıyla bir mülkiyetin kamu yararına tahsis edilmesidir. Bir mülk bir kez bu şekilde vakıf edilirse artık o mülk satılamaz, devredilemez ve amacı dışında bir iş için de kullanılmaz. Osmanlı Devleti'nde de bu motivasyon ve amaçlarla birçok vakıf kurulmuştur. Bu vakıflar eğitim-bayındırlık-sağlık vb. hizmetlerin yürütülmesinde önemli fonksiyonlar icra etmişler, o günün şartlarında neredeyse tüm beledi hizmetlerin sağlanmasında etkili olmuşlardır. Gerek padişahın kendisi, ailesi, saray efradı gerekse mal varlığı yeterli, sıradan reaya bir hizmetin yerine gelebilmesi için bir gelir kaynağını kurdukları vakfa bağlamış böylece hizmetlerin yürütülmesini garanti altına almışlardır.

Osmanlı döneminde vakıf kurucuları arasında önemli oranda kadınların bulunması en az vakıf müessesesi kadar önemlidir. Başta İstanbul olmak üzere, Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde kadınlar tarafından kurulan vakıflar azımsanmayacak orandadır. Ancak ne yazık ki bu konuda yeterince çalışma yapıldığı söylenemez.

Bu bağlamda İsmail Kıvrım'ın Osmanlı Döneminde Ayıntab'daki kadın vakıflarını ele alan çalışması önemli bir boşluğu doldurmaktadır. *Osmanlı Döneminde Ayıntab'da Sâlihât-ı Nisvan (Hayır Sâhibi Kadınlar)* adlı çalışma, 2017 yılında Gaziantep Büyükşehir Belediyesi bünyesindeki Gazikültür A.Ş. tarafından basılmıştır. Bu kitapla İ. Kıvrım, Osmanlı dönemi Ayıntab'ında kurulmuş olan vakıflardan hanımlar tarafından kurulanları kendisine inceleme alanı olarak belirlemiş ve böylece Ayıntab'lı hanımların kentin sosyal yaşamında oynadıkları rolün değerlendirilebilmesi için önemli bir katkı sağlamıştır. Kıvrım kitabını hazırlarken ciddi miktarda arşiv malzemesini tüm detaylarıyla incelemiş, kendi ifadesiyle en azından on yıl boyunca topladığı malzemeyi, olgunlaştırdığı fikirleri ancak nihayete erdirebilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki Vakfiye Defterlerinin, Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki Evkaf Vakfiyelerinin, 174 adet Gaziantep Şer'iyeye Sicilinin taranması sonucunda Ayıntab'da, 369'u erkekler ve 213'ü kadınlar tarafından kurulmuş olan toplam 582 vakıf tespit etmiştir. Kadın vakıfları da dâhil olmak üzere bu vakıfların neredeyse yarısının kurulma tarihi 19. yüzyıldır ve İ. Kıvrım bunu yüzyılda gerçekleşen ekonomik genişlemeyle ilişkilendirmektedir.

Kitap dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında vakıf kavramı, vakfın fonksiyonları ve konunun kaynaklarına yer verilmiştir. İlk bölümde kabaca Ayıntab'ın tarihi, kentin idari taksimatı, ekonomik yapısı, Osmanlı döneminde Ayıntab'daki kadınların rolü ve servet edinme şekilleri ele alınmıştır. İkinci ve üçüncü bölümde asıl konu olan kadın vakıfları derinlemesine incelenmiştir. Dördüncü bölümde ise kadınların kurduğu vakıf vakfiyelerinin özetleri bulunmaktadır. Kıvrım, vakıfların kuruluş şekillerini, kurucularını ve sosyal statülerini, gelir kaynaklarını irdelemiş, vakıf çeşitlerini ve bu vakıflardan kadınların kurucusu olduklarını ya da destek verdiklerini incelemiştir.

* Dr. Arş. Gör. Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. lopsangus@gmail.com.

Kitapta kadın vakıflarına dair istatistiklere de yer verilmiştir. Örneğin Ayıntab'daki vakıfların içerisinde kadın vakıflarının oranı % 36,6'dır. Ancak asıl ilginç olanı bu vakıfların neredeyse yarısının, yani 213 kadın vakfından 111'inin, kurucusu olan hanımın geride varlığını bırakabileceği bir evladının bulunmamasıdır. Kıvrım, bu kişilerin vakıf kurmaktaki motivasyonlarının unutulma korkusu ve arkalarında kendileri için dua edebilecek birilerini bırakabilme güdüsü olabileceğini belirtmektedir. Bir statü göstergesi olan unvan ve lakaplara sahip olmayan hanım kurucu oranı % 82,16 iken, babalarının unvanı olmayan hanım oranı %65 tir. Hanımların çok büyük bölümü şehir merkezinde oturmaktadır. Bu oran şehirler için % 96,71, köy ve kasaba için % 3,29 dır.

Hayır sahibi hanımların vakfı kurarken belirledikleri şartlar da hayli ilgi çekicidir. Bu hanımlardan % 74'ü vakf ettikleri menkul ya da gayrimenkulün gelirlerini cami ve mescitlerin aydınlatılmasına, tamirlerine ve görevlilerinin maaşlarına verilmesini istemişlerdir. Hatta aşure günü diye bilinen hicri takvime göre Muharrem ayının 10'unda halka aşure dağıtılmasını talep edenler de vardır. Vakıf yöneticisi olan mütevellinin atanmasında vakıf edenin tercihinin bağlıdır ve Ayıntab'daki kadın vakıflarının % 57,75'nin mütevellisi yine vakfın kurucu hanımıdır. Aslında Osmanlı Devleti'nde vakıfların mal varlığını gelecek kuşaklara bırakmak için bir ara yol olarak kullanılması rastlanılan bir eylem biçimidir. Ancak kişinin kendisini vakfa müteveli atmasının tamamen başka bir izahı olmalıdır. Ayrıca kendi akrabasını müteveli atayanlar, yine vakfın denetlenmesi için kendi yakınına müteveli maaşının yarısına nazır atayanlar da bulunmaktadır.

Kadınlara vakf ettikleri gelir kaynakları ise ev, bahçe, bostan, tarla, bağ, dükkân, han, hamam, değirmendir. Sayıca en fazla, 104 adet- dükkân vakf edilmiş, onu 91 bostan, 61 bahçe, 46 ev, 40 tane de bağ izlemiştir.

İ. Kıvrım'ın ifade ettiğine göre Osmanlı'dan günümüze kalan hala aktif 25 vakıf bulunmakta ve bu vakıfların da 4 ünü kadınların kurduğu vakıflar teşkil etmektedir.